

**ЧИНГИЗ
АЙТМАТОВ**
том първи

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ
ИЗБРАНО В ДВА ТОМА. ТОМ
ПЪРВИ. ПОВЕСТИ

Превод: Виолета Матева, Недялка Христова, Иванка Васева, Елена
Николова-Руж

chitanka.info

ИВАН ЦВЕТКОВ

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

ОТ „ДЖАМИЛЯ“ ДО „РАННИ ЖЕРАВИ“

Моето усещане за световната популярност на Чингиз Айтматов като писател е свързано с едно пътуване до Италия. Към края на април 1974 година в град Парма трябваше да се състои поредният симпозиум на Международната асоциация на литературните критици. Влакът от Рим за Парма пристигна чак в полунощ. В него се оказаха и стари познати от Полша и Румъния. Италианските домакини ни посрещнаха на гарата весели и приветливи и ни настанаха в хотел „Стендал“ (авторът на „Пармският манастир“ се почита и до днес от жителите на стария културен център). На другия ден в Дома на дружеството „Джузепе Верди“ трябваше да се открие симпозиумът. Сутринта слязох в малък салон за закуска и докато оглеждах масите, забелязах, че двама непознати ме канят при себе си. Те бяха местни литератори, единият от тях известен литературен критик — редовен сътрудник на пармския вестник. Запитаха ме откъде съм, с какво се занимавам, каква специалност имам. Казах им, че моята най-пряка специалност е съвременната съветска литература.

— О! Съветска литература! — възкликна критикът. — Сигурно сте чели „Белият параход“ от Чингиз Айтматов?

— Да, четох го, и ми хареса много.

— Нали? Какви герои! Това славно момче, което се хвърля в планинската река, този старец Момун и онзи — зловещият — как се казваше? Орозкул. Чудесно произведение!

Всичко можех да очаквам, но че в Парма ще срещна толкова възторжен почитател на един от младите съветски прозаици от националните републики — никога не съм предполагал. Не можех и да си помисля, че историята на едно киргизко момче от далечните средноазиатски планини ще развълнува до такава степен потомците на

древната римска цивилизация. Но вероятно отговорът се криеше другаде.

Понякога в жизнената и творческа биография на младия писател се намесват случайности, които после цял живот играят немаловажна роля. Примерите с Мопасан и Чехов не са единствените в световната литература. Такава случайност в живота на Чингиз Айтматов бе една статия на Луи Арагон за повестта „Джамиля“. След отпечатването ѝ на страниците на „Новий мир“ през есента на 1958 г. „Джамиля“ попада в ръцете на известния френски писател, който е изненадан и очарован. Много скоро той я превежда на френски и я включва в антологията „Съветски литератури“. В статия за повестта Арагон нарича „Джамиля“ „най-хубавата повест за любовта в световната литература“.

„Поразителният успех на «Джамиля» се състои в това — пише Арагон, — че от нея научаваме за една непозната нам страна, за живота на нейните мъже и жени, още тясно свързани с патриархалните традиции на чергарите, но преминали вече безболезнено към съветската епоха с нейните учреждения. И научаваме това отвътре, от хората, за които всичко тук е близко и не се нуждае от никакви пояснения, и затова повествованието тече с удивителна непринуденост, нещо, което толкова липсва на най-новите литературни произведения с тяхното влечение към репортажа, където всичко е предварително разпределено по лавиците.“

Не бива да абсолютизираме тази случайност. Тя има отношение към готовия резултат, но не го обяснява. Къде по-важна е историческата закономерност на нашия 20-и век, която доведе до Великата октомврийска революция с нейните наистина чудодейни, несравними последици за културното развитие на безписмените народи. В едно общезитие се оказаха народи с древна и богата култура — като руския, украинския, грузинския, арменския — и народи, които познаваха само устното творчество, своя героичен епос. Руският език се оказа оня велик мост, по който минаха младите представители на току-що зараждащите се национални писмени култури, руската литература спомогна за формирането на техните традиции, за да могат те да се явят пред света и да го поразят с ускореното си развитие, в което се побираха хилядолетия — и древният поетичен свят, и обичаи съседствуваха с поезията на новия живот, породен от революцията.

Не е трудно сега, близо двадесет години след излизането на „Джамиля“, да отгатнем кое е поразило най-силно Луи Арагон в тази малка повест, кое се е сторило съвсем нова вселена, отдавна изчезнала на Запад. Това е преди всичко новото поетично състояние на света, новият, с всемирно значение поврат в човешките отношения, когато хилядолетните обичаи и традиции отстъпват пред ренесансовото възраждане на личността, пред нейното духовно пробуждане за самостоятелен живот за свой личен избор на жизненото поприще. Макар и да е белетристична творба, поради особеното развитие на киргизката социалистическа литература, „Джамиля“ звучи като лироепична поема, като възвишен химн на любовта, в който присъствуват и музиката, и живописата, и отгласи от устното народно творчество. Героят на повестта — Данияр — подобно на древни митични герои превзема сърцето на любимата девойка с песните си, в които излива и страст, и болка, и жажда за красота и щастие.

Някои съветски изследователи наричат „Джамиля“ „поетичното самосъзнаване на днешна Киргизия“, „акт на самопознание на киргизкия народ“, като смятат, че в нея през призмата на изкуството народът съзерцава три всемирно-исторически епохи, изминати от него за няколко десетилетия в условията на социалистическия строй: патриархалния живот, епохата на пробуждане на вътрешния мир на човека като индивидуалност, със свое собствено отношение към света, и времето на хармония между личното и общественото в резултат на трудното и драматично самопознание, когато стават ясни отговорите на най-мъчителните въпроси. В повестта представители на първата епоха са родителите, пазителите на родовия адат, на непоклатимата хилядолетна старина, и някои от младите (Садък, Осмон); втората епоха се олицетворява от Джамиля и Данияр — рушителите на вековната традиция, които носят в себе си нещо епично и трагично едновременно; представител на третата епоха е младият художник Сеит, който благодарение на разигралата се пред очите му любовна история започва да разбира какво нещо е животът, защо е толкова сложен и непонятен понякога.

Пред нас се разгръщат наистина процеси с историческо значение в живота на един народ, на едно национално съзнание: скъсване с досегашния ред, който скована индивидуалната изява на личността, нейното право на лично решение, на лична съдба, и процесът на

размисъл, на анализ на околния свят, на небивалите в него постъпки, процесът на самопознание на личността и на определяне свое място в живота. Оригиналната художествена задача на Чингиз Айтматов е да ни покаже един възвишен миг от историята на своя народ, в който буквално звучат като песен образите на Джамиля и Данияр, и втория важен момент — как се ражда високото призвание на художника, кое разтърсва из основи юношеското съзнание и пробужда у него потребността да рисува, да обезсмърти за идните поколения тоя възвишен, единствен миг, на който той е станал свидетел и който му е разкрил най-голямата тайна на живота.

Едно биографично обстоятелство дава допълнителни обяснения за съдържанието и стила на „Джамиля“. Нейният автор Чингиз Айтматов е роден в планинската Таласка долина — край, съседен на Казахстан, огнище на много народни приказки и легенди и място, където се е разигравало основното действие в националния епос „Манас“. По-внимателният поглед ще открие не само постепенното разгръщане на сюжета в повестта и засилването на напрежението, на ритъма на повествованието до кулминацията с августовската нощ и песните на Данияр. Отношенията между главните герои започват с подчертано и като че ли нарочно пренебрежение, равнодушие, незаинтересованост, минават през проверки и изпитания, през характерните за героичния епос състезания, в които юнакът трябва да заслужи девойката. Джамиля предизвиква състезание първо с надбягването с бричките, след това с разтоварването на житото и накрая — съдбовното надпяване, което окончателно покорява нейната поетична волна натура. Между другото Данияр пее и за Манас — национален киргизки герой, който благославя мъжете, заминаващи на фронта срещу немските нашественици.

„Джамиля“ е моделът, зърното, от което израстват богатите плодове в прозата на Чингиз Айтматов. Тя съдържа в себе си всички елементи на по-нататъшното му развитие, на националния колорит и атмосфера; от нея тръгват различните съотношения между лирично и епично и все по-органичното вмъкване на фолклора, на древното поетично съзнание в една модерна проблематика и модерно повествование. Дори да вземем формата на разказа от първо лице, която търпи известни промени, но отново се появява в „Тополчице моя с червена забрадка“ и в „Майка-земя“. Всъщност „Джамиля“ съдържа

в себе си две истории — едната е уж вмъкната, но става основна и определя стилното звучене и жанра на повестта — с епичния размах, патетиката, приповдигнатия тон на разказвача; и другата — уж основна, но останала в сянка: как се случил, кое ме накара да стана художник и ми посочи на коя страна е смисълът и красотата на живота, неговото неизбежно течение и развързка. От втората история идва чисто прозаичното начало, свързано с рефлексията, размишленията, анализа и самоанализа, сравнението. В резултат на откритото сблъскване на две различни състояния на света се ражда и съзнанието за собственото призвание и предназначение.

В същата знаменателна година 1958 — няколко месеца по-рано — пак в „Новий мир“ излиза една новела на Чингиз Айтматов, която той и до днес цени като свой успех в психологическото повествование и драматичното разгръщане на сюжета — „Лице срещу лице“. Историята на един дезертър — Исмаил, неговото нравствено падение е показано на фона на народните бедствия през войната, когато общите изпитания и жертви сближават още повече хората, облагородяват ги, засилват сцеплението в трудовия народ. Айтматов ни представя и паралелната история с нравственото узряване и презрение на Сайде — съпругата на Исмаил, която дълго време е в плен на егоистичните представи за любов и семейство, семейно щастие, но бива потресена от чуждите беди и сама предава дезертъра. Тук наистина се срещаме с нравствена проблематика, която бе подхваната от младите руски белетристи като Валентин Распутин („Живей и помни“), и същевременно усещаме първите елементи на драмата и трагедията, които скоро ще навлязат като силна струя — жанрово образуваща в по-късните повести на Чингиз Айтматов.

В края на 50-те и началото на 60-те години в съветската литература се водиха продължителни дискусии за така наречената „лирична проза“, т.е. проза, в която много силно присъствува лиричното „аз“ на автора, то доминира над сюжета, то определя цялостната атмосфера в творбата. Много се писа тогава за „Дневните звезди“ на Олга Бергхолц и за „Владимирските селца“ и „Капка роса“ на Владимир Солоухин, за „Ледената книга“ на Юхан Смуул. Търсеха се литературните предшественици на тази проза и най-често се споменаваха Константин Паустовски. За всички беше ясно, че тя е пряко последствие и рожба на големия обществен и идеен прелом след

1956 г., когато интересът към личността, към нейния вътрешен мир и поглед към света отново попадна в центъра на литературното развитие. Чингиз Айтматов не остана вън от литературния процес, от това силно, обновително течение. През тези години той написа „Тополчице моя с червена забрадка“ и „Майка-земя“, където елементите на епоса са разтворени в лиричния разказ, в новия подход за разкриване на героя.

Струва ми се, че първата от тези две повести не можеше да бъде написана не само без опита на руската лирична проза, но и без опита на такова класическо произведение като „Съдбата на човека“ от Михаил Шолохов. В образа на малкия Самат, в неговите взаимоотношения с новия баща Байтемир има много от поуките, от атмосферата на нравствено благородство в разказа на Шолохов. Но сама по себе си повестта е една горчива изповед за изгубеното щастие, за пропиляната любов и за катастрофата на индивидуализма в социалистическото общество, на егоистичните, користни представи за служебна кариера, без оглед на общите интереси на околните и близки хора. В известно отношение — традиционна тема и съветската литература, но тук тя е лирично обагрена, драматичните преживявания и катастрофа са уравновесени от сиянието на светлия и чист образ из Леел, възплъщение на нежност и преданост, а когато потрябва — на непримиримост към грубостта и фалша. И тук имаме две истории — на Иляс и на Асел. На Иляс — която започва като песен, с избухнало, всепоглъщащо чувство, и завършва с падение, с нравствена катастрофа, и на Асел — която от нежна тополка в червена забрадка става силна и горда жена и намира истинското си щастие. Веднъж скъсала с родителите си, с омразния старозаветен обичай, който оскърбява достойнството на младото момиче, тя не се помирява с новите „обичаи“ на грубия собственик и индивидуалист, твърде чужд на новите представи за социалистическа нравственост. В самия конфликт, в образите — особено женските и на тая повест, и на другите („Джамиля“) — понякога чувствуваме стилистиката, опита на класика от XIX в. Иван Тургенев, неговите незабравими уроци по лирична проза. В самата интонация на разказа, в обратите на мисълта — например в началото на „Джамиля“ — трептят отгласи от тургеневско-чеховски интонации.

Вероятно „Майка-земя“ е била голямо изпитание за Чингиз Айтматов. Тя ни връща отново към епоса, сказанието, които

единствени могат да ни разкажат за народните мъки и бедствия, да ни разтърсят с правдивата история за нечовешката издръжливост по време на войната. „Майка-земя“ е изградена на необичайна основа — диалог между киргизката майка Толгонай, олицетворение на киргизкия народ, и полето, земята-хранилница. Един напрегнат диалог, в който усещаме нещо космическо — сякаш цялата природа, всичко живо на тоя свят, всички небесни светила вопият против нечовешките страдания, срещу океана, от мъки, който залива киргизката земя, връхлита жестоко върху обикновените мирни труженици. Ако не беше пределното обобщение — епично по звучите, — бихме я сменили с поемата на Твардовски „Къща край пътя“ — и там всичко е адресирано към човешката памет-съвест, всичко е изпято от сърце, което се облива в кръв и страстно призовава това военно безумие, предизвикано от варварите на XX век, да бъде последно. Но в „Майка-земя“ имаме съчетание на епос и висока трагедия, на най-дълбок реализъм и трагична патетика, която доближава поведката до скръбна оратория или симфония от Шостакович. Свикнали сме такива монолози, обърнати към майката-земя, към цялата вселена и човечеството, да свързваме само с шекспировите трагедии, защото само личности от крупна величина и с огромна нравствена култура могат да поберат в сърцето си мъките на цял народ, на цяла земя и така да ти изразят, че да предизвикат трагично пречистване, катарзис. Независимо от лиричното, поетичното начало, което е изцяло обагрено в трагични тонове, „Майка-земя“ ни напомня и за уроците на епоса-трагедия „Тихият Дон“, за шолоховския проникателен поглед и майсторство да разкрива с трагична суровост и съдържаност страшния лик на военното време. Имам пред вид не само мотива за живота и смъртта, философското му осмисляне от обикновения трудов човек, или силния контраст между красотата и опиянението от мирното щастие и жестоките удари на съдбата, които са премного за една майка, за отделния човек, но които не я прекъсват. Но и онова презрение, с което е силен съветският човек, към което винаги ни насочва съветската литература:

„И аз помислих в тази минута, че майчиното щастие израства от народното щастие, както стъблото от корените. Няма майчина съдба без народната съдба. Аз и сега няма да се отрека от тази своя вяра, каквото и да преживея, колкото и немилостиво да се отнесе към мен животът. Народът е жив, затова и аз съм, жива...“

Това съзнание за неотделимост от своя народ придава истинските мащаби на личната трагедия, на личните преживявания, прави ги исторически значими, общонародни, издига героинята до символ на нацията. Тя се превръща в образ с голямо историческо, човешко съдържание, в един от най-мащабните образи в съветската литература за Великата отечествена война. Малко са художествените произведения с толкова силен, сгъстен хуманистичен, патос, с такова потресаващо отрицание на разрушителната стихия на войната и смъртта.

„Майко-земя, защо не падат планините, защо не се разливат езерата, когато загиват хора като Суванкул и Касъм? И двамата — бащата и синът — бяха велики стопани. Светът открай време се държи на такива хора, те го хранят, поят, а по време на война го защитават, те първи стават войници. Ако не беше войната, колко много неща още щяха да направят Суванкул и Касъм, колко хора щяха да ощастливят с плодовете на своя труд, колко ниви щяха да засеят, колко снопи щяха да овържат. И сами те, богато възнаградени от труда на другите хора, колко радости още щяха да видят в живота си! Кажете ми, майко-земя, кажете ми истината: могат ли хората да живеят без война?“

И Толгонай среща в живота си бяла тишина и черен сняг — като Шолоховите герои, — но в новото съветско време, преминала през хиляди изпитания, тя се извисява до Човек — с главна буква, до най-високото и мъдро стъпало на нашия живот.

„Майка-земя“ беше една от повестите за степите и планините, които бяха удостоени с най-високата награда в Съветския съюз. В 1963 г. 35-годишният киргизки белетрист Чингиз Айтматов стана Лауреат на Ленинската награда.

След тази награда не спря възходящата линия в творчеството на Айтматов. Напротив — тъкмо след нея той написа най-зрелите си, можем да добавим, класически произведения: „Сбогом, Гюлсарь!“ и „Белият параход“.

В „Сбогом, Гюлсарь!“ (1966) задачата на писателя е вече много по-сложна, още в началото крие в себе си необходимостта от по-дълбоко философско обобщение. На пръв поглед това е историята на един човек, и на неговия кон и оттам някои критици подхвърляха сравнението с „Холстомер“ на Лев Толстой. Струва ми се, нещата са доста по-многозначни, трудно се побират в кратка формула. Жизнената

равносметка на един съветски труженик — Танабай Бакасов, киргизки селянин, който е вградил младостта си в революцията, в победилия след нея нов живот. Който е бил понесен от устрема, от вихъра на мечтите за безвъзвратно скъсване с всичко старо. Затова той е обзет от социален и нравствен максимализъм, целият е непрекъснато горене, до последни сили, до самозабрава. Красотата на неговата младост и всеотдайност по особен начин се отразява в историята с раванлията кон Гюлсаръ, в поетичния образ на този кон. Нови щрихи към образа на Танабай Бакасов добавя неговата любов към Бюбюжан, неговата непримиримост към бездушието и бюрократизма, към кариеризма на хора като Сегизбаев. По Танабай не понася и мекушавостта, примирението на своя най-близък приятел Чоро. Така в повестта се разгръща широка картина на следвоенния живот в Киргизия с неговите противоречия, с драматичните сблъсквания и нови перспективи. Тя ни навежда на размисли за верността към идеалите на младостта, към себе си, за неизбежните загуби и поражения в борбата за нов живот, които съвсем не сломяват героя, но му нанасят тежки рани. За грубо потъпканата, погубената поезия и красота, за враждебните сили на вчерашния и днешния ден, чиято зла воля може да нанесе не малки опустошения, да посее съмнения в нашата вяра.

Много точно е уловил това ново качество в реалистичната проза на Чингиз Айтматов известният познавач и изследовател на съветските национални литератури Корнелий Зелински: „Струва ми се, най-силната страна на Айтматов като писател-реалист е поразителното усещане за диалектиката на живота, за неговите противоречия. Животът е драматичен и нещо повече, трагичен по своята същност. Животът е вечна смяна на мечтите с действителността, вечна среща и борба между тях. Може би затова стилът на повествованието у Айтматов е пълен с контрасти, с преходи от най-възвишената светла нота на душата до мрачното умиране. Всичко се е смесило. Във всяко зрънце от битието виждаме раздалечаване и съединяване, мечта и действителност, покой и борба.“

Това наблюдение намира пълно потвърждение в мислите на Танабай Бакасов — най-сложния образ в творчеството на Айтматов в социално и психологическо отношение: „Е, какво, половината живот преминава в мечти, може би и затова е така сладък животът. Може би затова е скъп той, че не всичко, не всичко се сбъдва от това, за което

мечтаеш. Гледаше той на планините и небето и си мислеше, че едва ли всички хора могат да бъдат еднакво щастливи. Всеки си има своя съдба. И свои радости, и свои скърби, както светлините и сенките на една и съща планина, в едно и също време. С това е пълен животът...“

Наистина тази повест е „цял свят от мисли за човека и за света“, за това, което го обкръжава и съпътствува в дългия му живот. Многоплановата постройка на „Сбогом, Гюлсарь!“ прилича на богата с различни мотиви симфония — от лиричния, бих казал, фееричен лайтмотив с летящото конче до трагичния мотив с „плача на камилата“. Ние сварваме героя в края на пътя му и цялата ретроспекция трябва да ни обясни неговия характер, неговата драматична личност, която непрекъснато спори с живота, отхвърля несправедливостите, търпи поражения, но не губи вяра в победата. Отделни страници ни карат да си спомним „Старецът и морето“ с нейното такова силно внушение: човек не бива да се предава дори когато губи борбата, дори когато търпи отчайващи поражения.

Четири години по-късно — в 1970 г., пак на страниците на „Новий мир“ (където Чингиз Айтматов е член на редколегията), се появи „Белият параход“. Една повест, която е върхът в творчеството на киргизкия писател и която по дълбочината на социално-психологическия анализ на философското проникване в законите на живота, на човешкото битие се нарежда до най-хубавите творби в съветската литература. Може би най-правилно ще бъде, ако я наречем нова оптимистична трагедия, приказка за едно осиротяло момче, което влиза в неравен двубой със злото в живота, не понася предателството и напуска тоя свят. Тук влечението на Айтматов към контрастите, към рязкото противопоставяне на характери и ситуации стига своя предел. Алданов от предишната повест на писателя сега се е превъплътил в образа на Орозкул, символ на уродливото себелюбие, алчност, жестокост, насилие. Срещу него са старецът Момун — за разлика от Танабай той е самият дух на примирение, на несъпротивление на злото, макар че е изпълнен с доброта и душевна близост и съчувствие към малкото момче. И тук конфликтът назрява в самото начало на повестта: светът на приказките, на народните предания за миналото на киргизкия народ, светът на одухотворените предмети край планинската река, светът на малките радости на нерадостното детство и на детската мечта за Исък Кул, за белия параход, в която усещаме

пронизващата тъга за родителите — този свят е противопоставен на зверската алчност, на грубия деспотизъм, на всичко онова, което е дълбоко враждебно на светлото видение на белия параход. Орозкул не е само, психологическо, явление, той е социално обусловен и прикрепен, към определено време. Той е идеална рожба на култа към личността с неговите нарушения на ленинските норми, на ленинския хуманизъм и законност. Друг ред той не признава, общоприетите съветски морални норми го стесняват, пречат му да се разгърне както трябва.

„Такова яростно, безпощадно, разобличаване на себичността не сме срещали нито в едно от произведенията на Айтматов не сме срещали, и такава степен на неприемане на страха, обществената страхливост, водеща до предателство“ — пише Лариса Лебедева в своята книга за Чингиз Айтматов. Всяко примирение със злото, всеки отказ от борба с него води до предателство, а когато това предателство докосне чистата детска душа — то, става гибелно. Нашият свят, в който растат деца като момчето от „Белият параход“, е несъвместим с търпимостта, към озоркуловци. Много скъпо струват те понякога, прекалено голяма е цената на компромиса с тях. Любовта, красотата, мечтата трябва да имат достатъчно сила да се защитят, за да не се повтаря трагедията, разгърнала се в далечното горско селище.

„Белият параход“ е повест-трагедия, тя е изцяло в руслото на онези съветски произведения, които водят началото си от „Тихият Дон“, на Шолохов. Нейният хуманистичен патос е толкова по-действен и по-актуален, че става дума, за нашето бъдеще, за силата на нашата нравственост. Нейният исторически оптимизъм се съдържа в последните редове, в обръщението на автора, към своя герой: „Ти отхвърли онова, с което не се помиряваше твоята детска душа. И в това е моето утешение. Ти живя като мълния, веднъж светнала и угаснала. А мълниците се изсичат от небето. А небето, вечно. И в това е моето утешение.“

И в това още, че детската съвест в човека е като, зародиша в зърното, без зародиша зърното не израства. И каквото и да ни очаква в тоя свят, правдата ще пребъде навеки, докато се раждат и умират хората...“

Миналата година (1975) Айтматов публикува най-новата си повест „Ранни жерави“ за съдбата на няколко юноши през тежките

военни години в тила, в родния аил, за тяхното ранно съзряване и възмъжаване. В тази творба има много нови картини, трогателни епизоди, по нов начин е пресъздадена атмосферата на военните тежести, срещаме и нови образи — като тоя на учителката. Но след „Сбогом, Гюлсарь!“ и „Белият параход“ на нас ни е трудно да я възприемем като нов връх — струва ни се, че тая проблематика и тематика по-смело е разгърната в предишните повести. Вероятно тя е по-скоро преход, подстъп към нови художествени постижения, в които умъдреният талант на Чингиз Айтматов ще ни покаже нови моменти от духовното развитие на своя народ, на цялото съветско общество.

1952 — 1976 година! За изтеклите 24 години от своя творчески път Чингиз Айтматов създаде творби, които влизат вече в класиката на съветската литература. Какво по-голямо доказателство за жизнеността и историческата закономерност на социалистическия реализъм като най-правдивата и най-народната хуманистична литература на нашия век, неизбягваща драматичните сложности в живота на човека, помагаща му да се бори, да отстоява своите идеали! Погледнато от върха на трите четвърти на ХХ век — стана дума за нова социалистическа цивилизация, която все повече се възприема от цялото човечество.

Чингиз Айтматов ни показва как една млада национална литература може да абсорбира художествените богатства, историческия опит на голямата руска литература, опита на Гогол, Толстой, Чехов, да използва своите неизчерпаеми фолклорни богатства, да ги направи елемент на едно модерно белетристично съзнание, на един съвременен поглед, за да създаде произведения с неповторим поетичен национален колорит, който започва от отделните думи и обръщения, от пейзажа и стига до светоусещането, историята, философията, до особените човешки съдби, в които се оглежда както съдбата на свободния киргизки народ, така и историческото битие на всички съветски народи.

Това е литература, която всичко може, която „пробужда съвестта и съзнанието на читателя, разтърсва сърцето му с картините на прекрасното или, напротив, на безобразното в живота, заставя го по-внимателно да се вгледа в себе си“, в обкръжаващата го среда и по този начин служи на прекрасната цел на социализма и комунизма.

Иван Цветков

БЕЛЕЖКИ ЗА СЕБЕ СИ

Да пишеш собствената си биография за четене от други, за публикуване, е доста трудна работа. Кой го знае кое е по-добре — по-подробно да описваш своя живот или по-накратко? Ако напишеш много, ще кажат — разтегнал го е на километър, ако напишеш малко — защо е трябвало да пише, щом няма нищо интересно. Изобщо по-добре е да не пишеш...

Но щом работата е стигнала дотам, ще опитам и аз — вече минавам четиридесетте, все нещо навярно е имало и в моя живот.

В нашия аул се смята за неотменим дълг да познаваш прадедите си до седмо коляно. Старците много строго държат за това. Обикновено те изпитват момчетата: „Я кажи, юнак, от кой род си, кой е бащата на твоя баща? А неговият баща? А на него? А какъв човек е бил, с какво се е занимавал, какво говорят хората за него?“ И ако излезе, че момчето не знае своето родословие, то упреците ще стигнат до ушите на неговите родители. Какъв е, демек, тоя баща без род, без потекло? Къде гледа, как може да расте човек, без да знае своите прадеди, и т.н. В това се крие смисълът на приемствеността на поколенията и взаимната морална отговорност в рода. Може би някой е обърнал внимание: в повестта „Белият параход“ аз се опитвам да разкажа за това чрез устата на момчето — когато то разговаря с пристигналия шофьор.

Бих могъл да започна своето житие-битие също от това, което сега е прието да се нарича „феодални остатъци“. Бих могъл да кажа, че съм от рода Шекери, Шекер е нашият родоначалник, моят баща е Торекул, неговият баща — Айтмат, а неговият баща — Кимбилди, а неговият баща — Кончуджок. Но стига толкова. По-нататък би било просто изброяване на имена, за които почти нищо не зная. И вече ги няма хората, които биха могли да разкажат нещо за тях. Моят праядо Кончуджок е достигнал до мен не по име, а по прякор. Той цял живот е ходил в чарики (обувки от необработена кожа), затова са го и нарекли Кончуджок — без кончови, тоест без ботуши. С една дума, ние сме от

„безкончовите“, няма с какво особено да се похвалим, но което е било, било е...

Всичко това и онова, което ще ви разкажа по-нататък, съм го научил между другото не от баща си — той не успя да го стори и не му беше до това.

Дължа го преди всичко на баба си по бащина линия Айимкан Сатан-къзъ и нейната дъщеря — моята леля — Каракъз Айтматова. Поразително колко много могат да си приличат, да са близки — и външно, и по характер, и по душевна нагласа — майка и дъщеря. За мен те бяха неразделими — сякаш баба ми имаше две лица — на стари и млади години. Благодаря на съдбата, че съм видял и познавал тези прекрасни жени, мъдри и красиви — те наистина бяха красиви... Именно те се оказаха и моите наставници по отношение на старината и семейната хроника.

Дядо си — Айтмат — не го заварих. Той е умрял някъде през осемнадесета-двадесета година, а аз съм се родил през 1928 година (12 декември).

На края на нашия аул Шекери (това е в Таласката долина, Кировски район) и досега в лъката на река Куркуреу лежи стар, хлътнал в земята воденичен камък. От година на година той все повече се руши и все по-дълбоко затъва в земята. На това място е била воденицата на дядо.

Казват, че той е бил сръчен човек, умее да шие, пръв е докарал от града шевна машина, откъдето получил и прякора „машинечи Айтмат“, тоест — шивачът Айтмат; дядо е умее да прави седла, можел е да калайдисва и запоява, хубаво е свирел на козум и дори е чел и писал на арабска азбука. Но независимо от цялата си предприемчивост той цял живот е бедствувал, не е могъл да се измъкне от дългове и оскъдица, от време на време е оставал „джатак“ — не е излизал да лагерува с добитъка, защото е оставал без стока.

И ето че дядо направил отчаян опит да се измъкне от беднотията. Решил да построи воденица с надеждата, че доходите от нея ще му помогнат да забогатее. Всичко, каквото са имали с брат си Бириикул, цялото състояние на двете домакинства — всичко било вложено във воденицата. Цяло лято мало и голямо копали вада да отбият вода от Куркуреу за воденицата (сега от вадата е останала едва забележима следа), цялото семейство дружно градяло стените и покрива. Минала

година и накрая воденицата заработила. Но на човек като не му върви, не му върви. Не щеш ли, избухнал пожар и воденицата, с изключение на воденичния камък, изгоряла до основи. Окончателно разорен, дядо заминава заедно с дванадесетгодишния си син Торекул, моя баща, за строежа на железопътния тунел до гара Майкак. Оттук с помощта на тамошната руска администрация баща ми попада в местното руско училище на град Аулие-Ата — днешния Джамбул.

Споменавам за това не за да се намирам на приказка. На тоя свят нищо не става без причина. Ако не беше изгоряла нещастната воденица, дядо нямаше да отиде на строежа, а баща ми надали щеше да започне учение в града. Това, че баща ми през първите години на революцията се оказа просветен човек (по-късно той още на два пъти се учи в Москва), това, че той стана един от първите комунисти киргизи, че бе на ръководни постове, че живо се интересуваше от политика и литература; това, че майка ми — Нагима Хамзеевна Айтматова — също бе грамотна, съвсем съвременна жена, им позволи веднага да ме приобщят към руската култура, към руския език, а, значи, и към руската литература, естествено детската литература.

От друга страна, баба ми постоянно ме водеше със себе си в планината на летните лагерувания; жена изключително обаятелна и умна, уважавана от всички в аула, за мен тя бе съкровище от приказки, старинни песни, бивалици и небивалици. Аз виждах народните преселения такива, каквито бяха някога. Сезонната смяна на пасищата не е просто преместване със стадата от едно място на друго, а голямо стопанско ритуално шествие. Своеобразна изложба на най-добрата конска амуниция, на най-хубавите украшения, на най-хубавите коне за яздене, на най-доброто подреждане на денковете върху камилата и на най-красивите килими-чулове, с които се покриваше товарът. Показване на най-красивите девойки и певици-импровизаторки, изпълняващи траурни (ако напускаха мястото, където е починал близък човек) и пътни песни. Аз заварих тези ярки зрелища на самия им край, сетне те изчезнаха с преминаването на постоянно местоживеене.

Впрочем баба, без сама да подозира това, разпали у мен любов към родния език. Родният език! Колко много е казано за него! А чудото на родната реч е необяснимо! Само родното слово, опознато и осъзнато в детството, може да напои душата с поезия, родена от опита на народа, да пробуди в човека първите изблици на национална гордост,

да достави естетическа наслада от многоизмеримостта и многозначиеето на езика на прадедите. Детството не е само славно време, детството е ядрото на бъдещата личност. Именно през детството се залагат истинските знания на родната реч, именно тогава възниква усещането за съпричастност към обкръжаващите те хора, към заобикалящата те природа, към определена култура.

Трябва да изтъкна, поне доколкото излизам от собствения си опит, че в детството човек може органически дълбоко да усвои два успоредно достигнали до него езика, а може би и повече, ако тези езици са равнодействащи от първите му години. За мен руският език е също толкова роден, колкото и киргизкият, роден за цял живот.

Бях на пет години, когато за първи път се озовах в ролята на преводач, а парчето варено месо бе моят първи „хонорар“. Това се случи по време на лагеруването в планините, където аз както винаги бях с баба си.

Колхозите в ония години едва се съвземаха, едва стъпваха на краката си. През онова лято в нашия джалоо се случи беда. Племенният жребец, купен от колхоза скоро преди това, внезапно умря. Посред бял ден падна с подут корем и предаде богу дух. Конярите се изплашиха, жребецът беше ценен, донска порода, докаран от далечната Русия. Пратиха човек до колхоза, оттам — човек до района. И след ден при нас в планината дойде един русин, ветеринар. Висок, с рижа брада, синеок, с черна кожена куртка и планшет на хълбока. Запомних го много добре. Той не знаеше нито дума по киргизки, а нашите — по руски. Трябваше да направи оглед, да си изясни обстоятелствата за гибелта на животното, да състави документ. Конярите, без да му мислят много, решили, че преводач ще бъда аз. А аз през това време стоях сред купчината дечурлига, ние зяпахме пришецеца.

— Ела — каза ми един от конярите и ме хвана за ръка. — Този човек не знае езика, ти ни преведи какво казва той, а това, което ние ще кажем, ще му го кажеш на него.

Аз се засрамах, изплаших се, отскубнах се и избягах при баба в юртата. След мен хукна роякът деца, разяждани от любопитство. Подир малко същият човек пак дойде и се оплака от мен. Баба ми винаги бе ласкава, а тоя път строго ме смъмри:

— Ти защо не искаш да разговаряш с пришелеца, когато те молят възрастни хора, нима не знаеш руски език?

Аз мълчах. Зад юртата се бяха скупчили децата — какво ли ще стане?

— Ти какво, срамуваш ли се да говориш по руски, или от своя език се срамуваш? Всички езици са от бога дадени, няма какво да се дърпаш, ела! — Тя ме хвана за ръката и ме поведе. Децата отново ни последваха.

В юртата, където в чест на госта вече се вареше прясно овнешко, беше пълно с народ. Пиеха кумис. Пристигналият ветеринар седеше заедно с пастирите. Той ме повика с пръст и се усмихна:

— Влез, момче, ела тук. Как се казваш?

Аз тихо промърморих. Той ме погали.

— Попитай ги защо този жребец е загинал? — и извади лист хартия да записва.

Всички притихнаха в очакване, а аз се запънах и не мога да изрека нито дума. Баба ми седеше сконфузена. Тогава ме взе на коленете си един старец, наш роднина. Той ме притисна до себе си и ми пошепна на ухото доверително и много сериозно:

— Този човек познава баща ти. Какво ще му каже той за нас. Ще каже какъв лош расте при киргизите неговият син! — И после гръмко обяви: — Сега той ще говори. Кажи на нашия гост, че това място се нарича Уу-Саз...

— Чичко — плахо почнах аз. — Това място се нарича Уу-Сиз, отровната ливада — и после се окуражих, като видях как се зарадваха баба и пришелецът и всички, които бяха в юртата.

И за цял живот запомних синхронния превод на разговора дума по дума на двата езика. Оказа се, че жребецът се е отровил с отровна трева. На въпроса защо другите коне не ядат тази трева, нашите коняри обясниха, че местните коне не я докосват, те я знаят, че тя не е за ядене. Така преведох всичко дума по дума.

Пришелецът ме похвали, пастирите ми дадоха къс варено месо, топло, ароматно, аз изскочих от юртата с тържествуващ вид. Децата ме наобиколиха.

— Брей, че хубаво! — възхищаваха се те. — Караш по руски като по вода, без да спираш!

В действителност аз говорех, като се запъвах, но на децата им беше угодно да представят всичко така, както им се искаше. Ние още там изядохме месото и хукнахме да играем...

Струва ли си в литературните автобиографии да се споменават такива неща? Според мен струва си. Трябва да се започва с това, което за пръв път е запомнил човек, както си е било. Някои се помнят от тригодишни, други едва помнят десетгодишната си възраст. Убеден съм, че всичко това има голямо значение.

Та ето в моето детство имах такъв случай. Баба беше много доволна от мен и после дълго разказваше на познатите ни за този изпълнил с гордост сърцето ѝ случай.

Баба украси моето детство с приказки, песни, срещи с разказвачи и певци, тя навсякъде непременно ме вземаше със себе си: и на гости, и на жеентеки^[1], и на погребения, и на сватби. Тя често ми разказваше своите сънища. Сънищата ѝ бяха толкова интересни, че достатъчно бе само малко да задреме и аз веднага я разбуждах и исках да ми разкаже какво е видяла насън. Малките, кратки сънища не ме задоволяваха. И тогава тя отиваше при съседите да вземе „назаем“ някой сън. По-късно разбрах: тя просто ги измисляше за мен.

Баба скоро умря. Сега аз живея у дома, в града. После тръгнах на училище. А след две години попаднах в родния аул отново. Този път за дълго и при тежки обстоятелства.

През 1937 година баща ми, партиен работник, слушател в Института на червената професура в Москва, бе репресиран. Нашето семейство се премести да живее в аула. Тогава за мен започна истинската житейска школа, с всичките ѝ сложности.

В онова тежко време ни приюти сестрата на баща ми — Каракъз-апа. Колко хубаво бе, че тя бе с нас! Тя ми замени баба. Подобно на майка си, тя бе майсторка разказвачка, знаеше старинни песни — в аула се ползуваше със същото уважение и почит. Майка ми дойде в аула тежко болна, тя дълги, дълги години след това боледуваше, а ние бяхме четири деца, аз — най-големият.

Положението беше много тежко, но Каракъз-апа ни отвори очите за това, че каквито и беди да сполетят човек, той няма да пропадне, ако се намира сред своя народ. Не само хората от нашия род Шекери (тогава този „феодален остатък“ ни оказа неоценима помощ), но и съседите, и съвсем непознати хора не ни оставиха в бедата, не се

отвърнаха от нас. Те дяляха с нас всичко, каквото можеха — хляб, топливо, картофи, та дори и топлите си дрехи...

Веднъж, когато ние с брат ми Илгиз — сега той е учен, директор на Института по физика и механика на минното дело е АН на Киргизката ССР — събирахме в полето съчки за горене, от пътя при нас се отби конник. На хубав кон, добре облечен.

— Вие чии синове сте? — попита той.

Нашата Каракъз-апа постоянно ни учеше, че в такива случаи не трябва да навеждаме глава, а да гледаме хората в очите и да назоваваме името на нашия баща. Ние с брат ми много преживявахме всичко, което тогава пишеха за баща ни, а тя, Каракъз-апа, не се срамуваше от нашия позор. По някакъв свой начин тази неграмотна жена разбираше, че всичко това е лъжа, че не може да бъде така. Но не можеше да обясни това свое убеждение. Тогава аз вече четях книги за разузнавачи-чекисти и тайничко мечтаех да ме изпратят да заловя някой шпионин, да го заловя и да загина, та по този начин да докажа невинността на баща си пред Съветската власт.

Та ето човекът, който свърна, от пътя, ни попита чии деца сме. И макар това да бе мъчително, без да свеждам очи, аз изрекох нашата фамилия.

— А каква е тая книга у теб? — позаинтересува се той. Беше един учебник, като сега помня, учебник по география, който носех в пояса си. Той прегледа книгата и попита:

— Искате ли да се учите в училище?

Иска ли питане! Като си хапехме устните, за да не се разрежем, ние кимнахме с глава.

— Добре, ще се учите! — и си замина.

А след седмица ние вече ходехме на училище. Оказа се, че този човек е бил един от учителите, Тъналиев Усубали. Аз попаднах в класа на учителката Инкамал Джолоева, която се отнасяше много съчувствено към мен в ония дни.

Започнах да работя рано: от десетгодишен опознах труда на земеделеца.

След една година ние се преместихме в райцентъра — руското село Кировское. Мама си намери работа като счетоводител. Аз отново тръгнах в руското училище.

Животът полека-лека започна да се нарежда, но ето че дойде войната.

През 1942 г. напуснах училище — на мама не ѝ бе по силите да ни издържа всичките в това военно време.

Аз отново се намерих в Шекери, обременено и разорено от тежестите на войната. Назначиха ме за секретар на селсъвета, като най-грамотен от подрастващите — не намериха друг за тази работа. Бях на четиринадесет години.

Но както се казва, всяко зло за добро.

Ако в детството си опознах живота откъм поетичната му, светла страна, то сега той се възправи пред мен в цялата си суровост, оголен, труден и героичен. Аз видях своя народ в друго състояние — в момент на най-висша опасност за родината, в момент на най-висше напрежение на духовните и физически сили. Бях принуден, бях задължен да видя това — познавах всяко семейство от територията на селсъвета, познавах всеки член от семейството, знаех на пръсти несложното стопанство на всеки дом. Аз опознах живота от разни страни, в различните му проявления.

През войната работих и като данъчен агент на райфо. Събирах данъци от населението. Не можех да предположа дори колко трудно е да се върши това във военните, гладните години! Беше ми толкова мъчително, че след година, през август 1944, самоволно напуснах тази работа, за което едва не попаднах под съд. И отидох отчетник в тракторна бригада по събиране на реколтата.

Войната продължаваше и животът откриваше пред мен, юношата, все нови и нови страници от народното битие. Всичко това много по-късно намери отражение — естествено, доколкото съм сполучил — в повестите „Лице с лице“, „Майка-земя“, отчасти в „Джамиля“ и „Тополчице моя с червена забрадка“.

През 1946 г., след осми клас, продължих учението си в Джамбулския зооветтехникум. Цялата производствена практика 1947 — 1948 г. изкарах у нас, в аула, и можех сякаш отстрани да наблюдавам и следвоенните промени в живота на близките ми хора.

След завършването на техникума още същата година като отличник бях приет в Киргизкия селскостопански институт. Института, между другото, също завърших с отличие.

Обичам литературата от дете, в училище с желание пишех съчиненията на свободна тема, а през студентските години вече ми стана ясно, че художествената литература ме влече все по-силно. В най-добрите образци от литературата от това време аз търсех отговори на вълнуващите ме въпроси. Много ми се искаше за войната, за подвига на народа през годините на войната да бъдат написани силни, ярки произведения. В киргизката литература тогава темата за войната още не беше дълбоко засегната. Искаше ми се и киргизките читатели да имат възможност да четат най-хубавите книги за войната. Ръководен от това чувство, аз се заех да превода „Синът на полка“ и „Бялата бреза“ на своя глава и отговорност, без да имам представа какво е това художествен превод и как се издават книги. По-късно, когато занесох в издателството своите преводи, на мен ми казаха, че тези книги отдавна са преведени и скоро ще излязат от печат...

Тогава ми беше много обидно, но именно това сложи началото на моята литературна дейност. Като студент пишех във вестниците кратки бележки, статии, очерци.

След института работих като зоотехник. През тези години вече пишех разкази. През 1956 г. заминах за Москва да се уча във Висшите литературни курсове. Двете години занимания ми дадоха на мен, бившия зоотехник, извънредно много. Не само в смисъл на хуманитарна и теоретическа подготовка, но и самата практическа дейност — нашите семинари, обсъждания във Висшите курсове бяха добра творческа школа. И самият аз се стараех да се приобщя към най-доброто от културния живот в Москва — а с литературата, и в театъра. След завършване на курсовете редактирах сп. „Литературный Киргизстан“, след това пет години работих като собствен кореспондент на „Правда“ в Киргизия — това също ми даде възможност да разширя кръга си на наблюдения, по-добре да опозная живота.

Писателят, разбира се, по природа трябва да притежава способността художествено да мисли, но формирането на неговия талант, на неговата личност е свързано с определена обществена среда, с нейния духовен опит, с културните ѝ традиции, с нейното светоусещане и политическо устройство. За нас тази среда е съветското общество, социалистическият строй, комунистическият

светоглед. Оттук произтича и насочеността в творчеството на съветските писатели.

Трябва ли да споменавам, че присъдената ми през 1963 г. Ленинска награда за книгата „Повести за планините и степите“ бе радостно, огромно събитие в моя живот. Аз благодаря на народа за тази висша почит.

Никой не става писател от само себе си: опитът на предшествениците влиза в творческия свят на художника много преди той да е осъзнал в себе си каквито и да са литературни наклонности. Вярно, че не на всеки е съдено да извърши открития по трудния път на изкуството. Това зависи най-вече от таланта, от широтата на кръгозора. Много често ние тъпчем на едно място, на онова, което вече е достигнато от нашите предшественици, много често отстъпваме назад в смисъл на майсторство, дълбочина на мисълта и сила на образите. Такова е явно развитието на литературния процес. Сложно, дълго, неравномерно, понякога трудно обяснимо.

За съдбата на литературата, за собствения творчески път се налага да мислим често и по различен повод. Доколкото говоря за себе си, бих искал да изкажа мисли по повод на „Белият параход“, предизвикал различни спорове сред читателите. Споровете са в реда на нещата. Спорове в литературата трябва да има. Но това, което най-много ме накара да бъда нащрек в дадения случай, е опасността, колкото и парадоксално да е, от много доброжелателната, посвоему много честна критика. Някои читатели, които, да речем, са харесали „Джамиля“, „Първият учител“, „Майка-земля“ и други творби, искат, ръководейки се от своите представи за изкуството, аз и занапред да пиша в тоя дух. Аз не мисля да се самоотричам, аз не отричам определеното значение на това, което съм направил до „Сбогом, Гюлсарь!“ и „Белият параход“, но и не мисля да се спирам дотук, на този вече изминат етап. Литературата трябва самоотвержено да носи своя кръст — да се задълбочава в сложността на живота, за да може човек да знае, да обича, да се тревожи за всичко добро, хубаво, достойно в себе си, в хората, в обществото. В това аз виждам истинското предназначение на изкуството. И на мен ми се струва — това е мое убеждение, — че така ще бъде винаги, безкрайно, тъй като човек търси в изкуството потвърждение на своите най-възвишени стремежи и отрицание на това, което е зло, несправедливо, което не

отговаря на неговите социални и нравствени идеали. Това не минава без борба, без съмнения и надежди. И така сигурно ще бъде вечно. И затова на изкуството вечно ще предстои да разказва на човека за сложността и красотата на живота.

Не знам как ще се подреди моята по-нататъшна творческа съдба, ще мога ли да направя нещо интересно? Да е живот и здраве, както се казва, ще видим...

з. Фрунзе, 1971 г.

[1] Празник на новороденото. ↑

БЕЛИЯТ ПАРАХОД СЛЕД ПРИКАЗКАТА

1

То си имаше две приказки. Едната негова, за която никой не знаеше. Другата — дето му я разказваше дядо му. После не остана нито една. За това е думата.

През онази година то беше навършило седем, караше осмата.

Най-напред беше купена чантата. Черна мушамена чанта с блестяща метална закопчалка, която, се промушваше през скобка. С външно джобче за дребни неща. С една дума, необикновена, най-обикновена ученическа чанта. С това май и започна всичко.

Купи я дядо му от минаващата автосергия. Автосергията, като обикаляше със стоки за животновъдите из планината, се отбиваше по някой път и при тях в лесничейството, в Санташката падина.

Оттук, от предела, по долища и склонове се издигаше във висинето охраняваният планински лес. В лесничейството има само три семейства. Но все пак от време на време подвижната сергия се отбиваше и при горските пазачи.

Единствено хлапе в трите къщи, то винаги първо забелязваше сергията.

— Пристига! — викаше то и притичваше към вратните и прозорците. — Колата-магазин пристига!

Пътят се промъкваше дотук от крайбрежието на Исък Кул, все по дефилето, по брега на реката, по камънаци и трапища. Не беше много леко да се пътува по такъв път. Като стигнеше Караулни връх, пътят се изкачваше от дъното на теснината по ската и оттам дълго се спускаше по стръмния и гол склон към къщите на пазачите. Караулни връх е съвсем наблизо — лете почти всеки ден момчето тичаше да гледа от него с бинокъла езерото. А там, на пътя, винаги всичко се вижда като на длан — и пешеходец, и ездач, и, разбира се, кола.

Тогава — а то се случи през едно жежко лято — момчето се къпеше в своето язче и оттам видя как по ската вдига облаци прах кола. Язът беше в края на плитчината на реката, в чакъла... Дядо му го беше направил с камъни. Ако не беше този яз, може би момчето

отдавна да не е живо. И, както казваше баба му, реката отдавна да е изплакнала костите му и да ги е изхвърлила право в Исък Кул и щяха да кокорят очи рибите и разните му там водни твари от почуда. И никой нямаше да го търси и да се кахъри за него — защото кой го е карал да се навира във водата и защото на никого чак толкова не е потрябвало. Но досега това не беше се случило. А случеше ли се, кой знае, баба му може би наистина не би се хвърлила да го спасява. Поне да беше нейна кръв, а то, както казва тя, чуждо. Пък чуждото си е винаги чуждо, колкото и да го храниш, колкото и да го гледаш. Чуждо... Ами ако не иска да бъде чуждо. И защо то да е чуждото? Може би не то, а баба му да е чужда?

Ала за това — после и за дядовия яз също после...

Та така, зърна тогава то колата, тя се спускаше от върха, а подире ѝ се кълбеше прах. И толкова се зарадва, сякаш знаеше, че ще му купят чанта. Начаса изскочи от водата, бързо намъкна гащетата на слабичките си бедра и още мокро, посиняло — водата в реката е студена, — заприпка по пътеката към къщи, първо да извести за пристигането на сергията.

Момчето тичаше бързо, прескачайки храсталаците и заобикаляйки големите валчести камъни, ако нямаше сили да ги скочи, и не се спря дори за секунда — ни край високите треви, ни край камъните, макар да знаеше, че те съвсем не са обикновени. Те можеха да му се обидят и дори да му турят крак. „Колата-магазин пристигна. После ще дойда“ — подхвърли то тичешком на „Легналата камила“ — така наричаше ръждивокафявата гърбава гранитна скала, до гърди затънала в земята. Обикновено момчето, когато минаваше покрай своята „Камила“, винаги я потупваше по гърбицата. Потупваше я като стопанин, както дядо му потупваше своя късоопашат кон — така, небрежно, между другото: ти, значи, почакай, аз имам малко работа. Имаше си то и камък „Седло“ — половината бял, половината черен, петнист камък с вдлъбнатинка, и можеше да се поязди като кон. А си имаше и камък „Вълк“ — много приличаше на вълк, сиво-кафяв, туктам попрошарен, със силен врат и тежко чело. Към „Вълка“ то се промъкваше пълзешката и се целеше в него. Ала най-любимият му камък беше „Танкът“, несъкрушима канара до самия подмит бряг на реката. Струваше му се, че ей сега „Танкът“ ще се откъсне от брега и ще тръгне, ще заклокочи реката, ще закипи с белите си пенести вълни.

Нали танковете в киното така вървят: от брега във водата — и хайде... Момчето рядко гледаше филми и затова добре запомняше видяното. Понякога дядото водеше внука си на кино в совхозната племенна ферма в съседния участък отгатък върха. Та затова на брега се бе появил „Танкът“, винаги готов да се понесе пряко реката. Имаше и други — „зли“ и „добри“ камъни и дори „хитри“ и „глупави“.

Сред растенията също имаше „любими“, „смели“, „боязливи“, „зли“ и разни други. Бодилът например бе главният му враг. Момчето се бе сражавало с него десетки пъти на ден. Но крайт на тази война не се виждаше — бодилът все си растеше и се множеше. А пък поветицата, макар и тя да е бурен, е най-умното и весело цвете. Тя най-добре от всички среща заран слънцето. Другите треви нищо не разбират — кога е утро, кога вечер — все им е едно. А поветицата — щом припарят слънчевите лъчи, отваря очи. Смее се. Отначало едното око, после второто, после една след друга по поветицата се разтварят всички цветни фунийки. Бели, светло-светлосини, бледолилави, всякакви... И седиш ли край тях съвсем тихо, струва ти се, че когато се събудят, започват безшумно да си шепнат нещо. И мравките знаят това. Заран рано тичат по поветицата, примижават на слънчице и слушат какво си говорят цветчетата. Може би си разказват сънищата?

Денем, обикновено по пладне, момчето обичаше да се крие в гъсталака от ширалджинови стъбла. Ширалджините са високи, нямат цветове, а пък са дъхави, растат на туфи, събират се накуп и не допускат наблизко други треви. Ширалджините са верни приятели. Особено ако си наскърбен и ти се плаче, за да не те види никой, най-добре е да се скриеш в ширалджините. Те миришат като борова гора на припек. Топло и тихо е в ширалджините. И главното е, че не закриват небето. Трябва да легнеш по гръб и да гледаш небето. Отпърво през сълзите нищо не ще различиш. А после ще доплуват облаци и ще изобразят горе всичко, каквото си намислиш. Облаците знаят, че на теб не ти е много хубаво, че ти се иска да се махнеш някъде или да изчезнеш, та никой да не те намери, и после всички да въздишат и да охкат — ето, изчезна момчето, де ще го намерим сега?... И за да не се случи това, за да не трябва да изчезваш никъде, за да си лежиш тихо и да се любоваш на облаците, облаците ще се превръщат във всичко, каквото поискаш. От едни и същи облаци ще се получават най-

различни неща. Само трябва да умееш да разпознаваш какво изобразяват облаците.

А в ширалджините е тихо и те не засланят небето. Ето такива са те, ширалджините, дъхащи на напечени от слънцето борове...

И какво ли още не знаеше то за тревите. Към сребристото коило, дето растеше на мократа ливада, момчето се отнасяше снизходително. Чудак е то — коилото! Вятърничава глава. Неговите меки копринени метлици сякаш не могат без вятър. Само чакат — накъдето духне, натам се накланят. И се накланят всичките като един, цялата ливада, като по команда. А захване ли буря или дъжд завали, не знае коилото де да се дене. Мята се насам-натам, пада, притиска се о земята. Да имаше крака, би побягнало навярно къде му очи видят... Но то само се преструва. Утихне бурята и отново лекомисленото коило е с вятъра — накъдето той, натам и то...

Само, без приятели, момчето живееше в кръга на тези простички неща, които го обкръжаваха, и само автосергията можеше да го накара да забрави всичко и да се втурне презглава към нея. Пък и какво да кажем, автосергията това не са ти там някакви камъни и тревя. Какво ли само няма в нея!

Когато момчето дотича до дома, сергията вече приближаваше двора, иззад къщите. Сградите на лесничейството бяха с лице към реката, дворовете преминаваха в полегатия склон към реката, а отвъд нея направо от подмитото дърво стръмно нагоре се изкачваше гора, така че до лесничейството можеше да се стигне само зад къщите. Да не бе дотичало момчето навреме, никой нямаше да знае, че сергията е вече тук.

В този час никой от мъжете не беше у дома си, още от сутринта всички се бяха пръснали. Жените шетаха из къщи. Но точно тогава момчето пронизително завика, притичвайки, към разтворените врати.

— Пристигна! Колата-магазин пристигна!

Жените се сепнаха. Втурнаха се да вадят скътаните пари. И наизскачаха в надпревара. Баба му и тя го похвали.

— Я го виж какви очи имал?

Момчето се почувствува поласкано, сякаш само бе довело сергията. Беше щастливо, че им е донесло тази новина, че заедно с тях бе хукнало навън, че наедно с тях се блъска пред отворената врата на фургона. Ала тук жените веднага го забравиха. Не им беше до него.

Стоки много — кое по-напред да гледаш. Жените бяха само три: баба му, леля Бекей — сестра на майка му, жена на най-главния в лесничейството, конния горски пазач Орозкул — и жената на помощника Сайдахмат — младата Гулджамал с дъщеричката си на ръце. Само три жени. Но те така се блъскаха, така ровеха и преобръщаха стоката, че продавачът трябваше да ги помоли да пазят ред и да не бърборят всички наведнъж.

Думите му обаче не подействуваха твърде на жените. Отпърво вземаха наред, после почнаха да избират, подире да връщат отделеното. Отделяха, мереха, препираха се, умуваха, десетки пъти питаха за едно и също. Това не им харесвало, другото било скъпо, на третото цветът не бил за тях... Момчето стоеше встрани. Беше му мъчно. Изчезна радостта, която бе изпитало, щом съзря от върха автосергията. Сега тя изведнъж се превърна в обикновена кола, натъпкана с разни парцали.

Продавачът се мусеше: не беше ясно имат ли намерение тия женоря да купят поне нещичко. Защо би тоя път дотук, толкова надалече, през планината?

Така и стана. Жените взеха да отстъпват, въодушевлението им изчезва, те дори като че се умориха. Кой знае защо, започнаха да се оправдават — една пред друга ли, пред продавача ли? Баба му първа се оплака, че няма пари. А нямаш ли пара в ръката, стока не можеш взе. Леля Бекей не се решаваше на голяма покупка без мъжа си. Леля Бекей е най-нещастната от всички жени на света, защото няма деца и затова, когато е пиян, Орозкул я бие, а дядо му се измъчва, та нали леля Бекей му е дъщеря. Леля Вежен си взе някои дребни неща и две бутилки водка. И защо ли й трябваше, на нея ще й бъде още по-зле. Баба му не се стърпя.

— Ти какво сама си дириш белята? — зашепна тя, та да не я чуе продавачът.

— Знам си аз — отрязва късо леля Бекей.

— Ама щурачка — още по-тихо, но със злорадство прошепна бабата. Да го нямаше сега продавача, здравата щеше да нахока леля Бекей. Ох, как само се карат...

На помощ дойде младата Гулджамал. Тя взе да обяснява на продавача, че нейният Сайдахмат се кани скоро да слиза в града, там ще му трябват пари, та тя не може да си развързва кесията.

Поблъскаха се пред сергията, купиха стока „за грош“, така каза продавачът, и се разотидоха. Е, няма това е търговия! Като плю подир жените, продавачът се зае да прибира разхвърляните стоки, че да седне зад кормилото и да си замине. Тогава точно забеляза момчето.

— Ти какво, дългоушко? — запита той. Момчето имаше щръкнали уши, тънка шия и голяма кръгла глава. — Искаш нещо да купиш? Тогава по-бързо, че затварям. Пари имаш ли?

Продавачът питаше така просто защото нямаше какво да прави, но момченцето отговори почтително:

— Не, чичо, пари нямам — и поклати глава.

— А аз мисля, имаш — с престорено недоверие провлече продавачът. — Та вие тук всички сте богаташи, само се правите на бедни. А в джоба си какво имаш, не са ли пари?

— Не, чичо — все тъй искрено и сериозно отвърна момчето и обърна скъсания си джоб. (Вторият му джоб беше здраво защит.)

— Значи, изсипали са се парите ти. Потърси там, дето си тичал. Ще ги намериш.

Замълчаха.

— Ти чий си? — отново взе да разпитва продавачът. — Да не би да си на стария Момун?

Момчето кимна в отговор.

— Внук ли си му?

— Да. — Момчето отново кимна.

— А майка ти де е?

Момчето не каза нищо. Не му се искаше да говори за това.

— Тя, твоята майка, никак ли не се обажда? Ти не я ли помниш?

— Не я помня.

— А баща ти? И него ли не го помниш?

Момчето мълчеше.

— Ти какво, приятелю, никого не помниш? — шеговито го подкачи продавачът. — Е, добре, щом е така. Дръж — той взе шапа бонбони. — И бъди здрав!

Момчето се смути.

— Вземай, вземай. Не ме бави. Време е да тръгвам. Момчето пусна бонбоните в джоба си и се натъкми да тича подир колата, за да изпрати автосергията по пътя. Извика Балтек, страшно ленив, рунтав пес. Орозкул все се заканваше да го застреля — защо да се държи

такова куче? Ала дядото все го молеше да почака: нека си завъдят овчарка, а Балтек да го отведат някъде и там да го оставят. Балтек нищо не го интересуваше — сит спеше, гладен вечно се подмазваше някому, свой ли, чужд ли — без разлика, само да му подхвърлят нещо. Ето такъв пес беше Балтек. Но понякога от скука тичаше подир колите. Наистина не надалече, само да се поразтича, после изведнъж се обърне и заситни към къщи. Калпаво куче. Но все пак да тичаш с куче, е сто пъти по-добре, отколкото без куче. Каквото и да е — куче е...

Тайничко, да не види продавачът, момчето подхвърли на Балтек едно бонбонче... „Внимавай — предупреди то кучето. — Дълго ще тичаме.“ Балтек изскимтя, завъртя опашка — чакаше още. Но момчето не се реши да му хвърли друг бонбон. Нали може да обиди човека, не за кучето му даде цяла шепа.

И точно тогава се появи дядо му. Старецът беше отишъл на пчелина, а оттам не се виждаше какво става зад къщите. И ето че дядото пристигна навреме, сергията още не беше си заминала. Случайност. Иначе внукът нямаше да има чанта. Провървя му този път на момчето.

Старият Момун, когото мъдри люде бяха нарекли Пъргавия Момун, бе известен на всички в околността. Такъв прякор Момун си беше заслужил със своята неизменна приветливост към всеки, когото малко поне познаваше, с готовността си винаги да направи нещо, да послужи. И въпреки това усърдието му не се ценеше от никого, както не би се ценило златото, ако вземеха да го раздават безплатно. Никой не се отнасяше към Момун с онова уважение, с което се ползуваха хората на негова възраст. С него се държаха простичко, без церемонии. Когато правеха помен на някой знатен старец от племето бугу — а Момун беше бугинец, много се гордееше с това и никога не пропускаше помените на своите съплеменници, — на него оставяха да коли за курбана, да посреща почетните гости, да им помага да слязат от конете, да черпи с чай, а още да цепи дърва и да носи вода. Малко ли е работата на голям помен, когато има толкова гости от различни краища? Всичко, що му заръчваха, Момун го вършеше бързо и с лекота и най-важното — не се зазяпваше като другите. Младите невести от аула, които трябваше да посрещат и нахранят тази орда от гости, като гледаха как се справя Момун с работата, казваха:

— Какво ли щяхме да правим, ако го нямаше Пъргавия Момун!

И излизаше така, че старецът, дошъл с внука си отдалече, ставаше слуговник. Всеки друг на мястото на Момун би се пръснал от обида. А пък Момун нищо!

И никой не се учудваше, че старият Пъргав Момун прислужва на гостите — нали заради това за цял живот си остана Пъргавия Момун. Сам си е виновен, че е Пъргавия Момун. А ако някой от непознатите изразяваше учудването си, защо теб, стар човек, жените те разкарват нагоре-надолу, няма в този аул са се свършили момците — Момун отвърщаше: „Покойният ми беше като брат. (Всички бугинци той считаше за братя. Ала те не по-малко се падаха «братя» и на другите гости.) Кой трябва да тича на неговия помен, ако не аз? Затова сме и бугинци, роднини сме по нашата прародителка — Рогатата майка-кошута. А тя, пречудната майка-кошута, ни е завещала да бъдем приятели и в живота, и в смъртта...“

Такъв беше той, Пъргавият Момун!

И стари, и млади бяха с него на „ти“, с него можеш да се пошегуваш — не се обижда; можеш и да не го зачетеш — безропотен е! Казват, не току-тъй хората не прощават томува, който не умее да накара другите да го уважават. А той не умееше.

Много неща умееше да върши. Беше дърводелец, сарач, правеше копите; когато бе по-млад, такива копи вдигаше, че зиме да ти е жал да ги разтуряш; дъждът се стичаше по копата като по ламарина, а снегът се наслаждаше отгоре ѝ на два ката. През войната като трудовак в Магнитогорск градеше заводските стени, стахановец бе станал. Върна се, скова дървените къщи на предела, гората наглеждаше. Макар и да се водеше помощник, той именно се грижеше за гората, а Орозкул, зет му, повече по гости обикаляше. Само когато началството го изненада — тогава вече сам Орозкул и гората ще покаже, и лов ще устрой, тогава той вече е стопанинът. С добитъка ходеше Момун, той поддържаше и пчелина. Момун прекара цял живот в работа от сутрин до вечер, в грижи, а не можа да се научи да накара хората да го уважават.

Пък и външността на Момун съвсем не беше аксакалска^[1]. Ни солидност, ни важност, ни строгост. Добряк беше той и от пръв поглед се долавяше в него това неблагоприятно свойство човешко. Във всички времена такива ги учат: „Не бъди добър, бъди зъл! Така ти се пада, така ти се пада! Бъди зъл“ — а той за свое нещастие си остана

непоправимо добър. Лицето му беше засмяно и бръчкаво-бръчкаво, а очите му все питаха: „Какво ти е? Искаш ли да направя нещо за тебе? Ей сега, само ми кажи от какво имаш нужда?“

Носът му е мек, като пачи клюн и сякаш съвсем без хрущял. Пък и не е висок, едно такова чевръсто старче, като момче.

Брадата — и тя не е за пред света. Цяло посмешище. На голата му брадичка две-три червеникави косъмчета — това е всичко.

Друго нещо си е да срещнеш по пътя снажен старец, брадата му като сноп, в широка шуба с богата яка от щавена овча кожа, със скъп калпак, пък и на хубав кон и седлото му посребрено — ще речеш мъдрец или пророк, на такъв и да се поклониш, не е срамно, такъв навсякъде е на почит! А Момун си е само Пъргавия Момун. Комай единственото му предимство беше това — не се боеше, че ще се изложи пред някого. (Не си седнал както трябва, не си се усмихнал както трябва, не си, не си...) В това отношение Момун, без сам да подозира, беше рядко щастлив човек. Мнозина умират не толкова от болести, колкото от неспирната, разяждаща ги вечна страст — да се представят за нещо повече от това, което са. Кому не се ще да мине за умен, достоен, красив и същевременно страшен, справедлив, решителен?...

А Момун не беше такъв. Беше си чудак и към него се отнасяха като към чудак.

С едно нещо можеше да обидиш силно Момун: да забравиш да го поканиш на съвета на роднините по уреждането на някакъв помен... Тогава той страшно се обиждаше и сериозно преживяваше обидата, и не затова, че са го пренебрегнали — на съветите той, все едно, нищо не решаваше, само присъствуваше, — а защото се нарушаваше изпълнението на прастария дълг.

Имаше си Момун свои беди и скърби, от които страдаше, заради които плачеше нощем. Чуждите хора нищо не знаеха за това. Почти нищо. А близките знаеха.

Когато Момун видя внук си край сергията, веднага разбра, че момчето е огорчено от нещо. Ала тъй като продавачът не беше тукашен, то старецът се обърна първо към него. Скочи бързо от седлото и протегна отведнъж и двете си ръце към продавача.

— Ассалам-алейкум, едър търговец! — каза той полу на шега, полусериозно. — Благополучно ли пристигна твоят керван, добре ли

върви търговията? — Целият грейнал, Момун друсаше ръката на продавача. — Колко вода изтече, откак не сме се виждали! Добре дошъл!

Като се подсмиваше снизходително над неговата реч и неугледния му вид — все същите износени кирзови ботуши, панталони от грубо платно, шити от старата, овехтяло палте, избеляло от дъждовете и слънцето, плъстена шапка, — продавачът отвърна на Момун:

— Керванът е цял. Само че ето какво се получава — продавачът идва тук при вас, а вие духнахте. И на жените си заръчвате да стискат копейката както душа пред смъртта. И да ви зарине човек със стока, никой не си развързва кесията.

— Прощавай, драги — смутено се, извиняваше Момун. — Ако знаехме, че ще пристигнеш, нямаше да се пръскаме. А че пари няма, вярно е. Наесен ще продадем картофите, тогава...

— Приказвай си ти! — прекъсна го продавачът. — Знам ви аз вас, бейове смрадливи! Седите си в планината, земя, сено — колкото щеш. Наоколо гори — три дни не стигат да ги обходиш. Говеда имаш ли? Пчелин държиш ли? А копейка да дадеш, — свиди ти се. Ето купи копринен юрган, само една шевна машина остана...

— Ей богу, нямам толкоз пари — оправдаваше се Момун.

— И ще ти повярвам? Пинтия си ти, старо, пара трупаш. А какъде?

— Ей богу, нямам, кълна се в Рогатата майка-кошута!

— Хайде, вземи си кадифе, нови панталони, ще си ушиеш.

— Бих взел, кълна се в Рогатата майка-кошута...

— О-о, какво ще се разправам с теб! — махна с ръка продавачът. — Напрасно дойдох. А къде е Орозкул?

— От заранта още е тръгнал май за Аксай. Работа имал при чобаните.

— Сигур да им погостува — уточни, с разбиране продавачът.

Настъпи неловка пауза.

— Ами ти не се обиждай, мили — отново заговори Момун. — Наесен, живот и здраве, като продадем картофите...

— Есента е далече.

— Е, като е тъй, не се сърди. За бога, отбий, се, чай да пийнеш.

— Не съм дошъл за това — отказа продавачът. Почна да затваря вратите на фургона, но като погледна внука, който стоеше край стария, съвсем, готов — хванал кучето за ухото, — за да тича подир колата, каза:

— Хайде, поне чанта купи. Хлапето сигур ще ходи на училище? На колко е?

Момун веднага се хвана за тази идея: поне да купи нещичко от настойчивия сергиджия, а на внука действително му трябва чанта, тази есен ще тръгне на училище.

— Вярно бе — засуети се Момун, — хич и не помислих. Че как, на седем е, осмата подкара. Я ела тук — повика внука си.

Дядото порови в джоба, извади скътаната петрублевка.

Види се, отдавна я носеше, беше хванала ръбове.

— Дръж, дългоушко. — Продавачът лукаво подмигна на момчето и му подаде чантата. — Учи се. Не надвиеш ли грамотата, ще останеш с дядо си завинаги в планината.

— Ще я надвие! Той ми е умник — додаде Момун, като броеше рестото.

После погледна внук си, непохватно хванал новичката чанта, и го притисна към себе си.

— Ето ти хубава работа. Наесен ще тръгнеш на училище — тихо каза той. Коравата му тежка длан меко покри главата на момчето.

И то изведнъж почувствува как гърлото му силно се сви и остро усети мършавостта на дядо си и привичния мирис на неговата дреха. От него лъхаше на сухо сено и на пот на трудов човек. Верният, сигурният, близкият, може би единственият на света човек, който безкрайно обича момчето, беше един такъв простичък, чудат старик, когото умниците бяха нарекли Пъргавия Момун. Е, какво пък? Каквото и да е, хубаво е все пак да си имаш свой дядо.

Момчето не подозираше, че радостта му ще бъде толкова голяма. До този миг то не бе мислило за училище. Досега само беше виждало деца, които отиват на училище — там отвъд планината, в иськкулските села, където ходеше с дядо си по помени на знатни бутунски старци. И от тази минута момчето не се разделяше с чантата си. Като ликуваше и се хвалеше, то начаса обиколи всички жители на предела. Най-първо я показа на баба си — ето, дядо ми я купи! — после на леля Бекей — тя също се порадва на чантата и похвали момчето.

Леля Бекей рядко е в добро настроение. Най-често е мрачна и ядосана — не забелязва своя племенник. Не ѝ е до него. Има си своите кахъри. Баба му казва, да имаше деца, съвсем друга жена щеше да бъде. И Орозкул, мъжът ѝ, също щеше да бъде друг човек. Тогава и дядо Момун би бил друг човек, а не такъв, какъвто е. Макар че той имаше две дъщери — леля Бекей, пък и майката на момчето, малката дъщеря, — но все пак лошо е, лошо е, когато си няма свои деца; пък още по-лошо е, когато и децата си нямат свои деца. Така говори бабата. Иди, че я разбери...

От леля си Бекей момчето припна да покаже покупката на младата Гулджамал и нейната дъщеричка. А оттам се спусна на ливадата, дето косеше Сайдахмат. Пак тичаше покрай ръждивия камък „Камила“ и пак нямаше време да го потупа по гърбицата, покрай „Седлото“, покрай „Вълка“ и „Танка“, а по-нататък все по брега, по пътеката през храсталака, после по дългата окосена ивица на ливадата стигна до Сайдахмат.

Сайдахмат днес беше сам. Дядото отдавна вече беше окосил своя участък и участъка на Орозкул. И сеното бяха вече извозили — бабата и леля Бекей го прибраха с гребла, дядо му го пластеше, а момчето помагаше на дядо си, довлечаше сеното до талигата. Струпаха край краварника две копи. Дядото така старателно ги изработи, че никакви дъждове нямаше да ги наквасят. Копи гладки, като с гребен ресани. Всяка година е така. Орозкул сено не коси, все на тъста си го оставя — началник е все пак. „Искам ли — казва, — като нищо ще ви изгоня от работа.“ Това се отнася за дядото и за Сайдахмат. И то, когато е пиян. Дядото той не може изгони. Кой ще работи тогава? Я опитай без дядото! В гората работа много, особено наесен. Дядото казва: „Гората не е стадо овце, няма да се разбяга. Но грижата за нея не е по-малка. Защото, ако пламне пожар или рукне порой — дървото няма да отскочи, няма да се помести, ще загине на мястото си. Затова е и горският, да не загине дървото.“ А пък Орозкул няма да изгони Сайдахмат, защото той е кротък. В нищо не се намесва, не се препира. И макар че е кротък и здрав момък, ленив е, обича да си поспива. Затова се е и закотвил в лесничейството. Дядото казва: „Такива момци в совхоза с камиони препускат, с трактори орат...“ А в градината на Сайдахмат лободата е заглушила картофите. Трябваше Гулджамал с дете на ръце да се справя с градината.

Още със започването на коситбата Сайдахмат се стегна. По-завчера дядото го кореше. „Зимъс — казва — не за теб, за добитъка ми дожаля. Затова си поделихме сено. Ако пак разчиташ на моето старешко сено, кажи си, ще ти накося.“ Разбра Сайдахмат от дума, днес от тъмно заразмахва косата.

Чул зад гърба си бързи крачки, Сайдахмат се обърна, обърса се с ръкава на ризата си.

— Ти какво? Да не ме викат?

— Не. Имам си чанта. Виж. Дядо ми я кули. Ще ходя на училище.

— Заради това ли дотича? — Сайдахмат се позасмя. — Дядо Момун е малко така — той повъртя пръст до слепоочието си — и ти си същият! Дай да видя каква е чантата? — Сайдахмат пощрака закопчалката, повъртя чантата в ръце и я върна, поклащайки подигравателно глава. — Почакай — възкликна той, — в кое училище ще ходиш? Къде е това твое училище?

— Как в кое? Дето е на фермата.

— В Джелесай ли ще ходиш? — учуди се Сайдахмат. — Та то през върха е пет-шест километра, не по-малко.

— Дядо рече, че ще ме води с кон.

— Всеки ден дотам и обратно? Измисля, ги дядката... Време му е той да ходи на училище. Ще поседи с теб на чина, свършат ли часовете — хайде обратно! — Сайдахмат се олюляваше от смях. Много смешно му стана, като си представи как дядо Момун седи с внук си на ученическия чин.

Момчето мълчеше в недоумение.

— Аз само тъй, на шега! — обясни Сайдахмат. Той чукна леко момчето по носа, нахлупи на очите му козирката на дядовата му фуражка. Момун не носеше униформената фуражка на горското, срамуваше се. („Какво, да не съм някакъв началник? Аз моята киргизка капа за никаква друга не я сменям.“) И лете Момун носеше една допотопна плъстена шапка, „бивш“ аккалпак — бял калпак, поръбен с черен излинял сатен по краищата, а зиме — също допотопен — овчи тубетей. Зелената униформена фуражка на горски работник той даваше на внук си да я носи.

На момчето не му хареса, дето Сайдахмат прие с присмех новината. То намръщено вдигна козирката на челото си и когато

Сайдахмат посегна още веднъж да го чукне по носа, отдръпна глава и се сопна.

— Не ме закачай!

— Ама че си лют! — усмихна се Сайдахмат. — Че ти не се сърди. Чантата ти я бива! — и го потупа по рамото. — А сега бягай. Имам още да кося, да кося...

Като плю на дланите си, Сайдахмат отново се хвана за косата.

А момчето тичаше към къщи пак по същата пътека и пак покрай същите камъни. Сега нямаше кога да се занимава с камъни. Чантата е сериозно нещо.

Момчето обичаше да разговаря само със себе си. Но този път каза не на себе си, а на чантата. „Ти не му вярвай, дядо съвсем не е такъв. Той е много добър и затова му се присмиват. Защото е много добър. Той ще ни води с кон до училището. Ти още не знаеш къде е училището, нали? Не е чак толкова далече. Аз ще ти го покажа. Ще го погледаме през бинокъла от Караулни връх. А ще ти покажа и моя бял параход. Само първо да изтичаме до плевника. Там е скрит бинокълът ми. Трябва да наглеждам теленцето, пък аз всеки път тичам да гледам белия параход. И теленцето ни е едро — като дръпне, не можеш го удържа, — а пък има такъв навик, изсмуква млякото на кравата. Пък кравата му е майка и млякото не ѝ се свиди. Разбираш ли? На майките никога нищо не им се свиди. Така казва Гулджамал, тя си има момиченце... Скоро ще почнат да доят кравата, а ние ще подкараме телето на паша. И тогава ще се изкачим на Караулни връх и ще видим от върха белия параход. Аз и с бинокъла така си разговарям. Сега ще бъдем трима — аз, ти и бинокълът...“

Така се връщаше момчето у дома. Много му хареса да разговаря с чантата. Канеше се да продължи разговора, искаше да разкаже за себе си това, което чантата още не знаеше. Ама му попречиха. Отстрани се чу конски тропот. Иззад дърветата изскочи конник на сив кон. Беше Орозкул. Той също се връщаше у дома си. Орозкул на никого не разрешаваше да язди сивия кон Алабаш. Конят беше със седло с медни стремена и нагръден ремък, с подрънкващи сребърни висулки.

Шапката на Орозкул се беше килнала назад и откриваше червеното му ниско обрасло чело. От жегата го караше на дрямка. Както си яздеше — спеше. Каdifената му куртка, ушита не особено

майсторски по модел на ония, които носеше началството, беше разкопчана от горе до долу. На корема бялата риза се беше измъкнала от колана. Беше сит и пиан. До преди малко е бил на гости, пил е кумис и е ял месо до втръсване.

Когато чобаните и конярите от околността се качваха в планината за лятна паша, честичко канеха Орозкул. Имаше си той стари другари — аркадаши. Но те го канеха и по сметка. Орозкул е нужен човек. Особено за тия, дето строят къщи, а пък работата им е в планината; не можеш да зарежеш стадото, да офейкаш, ами строителни материали къде ще намериш? И най-вече дървен материал? А угодиш ли на Орозкул — току-виж, две-три трупи от резервата по избор си откарал. Ако ли не, така и ще се скиташ със стадото по планината, а къщата ти сто години ще се строи...

Подремвайки на седлото, натежалият и важен Орозкул яздеше, нехайно затъкнал върховете на хромовите си ботуши в стремената.

И едва не падна на земята от изненада, когато момчето изтича насреща му, размахало чантата:

— Чичо Орозкул, имам си чанта! Ще ходя на училище. Ето, имам си чанта!

— Да те вземат мътните! — уплашено опъвайки поводите, изруга Орозкул.

Той погледна момчето сънливо с червени, подпухнали, пиански очи:

— Ти какво, отде идеш?

— Отивам си. Имам чанта, показвах я на Сайдахмат — умърлуши се момчето.

— Добре, играй си — измърмори Орозкул и като се поклащаше на седлото, продължи нататък.

Какво му влизаше в работата тая глупашка чанта, това изоставено от родителите си хлапе, племенник на жена му, щом той самият е така онеправдан от съдбата, щом бог не му даде син, свой, своя кръв, докато другите дарява щедро с деца, без мяра?...

Орозкул засумтя и изхлипа. Мъка и злоба го душеха. Жалеше, че животът му ще премине без следа и в него се разпалваше злоба към безплодната му жена. Тя, проклетата, колко години вече ходи тъй, без нищо...

„Ще те науча аз!“ — мислено се закани Орозкул, стиснал месести юмруци, и задавено застена, за да не заплаче на глас. Той си знаеше — ще се прибере и ще започне да я бие. Тъй се случваше винаги, когато се напиеше: този подобен на бик мъжага пощуряваше от мъка и злоба.

Момчето вървеше по пътеката след него. То се учуди, когато Орозкул изчезна отпреде му. А Орозкул, като свърна към реката, слезе от коня, метна поводите и нагази направо през високата трева. Вървеше, като се олюляваше поприведен. Вървеше, захлупил лице в шепа, сгушил глава между раменете си. На брега приклегна. Загребваше с шепа вода от реката и плискаше лицето си.

„Сигурно от жегата го боли главата“ — реши момчето, като видя какво прави. То не знаеше, че Орозкул плачеше и че не можеше да спре риданията си. Плачеше, защото насреща му беше изтичал не негов син и защото не беше намерил в себе си топлинка, за да каже на това момче с чантата поне няколко човешки думи.

От най-горната част на Караулни връх се откриваше гледка на всички страни. Легнало по корем, момчето нагласяваше бинокъла до очите си. Бинокълът беше силен, военен бинокъл. Някога го бяха дали награда на дядо му за дългогодишна служба в резервата. Старецът не обичаше да се занимава с бинокъла: „Очите ми не са по-слаби.“ Затова пък внукът се влюби в него.

Този път се качи на върха с бинокъла и с чантата. Отпърво всички предмети подскачаха, разместваха се в кръглото прозорче, после изведнъж ставаха ясни и неподвижни. Това беше най-интересното. Момчето затаяваше дъх, за да не се измества улученият фокус. След това прехвърляше погледа си в друга посока — и отново всичко се разбъркваше. Момчето отново захващаше да върти окулярите.

Оттук всичко се виждаше. И най-високите снежни върхове, по-високо от които е само небето. Те се издигаха над всички хълмове, над всички планини и над цялата земя. И онези планини, по-ниски от снежните, гористи планини, обрасли в ниското с гъсталаци от лиственици, а по високото с тъмни борови гори. И планините Кунгеи, обърнати към слънцето; по склоновете на Кунгеи не растеше нищо,

освен трева. И по-малките планини, от другата страна, където е езерото — просто голи, каменисти хълмове. Те се спускаха в долината, а долината се сливаше с езерото. Точно от тази страна имаше нивя, градини, селища... Зеленината на посевите започваше вече да жълтее — приближаваше жътва. Като мишки тичаха по пътищата мъничките коли, а подире им се виеха дълги опашки от прах. А на най-далечния край на земята, докдето стигаше погледът, отвъд пясъчната крайбрежна ивица тъмно се синееше изпъкналата крива на езеро. Това беше Исък Кул. Там водата и небето се докосваха. По-нататък нямаше нищо. Езерото си лежеше неподвижно, сияещо и пустинно. Само край брега едва видимо се поклащаше бялата пяна на прибоя.

Момчето дълго гледа в тази посока. „Белият параход не се е появил — каза то на чантата. — Я да погледнем още веднъж към нашето училище.“

Оттук се виждаше добре цялата съседна падина отвъд планината. През бинокъла можеше да се разгледа дори преждата в ръцете на бабичката, седнала пред къщи, под прозореца.

Падината Джелесай беше гола. Само тук-таме след незаконното изсичане бяха останали стари самотни борини. Някога тук е имало гора. Сега се бяха наредили обори с плочести покриви, виждаха се големи черни купища тор и слама. Тук отглеждаха породистите телета на кравефермата. Пак тук, недалече от оборите, си беше намерила място една къса уличка — селището на животновъдите. Уличката се спускаше по една стръмна могилка. На самия ѝ край се намираще малка къщица, на вид необитавана. Именно това беше основното училище. Децата от горните класове отиваха да учат в совхоза, в училището-интернат. А в това учеха само малките.

Момчето беше ходило в селището с дядо си при фелдшера, когато го болеше гърлото. Сега то внимателно разглеждаше през бинокъла малкото училище с тъмнокафяви керемиди, със самотен килнал се комин, с ръкописно надписана шперлатова табела: „Мектеп“. То не умееше да чете, но се досещаше, че е написана именно тази дума. През бинокъла се виждаше всичко до най-дребните, неправдоподобно дребни подробности. Някакви думи, надраскани по мазилката на стените, подлепеното прозоречно стъкло, сгърбените грапави дъски на терасата. То си представяше как ще иде там със

своята чанта и ще прекрачи, ще влезе през вратата, на която сега виси голям катанец. А какво ли ще има там, зад тази врата?

Като свърши с разглеждането на училището, момчето отново насочи бинокъла към езерото. Ала там всичко си беше постарому. Белият параход още не се показваше. Момчето се извърна, седна с гръб към езерото и взе да гледа надолу, по планината, оставило бинокъла настрана. Долу, точно под върха, по дъното на проточилата се падина, се сребрееше бурна река с много прагове. Успоредно с реката по брега лъкатушеше и пътят и заедно с реката се скриваше зад чупката на клисурата. Отсрещният бряг беше стръмен и горист. Оттук и започваше Санташката гора — резерват, ширнала се високо в планината, до самите снегове. Над всичко се извисяваха боровете. Сред камънаци и сняг те стърчаха като тънки четчици по билото на планинските вериги.

Момчето с насмешка разглеждаше къщите, плевните и пристройките в двора на лесничейството. Дребнички, вехти изглеждаха те отгоре. Отвъд лесничейството, по брега, то различи своите познайници-камъни. Ето ги — „Камилата“, „Вълка“, „Седлото“, „Танка“, — за пръв път ги беше видял оттук, от Караулни връх, през бинокъла и тогава им беше дал тия имена.

Момчето закачливо се усмихна, стана и метна един камък към двора. Камъкът падна съвсем наблизо, тука на върха. Момчето отново седна на мястото си и взе да разглежда лесничейството през бинокъла. Отначало, преминавайки през големите лещи в малките, къщите избягаха далече-далече, превърнаха се в мънички кутийки. Големите обли камъни станаха камъчета. А дядовото язче в плитчината му се стори съвсем смешно — колкото за врабче. Момчето се усмихна, завъртя глава и бързо, като обърна бинокъла, премести окулярите. Любимите му камъни, увеличени до грамади, сякаш бяха опрели чела в стъклата на бинокъла. „Камилата“, „Вълка“, „Седлото“, „Танка“ бяха толкова внушителни: целите в ръбци, с пукнатини, с петна ръждиви лишеи по хълбоците; и най-главното — те наистина много приличаха на онова, което бе видяло в тях момчето. „Ех, какъв «Вълк»! А «Танка», това се казва танк!...“

Отвъд заоблените камъни, в плиткото, беше дядовият яз. С бинокъла това място от брега се виждаше много добре. Там, на разлятата чакълеста плитчина, водата от бързея за малко се отбиваше и

като се разпенваше на прага, отново се спускаше в стръмното. Водата в плитчината стигаше до коляно. Ала течението беше такова, че лесно можеше да отнесе в реката момче като него. За да не го отнесе течението, момчето се улавяше за крайбрежната ракита — тя растеше досам брега, едните ѝ вейки на сушата, другите се плискаха в реката — и се гмуркаше във водата. Ама къпане ли е това? Като вързан кон. Пък и колко неприятности, караници! Баба му гълчеше дядото: „Завлече ли го реката, на себе си се сърди — пръста си няма да помръдна. Много ми е притрябвал! Майка му и баща му го зарязали. А аз си имам дертове колкото щещ, сили не ми стигат.“

Какво да ѝ рече? Стара е, пък и истината казва. Ама и за хлапето му е жал: реката е съвсем наблизно, току пред вратата. Както и да го плашеше старата, момчето пак цамбуркаше във водата. Та тогава Момун реши да измайстори на плиткото яз от камънак, да има де да се къпе момчето, без да се бои.

Колко камъни само пренесе старият Момун, избирайки по-едри, та да не ги отнесе течението! Носеше, притиснал ги о корема си, стъпил във водата, редеше ги един до друг така, че водата свободно да влиза между тях и свободно да си изтича. Смешен, кльошав, с рядка брадица, с мокри прилепнали панталони, по цял ден се бяхтеше с този яз. А вечер лягаше като подкосен, кашляше и не можеше да изопне кръста си. Тогава бабата кипна: „Малкият е глупак — защото е малък, а за дъртия глупак що да кажеш? За кой дявол се трепеш? Храниш го, гледаш го, какво още? Във всичко му уйдисваш. Ох, не е на добро това!...“

Както и да е, ала язът стана чудесен. Сега момчето се къпеше, без да се бои. Като се хванеше за някое клонче, спускаше се от брега и се хвърляше в потока. И непременно с отворени очи. С отворени, защото рибите плуват във водата с отворени очи. Имаше си то една чудновата мечта — искаше да се превърне в риба. И да отплува.

Сега, като гледаше яза през бинокъла, момчето си представяше как хвърля ризата, панталоните и голо, настръхнало, влиза във водата. Водата на планинските реки е винаги по-студена, дъхът ти секва, но после свикваш. Представи си как, уловено за клонката на ракитака, се хвърля в потока надолу с главата. Как водата шумно се съединява отгоре му, как струи и го шиба по корема, по гърба, по краката. Глъхнат външните звуци под водата. И то, облещило очи, внимателно

разглежда всичко, що може да се види под водата. Очите го щипят, болят, но то гордо се усмихва на себе си и дори се плези под водата. Това е за баба му. Да знае тя, то изобщо няма да потъне и изобщо от нищо не го е страх. После пуска клонката, водата го влече, мъкне го, докато то не опре крака в камъните на яза. Тогава и въздухът му се свършва, то отведнъж изскача от водата, излиза на брега и отново тича към раковия храст. И така много пъти. Беше готово да се къпе в дядовия яз и по сто пъти на ден. Докато в края на краищата се превърне в риба. А на него на всяка цена му се искаше да стане риба...

Както разглеждаше брега на реката, момчето насочи бинокъла към къщи. Кокошките, пуйките с пуйчетата, брадвата, подпряна на дървника, димящият самовар и разните там... натура под навеса станаха така невероятни големи и толкова наблизко, че момчето неволно протегна към тях ръка. И точно тогава то ужасено съзря в бинокъла увеличено като слон кафявото теленце, което спокойно си дъвчеше простряното на въжето пране. Теленцето примижаваше от удоволствие, слюнки се стичаха по бърните му — толкова му беше хубаво да дъвче, претъпкало уста, бабината рокля.

— Ах ти, глупчо! — Момчето се придигна с бинокъла на очи и замаха с ръка. — Хайде, махай се! Чуваш ли, пръждосвай се! Балтек, Балтек! (Кучето в обектива си лежеше преспокойно край къщата.) Ухапи го, ухапи го де! — отчаяно насъскваше кучето.

Ала Балтек не си помръдна дори ухото. Лежеше си, сякаш нищо не се беше случило.

В същия миг от къщи излезе баба му. Като видя какво става, старицата плесна с ръце. Грабна метлата и я запрати по телето. То побягна, бабата подире му. Без да сваля бинокъла от нея, момчето приклепна, за да не се вижда на върха. Като пропъди телето, старата, гълчейки, тръгна към къщи, задъхана от гняв и от бързото ходене. Момчето я видя така, сякаш беше до нея, и дори още по-близо. То държеше в обектива в едър план като в киното, когато показват само лицето на човек. Видя жълтите ѝ очи, стеснили се от ярост. Видя как цялото ѝ набраздено с дълбоки бръчки лице почервения; също като в киното, когато се загуби звукът, в бинокъла бабините му устни бързо и беззвучно мърдаха и се виждаха нащърбените ѝ редки зъби. Отдалеч не можеше да се разбере какво крещи бабата, но момчето чуваше думите ѝ така ясно и точно, като да говореше досам ухото му. Ох, как

го ругаеше тя! То знаеше наизуст: „О, почакай... Нали ще се прибереш. Ще ти дам аз на тебе! И на дядо ти няма да му се размине. Колко пъти му викам да изхвърли това щурашко гледало. Пак си хукнал на върха. Дано да изчезне твоят дяволски параход, да изгори макар, да потъне!...“

Момчето тежко въздъхна на високото. Как можа в такъв ден, когато му купиха чанта, когато вече си мечтаеше как ще ходи на училище, да изтърве телето!...

Старицата не преставаше. Като продължаваше да го хока, тя разглеждаше изподъвканата си рокля. При нея излезе Гулджамал с момиченцето си. Като ѝ се оплакваше, бабата още повече се лютеше. Размахваше юмруци към върха. Кокалестият ѝ тъмен юмрук заплашително махаше пред окулярите. „Намерил си играчка. Дано се провали пустият му параход! Да изгори макар, да потъне!...“

На двора самоварът вече кипеше. През бинокъла се виждаше как изпод капачето се измъкваша струйки пара. Леля Бекей излезе за самовара и тогава всичко започна отначало. Бабата пъхаше едва ли не в носа ѝ издъвканата рокля. На, гледай пакостите на твоето племенниче!

Леля Бекей взе да я успокоява, да я увещава. Момчето се досещаше какво ѝ говори. Почти същото, каквото и друг път: „Успокойте се, енеке^[2]. Момчето още е малко — какво може да се иска от него. Самичко е тук, приятели си няма. Защо да се навиква, защо да се плаши детето?“

На това баба му винаги отговаряше: „Ти не ме учи. Първо сама роди, пък после ме учи какво да се иска от децата. Какво стърчи там, на върха? Телето да върже, няма време. Какво все следи? Безпътните си родители ли? Онези, които го родиха, па хукнаха по различни краища? Добре ти е на тебе, бездетната...“

Дори от такова разстояние момчето видя през бинокъла си как мъртвешки посивяха хлътналите бузи на леля Бекей, как тя цялата се залюшка и как — той добре знаеше как щеше да си го върне леля му — тръсна в лицето на мащехата си: „А ти, стара вещице, колко синове и дъщери отгледа? Ти самата какво си?“

И започна една... Баба му зави от обида. Гулджамал се опитваше да сдобри жените, уговаряше ги, прегръщаше баба му, искаше да я отведе в дома ѝ, но тя се лютеше още повече, мятеше се из двора като луда. Леля Бекей сграбчи кипящия самовар и като разплиска врялата

вода, почти тичешком го внесе в къщи. А баба му уморено се отпусна на водопойското корито. Горчиво плачеше и се вайкаше от своята съдба. Сега момчето беше позабравено, сега самият господ-бог си изпащаше и целият останал свят. „Аз ли? Ти ли ме питаш какво съм аз? — възмутено редеше баба му подир завареницата си. — Да не ме беше наказал бог, да не ми беше отнел моите пет дечица, да не бе загинал моят син, единственият ми, осемнадесетгодишен, от куршум през войната, да не бе замръзнал моят старец, моят ненагледен Тайгара, през една буря със стадо овце, щях ли да бъда тук сред вас, горските хора? Нима аз съм като теб ялова? Щях ли да живея на стари години с твоя баща, смахнатия Момун? За какви грехове и прегрешения ме наказва, трижди проклети боже?“

Момчето откъсна бинокъла от очите си, печално оброни глава.

„Как сега да се върнем у дома? — тихо каза на чантата си. — Всичко е заради мене и заради щурото теле. А и заради тебе, бинокле. Все ме викаш да гледам белия параход. Ти също си виновен.“

Момчето се огледа. Само планини — скали, камъни, гори. От високото, от ледниците, безшумно падаха искрящи ручейи и едва тук, в ниското, водата като че най-сетне добиваше глас, за да шуми в реката, вечно, неумолимо. А горите се извисяваха така огромни и безпределни. В онази минута момчето се чувствуваше много малко, много самотно, съвсем изоставено. Само то и планините, планини, навсякъде високи планини.

Слънцето вече клонеше на заник откъм страната на езерото. Жегата не беше вече голяма. По източните склонове запълзяха първите къси сенки. Сега слънцето все повече и повече ще се снижава, а сенките ще плъзнат надолу, в подножието на планините. По това време на деня на Исик Кул обикновено се появяваше белият параход.

Момчето насочи бинокъла към най-отдалеченото видимо място и затаи дъх. Ето го! И всичко отведнъж бе забравено: там, отпред, на самия ръб на Исик Кул, се бе появил белият параход. Показа се. Ето го! Със строени в редица комини, дълъг, мощен, красив. Той плаваше като по струна спокойно и равно. Момчето набързо изтри стъклата с краищата на ризата си, още веднъж нагласи окулярите. Очертанията на парахода се откриха по-ясно. Сега можеше да се забележи как се полюшва върху вълните, как зад кърмата си оставя светла пенеста следа. Без да откъсва очи от бинокъла, момчето с възхищение

наблюдаваше белия параход. Да имаше сила, би измолило белия параход да доплува по-наблизо, та да може да види хората, които пътуват с него. Но параходът не знаеше това. Бавно и величествено следваше пътя си, незнайно откъде, незнайно накъде.

Дълго се виждаше как параходът плува и момчето дълго си мислеше как ще се превърне в риба и ще заплува по реката към него, към белия параход.

Когато веднъж от Караулни връх за първи път видя белия параход в синия Исък Кул, сърцето му запърха от тази красота и момчето отведнъж реши, че неговият баща — исъккулски моряк — плава тъкмо на този бял параход. И повярва в това, защото много искаше да е така.

Не помнеше ни баща си, ни майка си. Нито веднъж не беше ги виждало. Никой от тях нито веднъж не беше го навестявал. Ала момчето знаеше: баща му е моряк на Исък Кул, а майка му, след като се разделили с баща му, оставила сина при дядото и заминала за един град. Заминала и сякаш в дън земя потънала. Заминала в далечен град отвъд планините, отвъд езерото и отвъд още някакви други планини.

Веднъж дядо Момун замина за този град да продава картофи. Цяла неделя се губи и като се върна, докато пиеха чай, разказваше на леля Бекей и на баба му, че видял дъщеря си, т.е. майка му. В някаква голяма фабрика била тъкачка. Имала си ново семейство — две дъщерички, които водела в детска градина и ги виждала веднъж в седмицата. Живеела в голяма къща, но в малка стаичка, толкова малка, че нямало къде да се обърнеш. А на улицата никой никого не познава — като на пазара. И всички живеят така — влязат си в къщи и веднага ключ на вратата. Все заключени стоят, като в затвор. А мъжът ѝ — шофьор — вози с автобус народа. Излиза в четири заран, та до късно. Също тежка работа. Дъщерята, разказваше той, все плачела, прошка молела. Чакат ред за нова квартира. Кога ще получат — не се знае. Но получат ли я, ще прибере синчето при себе си, ако мъжът ѝ позволи. И молела стареца засега да почакаат. Дядо Момун ѝ казал да не се кахъри. Най-важното е с мъжа си сговорно да живее, другото ще се оправи. А за сина да не се измъчва. „Дорде аз съм жив, никому не давам хлапето, а умра ли, бог ще го поведе, жив да е, сам ще намери съдбата си...“ Докато го слушаха, леля Бекей и баба му все въздишаха и дори си поплакаха.

Та точно тогава, на чая, отвориша дума и за баща му. Дядото подочул, че уж бившият му зет, бащата на момчето, все си е моряк на някакъв параход и че той също си имал ново семейство, деца, две ли, три ли. Живеел край кея. Уж зарязал пиенето. Новата му жена всеки път излизала с дечурлигата на кея да го посрещне. „Сигурно — мислеше си момчето — те посрещат този, неговия параход...“

А параходът плуваше и бавно се отдалечаваше. Бял и дълъг, той се плъзгаше по синята гладка повърхност с дима от комините си и не знаеше, че към него плува момче, превърнало се в дете-риба.

То мечтаеше да се превърне в риба и всичко да му бъде рибешко — тялото, опашката, перките, люспите, — а само главата да си остане неговата, на тънкото вратле, едра, кръгла, с щръкнали уши, с изподраскан нос. И очите му да са такива, каквито са си. Разбира се, не точно такива, каквито са си, ами да гледат като рибешки. Клепките му са дълги като на теленце и все си трепкат от нещо. Гулджамал казва — виж, дъщеричката ми да имаше такива, каква хубавица би станала! А защо трябва да бъде хубавица? Или хубавец? Много важно! Лично на него красиви очи хич не му трябва, нужни са му такива, дето да гледат под вода.

Преобразяването трябваше да се извърши в дядовия яз. Хоп — и става риба. След това веднага би прескочило от яза в реката, направо в кипящия бързей, и би поело надолу по течението. И нататък така — ще изскача отгоре и ще се оглежда — да се плува само под водата, не е интересно. То се носи по бързата река покрай червеноглинения стръмен бряг, през прагове, по пенести вълни над подводни канари, край планини и гори. Сбогува се със своите любими камъни: „Довиждане, «Легнала камило»“, довиждане, „Вълчо“, довиждане, „Седло“, довиждане, „Танк“. А когато мине край лесничейството, ще изскочи от водата, ще махне с перка на дядо си: „Довиждане, ата, скоро ще се върна.“ Дядо му ще се стресне от това чудо и няма да знае какво да прави. И баба му, и леля Бекей, и Гулджамал с дъщеричката си — всички ще стоят със зяпнали уста. Де се е виждало такова нещо — главата човешка, а тялото рибешко? А той маха с перката: „Довиждане, аз ще отплувам в Исък Кул, при белия параход. Там моят татко е моряк.“ Балтек навярно ще се втурне да тича по брега. Та кучето никога не е виждало такова нещо. И ако Балтек се реши да се хвърли при него във водата, то ще му викне: „Не бива, Балтек, не бива! Ще се

удавиш!“ — и ще отплува нататък. Ще се гмурне под възетата на висящия мост и нататък покрай крайбрежните храсти, а после надолу по гърмолещата клисура ще изплува направо в Исък Кул.

А Исък Кул е цяло море. Ще заплува то по вълните, иськкулски, от вълна на вълна, от вълна на вълна — и ето насреща му белия параход. „Здравей, бели параходе, това съм аз! — ще рече то на парахода. — Аз все те гледах с бинокъла.“ Хората от парахода ще се смеят, ще се струпат да гледат чудото. И тогава то ще каже на своя баща — моряка: „Здравей, татко, аз съм твоят син. Доплувах при тебе.“ — „Какъв син си ми ти? Ти си полуриба-получовек!“ — „А ти ме вземи при себе си на парахода и аз ще стана най-обикновен твой син.“ — „Браво! Хайде да опитаме.“ Баща му ще хвърли мрежа, ще го улови и ще го вдигне на палубата. Тогава то ще стане пак момче. А после, а после...

После белият параход ще продължи да плува нататък. Момчето ще разкаже на баща си всичко, което знае, целия си живот. Ще разкаже за планините, сред които живее, за камъните си, за реката и дивната гора, за дядовия яз, където се е учило да плува като риба, с отворени очи.

Ще разкаже, разбира се, как живее при дядо Момун. Нека баща му не си мисли, че ако са нарекли човека Пъргавия Момун, той, значи, е лош. Такъв дядо нийде няма, той е най-доброто деденце. Но той никак не е хитър, затова всички му се присмиват. Пък чичо Орозкул току го хока! Случва се и пред хора да го хока. А дядо му, вместо да се защити, всичко прощава на чичо Орозкул и дори работи вместо него в гората, в стопанството. И то каква работа! Когато чичо Орозкул се връща пиан, дядо му, вместо да го заплюе в безсрамните очи, търчи при него, сваля го от коня, отвежда го в къщи, слага го на леглото, покрива го с шубата, за да не простине, за да не го боли главата, разседлава коня, чисти го и го нахранва. И всичко заради това, че леля Бекей е бездетна. А защо е така, татко? По-добре щеше да бъде иначе: искаш ли — раждай, не щеш ли — недей. Жал ми е за дядо, когато чичо Орозкул бие леля Бекей. По-добре направо да бие дядо. Той така се измъчва, когато леля Бекей крещи. А какво може да стори? Поиска ли да се притече на помощ на щерка си, баба му забранява: „Не се навирай — казва, — сами ще се оправят. Какво търсиш, дърто? Не е твоя жена, мирувай си.“ — „Ама нали ми е дъщеря!“ А баба; „Ами що

щеше да правиш, ако не живееха наблизо, а далече? Всеки път щеше да препускаш с коня да ги разтърваваш? И подир всичко това кой би държал за жена твоята щерка!“

Баба, за която говоря, не е предишната. Тази, татко, навярно не я познаваш. Това е друга баба. Истинската ми баба умря, когато бях мъничък. А сетне пристигна тази баба. При нас времето често е едно такова никакво — ту ясно, ту навъсено, ту дъжд, ту град. Ето и баба е такава, не може да я разбере човек. Ту добра, ту зла, ту съвсем никаква. Когато е ядосана — ще ни съсипе. Ние с дядо си мълчим. Тя казва, че чуждото, колкото и да го храниш, колкото и да го гледаш, добро от него не чакай. Пък нали аз, татко, не съм чужд. Винаги съм живял с дядо. Тя е чужда, тя сетне дойде при нас. И взе да ме нарича чужд.

Зиме у нас навалява сняг моя бой. Ох, какви преспи навява! Ако искаш да отидеш в гората, само със сивия кон Алабаш можеш, той пробива преспите с гърдите си. И ветровете са много силни — на крака не можеш се задържа. Когато езерото се вълнува, когато твоят параход се мята насам-натам — знай, нашият вятър Сан Таш люлее езерото. Дядо ми разказваше, че някога, много отдавна, вражи войски тръгнали да заграбят тази земя. И тогава от нашия Сан Таш такъв вятър духнал, че враговете не се удържали на седлата си. Слезли от конете, ама и пешком не могли да вървят. Вятърът обрулил лицата им до кръв. Тогава дали гръб на вятъра, а вятърът ги гонел в гърбовете, не им давал да се спрат и ти прогонил до един от Исък Кул. Така било. А пък ние си живеем на този вятър! От нас захваща да духа. Цяла зима гората отвъд реката скърца, бучи, стене от вятъра. Страшно е дори.

Зиме в гората няма толкова работа. Зиме у нас е съвсем пусто, не като през лятото, кога пристигнат да лагеруват чобаните. Много обичам, когато лете на голямата поляна се спират за нощуване със стадата овце или с табуните. Наистина на сутринта те продължават нататък в планината, но пак е хубаво с тях. Техните дечица и жени пристигат с камиона. В камионите-юрти карат и разни други неща. Когато се понастанят, ние с дядо отиваме да ги поздравим. Здрависваме се с всеки. Аз също. Дядо казва, че по-младият трябва винаги пръв да подаде ръка на хората. Който не подава ръка, не ги уважава. Дядо казва още, че от седмина един може да излезе пророк. Пророкът е много добър и умен човек. И онзи, който се здрависа с него, ще стане щастлив за цял живот. А аз казвам: ако е тъй, то защо

този пророк не си каже, че е пророк, и ние всички бихме се здрависали с него. Дядо се смее; там е работата — самият пророк не знае, че е такъв — той си е обикновен човек. Само разбойникът знае, че е разбойник. Това не ми е съвсем ясно, но аз винаги се ръкувам с хората, макар да ме е малко срам.

А когато с дядо отиваме на поляната, тогава не се срамувам.

„Добре дошли на летовището на бащите и прадедите си! Живо-здро ли е стоката и душите ви, живо-здро ли са децата ви?“ — така казва дядо. А аз само се ръкувам. Всички познават дядо и той познава всички. Хубаво му е. Има си своите разговори, разпитва пристигналите и той им разказва как живеем. Пък аз не зная какво да говоря с децата. Ала после започваме да играем на криеница, на война — и тъй се разиграваме, че не искам да си ходя. Виж, да беше винаги лято, щяхме по цял ден да си играем с децата на поляната!

Дорде ние играем, запалват огньовете. Ти мислиш, татко, че от огньовете на поляната става много-много светло? Съвсем не! Само край огъня е светло, а извън кръга на светлината е още по-тъмно от преди. А ние играем на война, в този мрак се крием и настъпваме; и ти се струва, че се намираш в истинско кино. Ако си командир, всички те слушат. Сигурно на командира му е добре да е командир...

А после луната изплува над върховете. На луна още по-добре се играе, но дядо ме отвежда. Вървим към къщи през поляната, през гъсталака. Овцете тихо си лежат. Конете пасат наоколо. Вървим и чуваме — някой подема песен. Може млад, а може и стар чобан да е. Дядо ме спира: „Слушай. Такива песни невинаги ще чуеш.“ Ние стоим и слушаме. Дядо въздъхва. Кима с глава към песента.

Дядо казва, че в ония времена един хан имал за пленник друг хан. Та този хан казал на хана-пленник: „Ако желаеш, можеш да останеш да живееш при мен като роб или аз ще изпълня твоето най-заветно желание и после ще те убия.“ Онзи помислил-помислил, па отвърнал: „Не желая да живея като роб. По-добре ме убий, но преди това доведи от моята родина първия срещнат пастир.“ — „Защо ти е?“ — „Искам преди смъртта си да чуя как той пее.“ Дядо казва: заради родна песен хората живота си дават. Кой ли са тези хора, поне да можех да ги видя! Навярно живеят в големите градове?

— Ама хубаво е да слушаш, а? — шепне дядо. — Какви песни пееха, боже мой!...

Не зная защо, става ми жал за дядо и толкова го обичам, че ми се иска да плача...

Рано сутринта на поляната няма вече никого. Подкарали са овцете и конете далече, в планините, за цяло лято. Подир тях идват други чобани да лагеруват, от други колхози. Не се задържат през деня, подминават. А нощем спират на поляната. И ние с дядо отиваме да се ръкуваме с хората. Той много обича да се здрависва и аз съм се научил от него на това. Може би някога на поляната ще се здрависам с истински пророк.

А тази зима чичо Орозкул и леля Бекей ще заминат в града, при доктор. Разправят, че докторът можел да помогне, ще ѝ даде някакви лекарства, за да роди дете. Но баба винаги казва, че по-добре да отидат на свято място. То е някъде там, отгатък планините, където по нивята расте памук. Та там имало едно равно място, толкова равно, че не би трябвало и връх да има, ама се издига един свят връх — Сулейманов. И ако заколят черна овца в подножието му и се помолят на бога, после се изкачат на върха и на всяка крачка се кланят и се молят на бога, но трябва хубавичко да се молят, той може да се съжали и да ѝ даде детенце. Леля Бекей много иска да отиде там, на Сулейманов връх. А на чичо Орозкул не му се ходи. Далече е. „Пари — казва — трябва много. Там през планините може да се стигне само със самолет. А до самолета колко трябва да се пътува, и пак струва пари...“

Когато те отиват в града, ние оставаме в лесничейството съвсем сами. Ние и нашите съседи — чичо Сайдахмат, жена му Гулджамал и малкото им момиченце. Това сме всичките.

Вечер, когато работата привърши, дядо ми разказва приказки. Зная аз, навън е тъмна-тъмна, студена-студена нощ. Шета зъл вятър. И най-големите планини — и те в такива нощи се плашат, притискат се към нашата къща, към светлината в прозорчетата. А на мен ми е и страшно, и радостно. Да бях великан, щях да наметна великанска шуба и щях да изляза навън. И щях да викна на планините: „Не бойте се, планини! Аз съм тук! Нека духа вятър, нека е тъмно, нека вие виелица, аз не се боя, не бойте се и вие. Стойте на местата си, не се притискайте вкупом.“ После щях да поема през преспите, да прекрача реките — та в гората. Нали на дърветата им е много страшно нощем в гората. Сами са те и никой дума им не казва. Мръзнат голите дървета на студа, няма де да се приютят. А аз ще ходя из гората и всяко дръвче ще потупвам

по ствола, та да не му е така страшно. Навярно дърветата, дето напролет не се раззеленяват, са онези, които са замръзнали от страх. Ние после сечем тия сушици за дърва.

За всичко това си мисля, когато дядо ми разказва приказки. Той много ми разказва. Разни знае — и смешни, особено за палечко Чъпалака, който бил глътнат от един вълк-лакомник, за негова беда. Не, първо го изяла камила. Заспал Чъпалак под едно листо, а камилата се навъртала наоколо, ам — и го лапнала заедно с листа! Затова и казват: камилата не знае какво гълта. Почнал Чъпалак да крещи, да вика за помощ. Наложило се старците да заколят камилата, за да спасят своя Чъпалак. А с вълка работата свършила още по-добре. И той глътнал Чъпалак от глупост, а сетне плакал с горчиви сълзи. Вълкът срещнал Чъпалак. „Какво е това буболече, дето ми се мотае в краката? Ще те глътна в миг.“ А Чъпалак казва: „Не ме пипай, вълчо, ще те превърна в куче!“ — „Ха-ха — смее се гръмогласно вълкът, — къде се е видяло вълк куче да стане! Заради твоята дързост ще те изям.“ И го глътнал. Глътнал го и забравил. Ала от този ден се простил с вълчия си живот. Почне да се промъква към овцете, а Чъпалак крещи от корема му: „Ей, овчари, не спете! Това съм аз, сивият вълк, промъквам се да отвлека овца!“ Вълкът не знае какво да прави. Хапе се по хълбоците, търкаля се по земята. А Чъпалак не мирясва: „Ей, овчари, тичайте, удряйте, налагайте ме!“ Овчарите се втурват с геги към вълка, вълкът — дим да го няма. Тичат овчарите, не могат се начуди. Побъркал ли се е вълкът, сам бяга, сам вика: „Стигнете ме!“ А вълкан-върколан в това време препуска, кожата си спасява. Ама от това не му е по-леко. Където и да се пъхне, навсякъде Чъпалак го издава. Отвсякъде го гонят, всякъде му се смеят. Изсърнал вълкът от глад, кожа и кости станал. Трака зъби, вие: „Какво е това мое наказание? Защо сам си викам бедата? Оглупях на стари години, умът ми изхвъркна.“ А Чъпалак шепне на ухото му: „Тичай при Ташмат, той има тлъсти овце! Тичай при Баймат, неговите кучета са глухи. Тичай при Ермат, овчарите му са заспали.“ А вълкът седи и хленчи: „Никъде няма да вървя, по-добре да ида при някого да се главя за куче...“

Нали смешна приказка, а, татко? Дядо знае и други приказки. Тъжни, страшни, печални. Ама най-любимата ми приказка е за Рогатата майка-кошута. Дядо казва, че всеки, който живее на Исък Кул, трябва да знае тази приказка. Грехота е да не я знае. Може би ти я

знаеш, татко? Дядо казва, че всичко това е истина. Че така е било някога, че ние всички сме деца на Рогатата майка-кошута. И аз, и ти, и всички останали.

Ето тъй си живеем през зимата. Дълго се точи зимата. Да не са дядовите приказки, много мъчно ще ми бъде зиме.

А напролет у нас е хубаво. Когато хубаво се постопли, в планината отново идват чобаните. И тогава ние не сме сами в планината. Само че отвъд реката, нататък никого няма. Има само гора и всичко, което е в гората. Затова и живеем на предела, за да не стъпи крак там, никой да не докосне нито едно клонче. При нас идваха дори учени хора. Две жени, и двете с панталони, едно старче и един момък. Момъкът се учи при тях. Цял месец прекараха тук. Събираха треви, листа, клонки. Те казаха, че такива гори, като при нас на Сан Таш, са останали много малко по земята. Може да се каже, че почти няма. И затова трябва да се пази всяко дърво в гората.

Пък аз си мислех, че на нашия дядо ей тъй просто му е жал за всяко дърво. Хич не обича, когато чичо Орозкул харизва боровете за греди...

[1] Аксакал — възрастен, почитан джигит. — Б.пр. ↑

[2] Енеке — майчица. — Б.а. ↑

3

Белият параход се отдалечаваше. През бинокъла вече не можеха да се различат комините му. Скоро щеше да се скрие от погледа. Сега момчето трябваше да измисли края на своето плаване с бащиния си параход. Всичко излезе хубаво, само краят се опъваше. То лесно си представяше как се превръща в риба, как плува по реката към езерото, как изскача пред белия параход, как се среща с баща си. И всичко, което разказва на баща си. Но по-нататък работата се запичаше. Защото ето например брегът вече се вижда. Параходът се насочва към кея. Моряците се готвят да слизат на брега. Ще си отидат у дома. Баща му също ще трябва да се прибира. Жена му и двете му дечица го чакат на кея. Какво да прави? Да отиде с баща си? Ще го вземе ли той със себе си? Ако го вземе, пък жена му попита: „Кой е този, откъде е, защо е дошъл?“ Не, по-добре да не отива...

А белият параход плуваше все по-нататък и се превръщаше в едва видима точка. Слънцето лягаше вече на водата. През бинокъла се виждаше как ослепително сияе огнено-лилавата повърхност на езерото.

Параходът си отиде, загуби се. Ето че свърши приказката за белия параход. Трябва да се прибира.

Момчето вдигна чантата си от земята, стисна бинокъла под мишница. Заспуска се бързо от върха, като змийче се плъзгаше по склона. И колкото се приближаваше към къщи, толкова по-неспокойно ставаше на душата му. Предстоеше да отговаря за издъвканата от телето рокля. Мислеше само за наказанието. За да не се отчая съвсем, момчето каза на чантата: „Не бой се. Е, ще ни посгълчат. Нали аз не нарочно. Просто не знаех, че телето е избягало. Е, ще ме пернат по врата. Ще изтърпя. А тебе, ако те запратят на пода, не се плаши. Нали си чанта, няма да се строшиш. Виж, ако бинокълът попадне в ръцете на баба, няма да се отърве. Отпърво ще скрием бинокъла в плевника, а после ще се прибираме...“

Така и направи. Някак боязливо прекрачи прага.

Ала в къщи цареше напрегната тишина. Навън беше така тихо и пусто, сякаш хората бяха напуснали това място. Леля Бекей пак я беше бил мъжът ѝ. И пак дядо Момун е трябвало да усмирява пощурелия си зет, пак е трябвало старецът да моли, да скланя, да виси на юмручищата на Орозкул и да гледа целия този позор — дъщеря си — пребитата, разчорлена, да вие. И да чува как пред него, пред родния баща, хулят дъщеря му с най-последни думи. Как я наричат ялова кучка, трижди проклета ялова магарица и още с какви ли не думи. И да чува как с див, обезумял глас дъщеря му къльне съдбата си: „Нима аз съм виновна, че бог ме е лишил от рожба! Колко жени по света раждат като овце, а мене небето ме е проклело. Защо? За какво ми е такъв живот? По-добре ме убий, изверго? На, удрай, удрай...“

Старецът Момун скръбно седеше в ъгъла, все още дишаше тежко, присвил клепки, а ръцете му, отпуснати на коленете, трепереха. Беше много блед.

Момун погледна към внука си и без да продума нещо, отново уморено притвори очи. Баба му я нямаше в къщи. Беше отишла да придобрява леля Бекей и мъжа ѝ, да поподреди малко у тях, да събере строшените съдове. Такава е баба му: когато чичо Орозкул бие жена си, баба му не се намесва и възпира стареца. А след боя отива да увещава, да ги успокоява. Добре поне, че и това прави.

На момчето най му беше жал за стареца. Всеки път в такива дни той едва не умираше. Като треснат седеше в ъгъла и не се показваше никому пред очите. Никому, нито на една душа не казваше това, за което мислеше. А в такива минути Момун си мислеше, че е вече стар, че си имаше един син, но загина въз войната. Никой вече не го знае, никой не го помни. Да беше жив син му, може би и съдбата му нямаше да е такава. Скърбеше Момун и по умрялата си жена, с която бе преживял много години. Но най-голямата му беда бе тази, че дъщерите му нямаха късмет. Малката му остави внука, замина за града и се свира сега с голямото си семейство в една стая. Другата се мъчи тук с Орозкул. И макар че той, старецът, е при нея, и макар че всичко ще изтърпи заради дъщеря си, все няма и няма за нея майчинско щастие... А вече много години, откак живее тя с Орозкул. Опротивял ѝ е вече животът с него, ама къде да се дене?... А как ще бъде после — ще му дойде и на него часът, ще умре, вече е стар — как тогава ще я кара дважди нещастната му щерка?

Момчето набързо сръбна от чашката кисело мляко, изяде парче питка и притихна до прозореца. Не запали лампата, не искаше да тревожи дядо си, нека си седи и си мисли.

Момчето също си мислеше за нещо свое. Не разбираше то защо леля Бекей угажда на мъжа си с водка. Удари я той с юмрук, а тя после още половинка му донесе...

Ех, лельо Бекей, лельо Бекей! Колко пъти мъжът ѝ я е претрепвал до смърт, а тя му прощава. И дядо Момун винаги му прощава. А защо? Не бива да се прощава на такива хора. Той е негоден, лош човек. Тук той не е нужен. И без него ще се справим.

Ожесточеното детско въображение живо рисуваше пред момчето картината на справедливо наказание. Те всички се нахвърлят върху Орозкул и го влачат дебел, грамаден, мръсен, към реката. А после, като го залюляват, го хвърлят точно в сред пенестите вълни. А той моли за прошка леля Бекей и дядо Момун. Нали Орозкул не може да стане риба...

На момчето му поелекваше. Дори му беше смешно, когато в своите мечти виждаше как Орозкул маха с ръце и крака в реката и как до него плува кадифената му шапка.

Но възрастните за голямо негово огорчение не постъпваха така, както смяташе справедливото момче. Те правеха всичко наопаки. Прибере се Орозкул пийнал. Посрещат го, сякаш нищо няма. Дядото поема коня, жената бърза да сложи самовара. Всички сякаш само него са чакали. А той започва да се държи нагло и да капризничи. Отначало скърби, плаче. Как тъй всеки човек, дори най-загубеното човече, такъв, дето и ръка не си дължен да му подадеш, има деца, колкото душа му иска. Пет, дори десет. А с какво той, Орозкул, е по-лош от другите? С какво не е угодил? Или е на нисък пост? Слава богу, старши надзирател е на резервата. Или е скитник някакъв? Та нали у циганина е пълно с циганчета, колкото щеш. Или е някой неизвестен, или уважение му нямат. Всичко си има. Повече от всички струва. И кон със седло има, и камча в ръцете, и с уважение го посрещат. Тогава защо неговите връстници вдигат сватби на децата си, а той? Кой е той без син, без семе?

Леля Бекей също плаче, суети се, иска някак да угоди на мъжа си. Вади скътаната половинка. И сама си пийва от мъка. Ха чашка, ха две, а после Орозкул пощурява и тогава цялата си злоба стоварва върху нея,

върху жена си. А тя всичко му прощава. И дядото му прощава. Никой не връзва Орозкул. Изтрезнее той, а на заранта жена му, макар и в синини, вече е сложила самовара. Дядото е нахранил коня с овес, оседлал го е. Изпие Орозкул чая си, метне се на коня — и отново е началник, стопанин на всички гори в Сан Таш. А никой не се досеща, че отдавна е време такива като Орозкул да се хвърлят в реката...

Беше вече тъмно. Навън се бе спуснала нощта.

Така свършваше денят, когато купиха на момчето първата училищна чанта.

Като се готвеше да си ляга, то не можеше да измисли място за чантата. Накрая я сложи до възглавницата си. Момчето още не знаеше, после щеше да научи, че половината клас ще има точно такива чанти. Но и това нямаше да го смуги, неговата чанта ще си остане най-необикновената, съвсем особена чанта. То не знаеше също, че в неговия малък живот го очакват нови събития, че ще дойде ден, когато то ще остане сам-саменичко на есета и с него ще бъде само чантата му. И причина за всичко ще стане неговата любима приказка за Рогатата майка-кошута.

И тази вечер много му се искаше още веднъж да послуша тази приказка. Старият Момун също обичаше тази история и я разказваше така, сякаш сам всичко бе видял, като въздишаше, плачеше, замлъкваше и мислеше за нещо свое.

Момчето обаче не посмя да безпокои дядо си. То разбираше, че на дядото не му е до приказки. „Ще го помолим друг път — каза момчето на чантата. — А сега аз ще ти разкажа за Рогатата майка-кошута, дума по дума, като дядо. И толкова тихо ще ти разказвам, че никой няма да чуе, а ти слушай. Аз обичам да разказвам и да виждам всичко като на кино. Дядо казва, че всичко това е истина. Било е така...“

4

Това се случило отдавна. В далечни-прадалечни времена, когато горите по земята били повече от тревите, а водата в нашите краища — повече от сушата, живяло едно киргизко племе на брега на голяма и студена река. Енесай се наричала онази река. Тече тя далече оттук, в Сибир. С кон три години и три месеца трябва да пътуваш дотам. Сега тази река се нарича Енисей, а по онова време се казвала Енесай. Затова и песента била такава:

*Има ли река, по-широка от теб, Енесай,
има ли земя, по-скъпа от теб, Енесай,
има ли тъга, по-дълбока от теб, Енесай,
има ли воля, по-пълна от теб, Енесай?
Няма река, по-широка от теб, Енесай,
няма земя, по-скъпа от теб, Енесай,
няма тъга, по-дълбока от теб, Енесай,
няма воля, по-волна от теб, Енесай.*

Ето такава била тя, река Енесай.

Различни народи живеели тогава край Енесай. Трудно им било, защото живеели в постоянна вражда. Много врагове окръжавали киргизкото племе. Ту едни го нападали, ту други, ту самите киргизи нападали, отмъквали добитък, палели жилища, убивали хора. Убивали всеки, който им паднел — такива били времената. Човек човека не жалел. Човекът човека изстребвал. Стигнало се дотам, че нямало кой да сее зърното, да развъжда добитък, да ходи на лов. По-леко било да се живее от грабеж: отидеш, убиеш, отмъкнеш. А за убийство трябвало да се отговаря с още повече кръв, пък за отмъщението — с още по-голямо отмъщение. И колкото повече време минавало, толкова повече кръв се леела. Размътил се разумът на хората. Нямало кой да примири враговете. Най-умен и най-добър смятали оня, който умее да изненада

врага, да изтреби чуждото племе до последната душа и да заграби стада и богатства.

Появила се в тайгата странна птица. Пеела, плачела нощем до разсъмване с човешки жален глас, нареждала, прелитайки от клонче на клонче. „Очаква ни голяма беда! Очаква ни голяма беда!“ Така и станало, настъпил страшният ден.

През онзи ден киргизкото племе на Енесай погребвало своя стар вожд. Много години ги предводителствувал батър^[1] Кулче, в много походи ходил, в много битки участвувал. В битките оцелял, но настъпил смъртният му час. В голяма печал прекарвали съплеменниците му два дни, а на третия се събрали да предадат на земята останките на батъра. Според древния обичай тялото на вождя трябвало да се носи в последния му път по брега на Енесай през урви и стръмнини, за да може от високото душата на умрелия да се прости с майката — река Енесай, нали „ене“ значи майка, а „сай“ — русло, река. За да изпее за последен път душата му песента за Енесай:

*Има ли река, по-широка от теб, Енесай,
има ли земя, по-скъпа от теб, Енесай,
има ли тъга, по-дълбока от теб, Енесай,
има ли воля, по-волна от теб, Енесай?
Няма река, по-широка от теб, Енесай,
няма земя, по-скъпа от теб, Енесай,
няма тъга, по-дълбока от теб, Енесай,
няма воля, по-волна от теб, Енесай.*

На гробната могила до отворената яма трябвало да вдигнат батъра над главите си и да му покажат четирите страни на света: „Ето я твоята река. Ето го твоето небе. Ето я твоята земя. Ето ни нас, родените от един корен с теб. Всички дойдохме да те изпроводим. Спи спокойно.“ В памет на далечните потомци на гроба на батъра се поставял голям камък.

В дните на погребението юртите на племето се нареждали във верига по брега, та да може всяко семейство да се прости от своя праг с батъра, когато отнасят тялото му да го погребват, да спусне бялото знаме на скръбта, да опява и да плаче, а после да върви с всички до

следващата юрта, където отново ще опяват, ще спускат бялото знаме на скръбта и така до края на пътя, чак до гробната могила.

Сутринта през онзи ден слънцето вече излизало да тръгне по дневния си път, когато всички приготовления били завършени. Изнесени били бунчуците^[2] с конските опашки, изнесени били бранните доспехи на батъра — щит и копие. На коня му било метнато погребално покривало. Тръбачите се приготвили да свирят с бойните тръби — карнаи, барабанчиците да удрят барабаните — добулбаси, така че тайгата да се залюлее, птиците като облак да литнат към небето и да закръжат с писък и стон, да хукне звярът из гъсталаците с диво ръмжене, да се притисне тревата о земята, всичко в планините да загърми, а планините да потреперят. Оплаквачките разпуснали коси да възпеят със сълзи батъра Кулче. Джигитите приклекли на едно коляно, за да вдигнат на силните си рамене тленните му останки. Всички били готови, очаквайки да бъде изнесен батърът. А на края на гората стояли вързани девет жертвени кобили, девет жертвени вола, девет по девет жертвени овце за поменната тризна^[3].

И тогава се случило нещо неочаквано. Колкото и да воювали енесайци помежду си, в дни, когато погребвали вождовете си, не било прието да се воюва. Ала тогава пълчищата на враговете на разсъмване незабелязано обкръжили потъналия в скръб киргизки стан, изскочили от прикритията си изведнъж от всички страни, така че никой не успял да се метне на седлото, никой не успял да грабне оръжие. И започнала невиджана сеч. Сечели наред. Така били намислили враговете — с един удар да свършат с дръзкото племе на киргизите. Убивали наред, та да няма кой да помни това злодеяние, да няма кой да мъсти, да може времето да засипе със ситен пясък следите на миналото. Имало ги на света — няма ги вече...

Много време е нужно да родиш и отгледаш човек, а да го убиеш, е по-бързо от всичко. Мнозина вече лежали посечени, потънали в локви кръв, мнозина се хвърлили в реката, спасявайки се от мечовете и копията, и потънали във вълните на Енесай. А покрай брега, край стръмнини и урви, на цели версти горели киргизките юрти, обгърнати от пламъци. Никой не успял да избяга, никой не останал жив. Всичко било разрушено и изгорено. Телата на победените хвърлили от стръмнината в Енесай. Враговете ликували... „Сега тия земи са наши! Сега тия гори са наши! Сега тия стада са наши!“

С богата плячка си тръгнали враговете и не забелязали как от гората се върнали две деца — момченце и момиченце. Непослушни и палави, още от заранта, скришом от родителите си, те побягнали в най-близката гора да дерат лико за кошнички. Заиграли се те, не забелязали как навлезли навътре в гъстата гора. А когато чули шума и виковете на боя и се втурнали назад, не намерили живи ни баща, ни майка, ни братя, ни сестри. Останали децата без род, без племе. Тичали те с плач от пепелище на пепелище — нийде ни жива душа нямало. Осиротели за час. Останали сами в целия свят. А в далечината се кълбелли облаци прах — враговете отвеждали в своите владения табуни и стада, заграбени в кървавия набег.

Видели децата праха от копитата и се втурнали подире им. Подир лютите врагове тичали децата с плач и зов. Само деца можели да постъпят така. Вместо да се скрият от убийците, те се спуснали да ги догонят. Само да не остават сами, само да избягат далеч от разгроменото проклето място. Хванати за ръце, момчето и момичето бягали след грабителите, молели се да ги почакаат, молели се да ги вземат със себе си. Но къде ти ще чуят слабите им гласове сред голямата гълчава, цвиленето, тропота и стремителния бяг!

Дълго тичали, отчаяни, момчето и момичето. Ала така и не ги настигнали. А после паднали на земята. Не смеели да се озърнат, не смеели да помръднат. Страх ги било! Притиснали се едно о друго и не забелязали как заспали.

Не току-тъй казват — сираците имат седем съдби. Нощта минала благополучно. Звяр не ги докоснал, горските чудовища не ги отвлекли. А като се събудили, било вече утро. Слънцето греело. Птиците пеели. Станали децата и отново тръгнали по следите на разбойниците. Събирали по пътя диви плодове и корени. Вървели, вървели, а на третия ден спрели на един връх. Гледат, долу на широка зелена поляна — голям пир. Колко юрти само — брой нямат, колко огньовете димят — брой нямат, колко народ край огньовете — брой няма. Девойки се люлеят на люлки, песни пеят. Силни мъже за забава на народа се вият като орли, хвърлят се един друг на земята. Враговете празнували своята победа.

Стояли на върха момчето и момичето, не смеели да се приближат. Ала много им се искало да отидат край огньовете, където така вкусно миришело на печено месо, на хляб, на див лук.

Не издържали децата, спуснали се от върха. Учудили се домакините, наобиколили ги вкупом.

— Кои сте вие? Откъде сте?

— Ние сме гладни — отговаряли момчето и момичето, — дайте ни да хапнем.

Онези се досетили по говора им какви са. Зашумели, заприказвали, заспорили: да ги убият ли начаса, тях, останалото недоубито враже семе, или да ги водят при хана? Дорде спорили, някаква милостива жена успяла да подаде на децата по парче варено конско месо. Повели ги при самия хан, а те не можели да се откъснат от храната. Повели ги към една висока червена юрта, пред която стояла стража със сребърни брадви. А по стана плъзнала тревожната вест, че неизвестно откъде са се появили деца от киргизкото племе. Какво значело това? Всички зарязали игрите и пира, събрали се на огромна тълпа пред ханската юрта. А ханът в онзи час заседавал върху бяла като сняг кошма^[4] със своите знатни воители. Пиел кумис, подсладен с мед, хвалебствени песни слушал. Когато ханът чул защо са дошли при него, изпаднал в безумна ярост. „Как сте посмели да ме безпокоите? Нима не изтребихме киргизкото племе до коляно? Нима аз не ви направих господари на Енесай за вечни времена? Какво сте се събрали, души страхливи? Вижте кой е пред вас! Ей, Сипаничава Куца Старице! — викнал ханът. И когато тя излязла из тълпата, й казал: — Отведи ги в тайгата и направи тъй, че с това да свърши киргизкото племе и помен да няма от него, а името му да се забрави вовеки. Тръгвай, Сипаничава Куца Старице, направи тъй, както аз ти повелявам...“

Мълчаливо се покорила Сипаничавата Куца Старица, хванала момчето и момичето за ръка и ги повела. Дълго вървели те през гората, а после излезли на брега на Енесай до една висока стръмнина. Тук Сипаничавата Куца Старица спряла дечицата, изправила ги едно до друго на края на урвата. И преди да ги бутне надолу, проговорила:

— О, велика река Енесай! Ако хвърлят планина в твоите дълбини, ще потъне планината като камък. Ако хвърлят бор столетен, ще го отнесеш като тресчица. Приеми във водите си две мънички песъчинки — две човешки деца. Няма за тях място на земята. Аз ли да ти го казвам, Енесай? Ако звездите станеха хора, небето не би им стигнало. Ако рибите станеха хора, реките и моретата не биха им стигнали. Аз ли да ти разказвам, Енесай? Вземи ги и ги отнеси. Нека

напуснат те нашия омразен свят в ранни години, с чисти души, с детска съвест, неопетнена от зъл умисъл и зли дела, та да не познаят хорското страдание и сами да не причиняват мъки на другите. Вземи ги, вземи ги, велики Енесай...

Плачат, ридаят момченцето и момиченцето. До бабешки приказки ли им е сега, когато е страшно да погледнеш надолу от урвата. В дълбочината вълните яростно се премятат.

— Прегърнете се, дечица, за последен път, простете се — каза Сипаничавата Куца Старица. И си засукала ръкавите, та да ѝ е по-сгодно да ги хвърли от стръмното. И добавила: — Е, простете ми, дечица. Съдбата ви е такава. Макар че не по своя воля върша сега това дело — но за ваше добро е...

Казала тия думи и до нея се чул глас:

— Почакай, стара, мъдра жено, не погубвай невинните деца.

Обърнала се Сипаничавата Куца Старица, погледнала и се смаяла — пред нея стои кошута, майка на марал^[5]. И с такива едни големи-големи очи, и гледа укорно и печално. А кошутата бяла като мляко на първеския, коремът ѝ с кафява козинка подплатен, като на малко камилче. Рогата ѝ — каква красота! — разклонени, сякаш вейки на есенни дървета. А вимето ѝ гладко и чисто като на жена-кърмачка.

— Коя си ти? Защо говориш на човешки език? — запитала Сипаничавата Куца Старица.

— Аз съм майката-кошута — отвърнала ѝ кошутата. — А ти говоря така, защото иначе няма да ме разбереш, няма да ме послушаш.

— Какво искаш, майко-кошута?

— Пусни децата, голяма мъдра жено. Моля те, дай ми ги.

— Защо ти са?

— Хората убиха моите близнаци, двете еленчета. Търся си деца.

— Искаш да ги отгледаш?

— Да, стара, мъдра жено.

— А добре ли помисли, майко-кошута? — засмяла се Сипаничавата Куца Старица. — Та нали те са рожби човешки. Ще отраснат и ще почнат да убиват твоите еленчета.

— Когато порастат, няма да убиват моите еленчета — отговорила майката на марала. — Аз ще им бъда майка, а те — мои деца. Нима ще вземат да убиват своите братя и сестри?

— Ох, не говори, майко-кошута, не познаваш ти хората! — клатела глава Сипаничавата Куца Старица. — Не са те като горските животни, не се жаят един друг. Бих ти дала сирачетата, за да се убедиш в правотата на моите думи, но нали хората ще убият и тези ти деца. Защо ти е толкова мъка?

— Ще отведа децата в далечен край, където никой няма да ги намери. Пощади дечицата, голяма, мъдра жено, и ги пусни. Аз ще им бъда вярна майка... Вимето ми е препълнено. Млякото ми плаче за деца. Моето мляко търси деца.

— Е, щом е тъй — промълвила Сипаничавата Куца Старица, като помислила малко, — вземай ги и ги отвеждай по-скоро. Отведи сирачетата в далечен край. Ала ако те загинат по далечния път, ако ги убият разбойници, ако твоите човешки деца ти се отплатят с черна неблагодарност — сърди се на себе си.

Благодарила майката-кошута на Сипаничавата Куца Старица. А на момченцето и момиченцето казала:

— Сега аз съм ваша майка и вие сте мои деца. Ще ви поведем в далечен край, където сред снежни гористи планини се е ширнало едно топло море — Исък Кул.

Зарадвали се момчето и момичето, пъргаво заприпкали подир Рогатата майка-кошута. Но сетне се уморили, силите им се свършили — пътят е дълъг — от единия край на света до другия. Няма да стигнат далече, ако Рогатата майка-кошута не ги кърмила със своето мляко, ако нощем не ги сгрявала със своето тяло. Вървели дълго. Все по-далеч оставала старата родина Енесай, но и до новата родина, до Исък Кул, още било много далеко. Лято, зима, пролет, лято и есен, пак лято и зима, още една пролет, още едно лято и есен се промъквали те през глухи лесове, през знойни степи, през движещи се пясъци, през високи планини и бурни реки. Гонели ги глутници вълци, но Рогатата майка-кошута настанила децата на гърба си и ги спасявала от лютите зверове. Препускали подире им и ловци на коне, със стрели и викали: „Кошута е откраднала две човешки деца! Дръжте я! Уловете я!“ И пускали стрелите след нея. И от тях, от неканените спасители, избягала Рогатата майка-кошута с децата. Тичала тя по-бързо и от стрела, само шепнела: „Дръжте се по-здраво, деца мои — преследват ни!“

Довела най-сетне Рогатата майка-кошута своите деца до Исък Кул. Застанали те на върха и не могли да се нагледат. Наоколо снежни

хребети, а сред планините, обрасли със зелени гори, додето им поглед стига, се плиска море. Гонят се бели вълни по синята вода, ветровете ги носят отдалече, изпращат ги надалече. Къде е началото на Исък Кул, къде е краят — не се знае. На единия край слънцето изгрява, а на другия още е нощ. Колко планини се издигат около Исък Кул — чет нямат, а отвъд тези планини колко още такива снежни планини се извисяват — също не можеш да разбереш.

— Това е вашата нова родина — казала Рогатата майка-кошута. — Ще живеете тук, ще орете земята, риба ще ловите, добитък ще развъждате. Живейте тук в мир хиляди години. Дано вашият род се продължи и умножи. И да не забравят вашите потомци речта, която донесохте, и да им е сладко да говорят и да пеят на своя език. Живейте, както трябва да живеят хората. А аз ще бъда с вас и е вашите деца във всички времена...

Така момчето и момичето, последните потомци на киргизкото племе, получили нова родина край благословения и вечен Исък Кул.

Бързо минало времето. Момчето станало мъж, а момичето — зряла жена. И тогава те се оженили и станали мъж и жена. А Рогатата майка-кошута не напуснала Исък Кул, живеела в тукашните гори.

Веднъж на разсъмване Исък Кул внезапно се разбунтувал, зашумял. Жената започнала да ражда, замъчила се тя. А мъжът се уплашил. Покачил се на една скала и взел високо да вика:

— Къде си ти, Рогата майко-кошута? Чуваш ли как шуми Исък Кул? Твоята дъщеря ражда. Ела по-скоро, майко, помогни ни...

И дочул се тогаз отдалеч преливащ се звън, сякаш керванно звънче прозвънвало. Все по-близо и по-близо се чувал този звън. Дотичала Рогатата майка-кошута. На рогата си донесла окачена детска люлка-бешик. Бешикът бил от бяла бреза, а на дъгата на люлката подрънвало сребърно звънче. И до днес звъни онова звънче на исъккулските бешици. Люлее майката люлката, сребърното звънче звъни, сякаш отдалеч тича Рогатата майка-кошута, бърза, брезова люлка носи на рогата си...

Още щом дотичала на зова им Рогатата майка-кошута, жената родила.

— Този бешик е за първата ви рожба — рекла Рогатата майка-кошута — и ще си имате вие много деца. Седем сина и седем дъщери!

Зарадвали се майката и бащата. Нарекли първата си рожба в чест на Рогатата майка-кошута Бугубай. Порасъл Бугубай, взел си една хубавица от племето кипчак и започнал да се множи родът Бугу — родът на Рогатата майка-кошута. Станал голям и силен родът на бутинците край Исък Кул. Почитали бугинци Рогатата майка-кошута като светиня. Над входа на бугинските юрти избродирвали знак — рога на марал, та отдалече да се вижда, че юртата принадлежи на рода Бугу. Когато бугинци отблъсквали набезите на врага, когато се състезавали по езда, разнасял се викът: „Бугу!“ И бугинци винаги излизали победители. А тогава по горите иськкулски бродели бели рогати марали, на чиято красота завиждали звездите по небето. Те били деца на Рогатата майка-кошута. Никой не ги докосвал, никой не ги обиждал. Щом видел марал, бугинецът слизал от коня и му сторвал път. Красотата на любимата девойка сравнявали с красотата на белия марал...

Така било, докато не умрял един много богат, много знатен бугинец — овцете му били с хиляди, конете с хиляди, а всички хора наоколо били негови пастири. Голям помен направили неговите синове. Поканили на помена най-знатните люде от всички краища на земята. За гостите наредили сто хиляди юрти по брега на Исък Кул. Човек не можел да преброи колко добитък бил изклан, колко кумис изпит, колко кашгарски гозби били поднесени. Синовете на богаташа ходели важни-важни: да знаят хората колко богати и щедри наследници е оставил умрелият, как го уважават, как почитат неговата памет... („Е-е, синко, лошо е, когато хората се перчат не с ум, а с богатство!“)

А певците, обикаляйки своите аргамаци^[6], подарени им от синовете на покойника, кипрейки се с подарените им соболеви калпаци и копринени халати, в надпревара възхвалявали и покойния, и наследниците.

— Къде ще видиш под слънцето такъв щастлив живот, такъв богат помен? — пее един.

— Още от сътворението на света не е имало такова чудо! — пее втори.

— Никъде, само у нас така почитат родителите, отдават памет на родителската чест и слава, почитат техните светли имена — пее трети.

— Ей, певци-сладкодумци, какво тук шумите! Нима има на света думи, достойни за тази щедрост, нима има думи, достойни за славата на покойника! — пее четвърти.

И тъй се състезавали ден и нощ. („Ех, синко, когато певците се състезават в славословие, от певци те се превръщат във врагове на песента.“)

Много дни като празник продължавал този знаменит помен. Много им се искало на горделивите синове на богаташа да затъмнят другите, да надминат всички по света, та славата за тях да тръгнела цялата земя. И намислили да поставят на гробницата на баща си рога на марал, та всички да знаят, че това е гробница на славен потомък от рода на Рогатата майка-кошута. („Ех, синко, още в древността хората казвали, че богатството ражда горделивост, горделивостта — безразсъдство.“)

Прищяло се на синовете на богаташа да окажат на паметта на баща си тази нечувана чест и нищо не ги спряло. Речено-сторено! Изпратили ловци, убили ловците един марал, отсекли рогата му. А рогата големи, като криле на литнал орел. Харесали синовете еленовите рога, по осемнадесет пръстена на всеки рог — значи, живял бил осемнадесет години. Бива си го! Заповядали те на майстори да закрепят рогата на гробницата.

Възмутили се старците:

— С какво право сте убили марал? Кой е посмял да вдигне ръка на потомството на Рогатата майка-кошута?

Отговарят им наследниците на богатия:

— Маралът е убит на наша земя. Всичко, което ходи, пълзи, лети по нашите владения, от муха до камила — е наше. Ние сами знаем как да постъпваме с онова, което е наше. Махайте се оттук!

Слугите нашибали старците с камшици, качили ги на конете със задниците напред и ги изгонили позорно.

Оттам и тръгнало... Голямо нещастие надвиснало над потомството на Рогатата майка-кошута. Едва ли не всеки почнал да ловува по горите бели рогати елени. Всеки бугинец смятал за свой дълг да постави на гроба на дедите си рога на марал. Сега тази работа се смятала за благословена, за особено уважение към паметта на умрелия. А който не може да се сдобие с рога, смятали го за недостоеен човек.

Взели да търгуват с еленови рога, взели да се запасяват с тях. Появили се такива хора от рода на Рогатата майка-кошута, чийто занаят станал да намират и да продават рога на марал. („Ех, синко, там, дете има пари, за добра дума няма място, за красота няма място.“)

Гибелно време настъпило за белите рогати елени в иськкулските гори. Нямало за тях пощада. Бягали маралите по недостъпни скали, но и там ги откривали. Пускали срещу тях сюррии хрътки, за да подгонят елените към стрелците в засада, улучвали ги, без никой да им убегне. Погубвали цели стада марали, избивали ги до един. Обзалагали се кой ще намери рога с повече пръстени.

Изтребили маралите. Опустели планините. Не се чува елен ни нощем, ни заран. Не можеш ги видя ни в гора, ни на поляна как пасат, как скачат, заметнали рога към гърба си, как прелитат през пропастта като птица. Народили се хора, които през целия си живот не били виждали бял рогат елен. Само слушали за него приказки и виждали рогата му по гробовете.

А какво станало с Рогатата майка-кошута?

Обидила се тя, дълбоко се обидила на хората. Казват, че когато за маралите вече нямало живот от куршуми и от кучета, когато останали колкото на пръсти да ги броиш, изкачила се Рогатата майка-кошута на най-високия планински връх, сбогувала се с Иськ Кул и отвела последните си деца зад големия превал, в друг край, в други планини.

Ето какви неща стават по земята. Това е цялата приказка... Ако искаш, вярвай, ако не щеш — недей.

А когато Рогатата майка-кошута си отивала, казала, че никога няма да се върне...

[1] Батър — юнак, богатир (в Башкирия и Киргизия). — Б.пр. ↑

[2] Бунчук — къса тояжка с конска опашка на края (символ на власт). — Б.пр. ↑

[3] Тризна — пиршество в памет на някой умрял. — Б.пр. ↑

[4] Кошма — голямо плъстено чердже от овча вълна. — Б.пр. ↑

[5] Марал — бял сибирски елен, обитава Алтайските планини, Забайкалието и Тяншан. — Б.пр. ↑

[6] Аргмак — бърз, лек кон за яздене. — Б.пр. ↑

5

В планините отново е есен. Отново след шумното лято всичко се нагласява за есенната тишина. Слегнала се е наоколо прахта от откарания добитък, угаснали са огньовете. Стадата са се прибрали за зимуване. Хората са си отишли. Планините опустяват.

Самотни летят вече орлите, отронвайки от време на време по някой вик. По-глухо шуми водата в реката: свикнала беше реката през лятото с руслото си, пригодила се беше, станала бе по-плитка. Тревата престана да расте, погоряваше още на корен. Листата се умориха да висят по клоните и тук-там започнаха да капят.

А по най-високите върхове нощем вече се стеле сребрист сняг. На разсъмване тъмните планински хребети посивяват като козината по врата на кафява лисица.

Студенее, става мразовит вятърът по клисурите. Но дните още са слънчеви и сухи.

Горите отвъд реката, срещу лесничейството, бързо навлизат в есента. От реката нагоре, до границата на черния бор, като бездимен пожар пълзеше по стръмната горска редица есенното пожарище. Най-ярките — ръждивочервени — и най-упорити в изкачването бяха трепетликовите и брезовите горички: те стигнаха до снежните висоти на голямата гора, до царството на мрачните борове и ели.

В елшака беше чисто както винаги и строго като в храм. Само кафяви твърди стволоче, само смолист сух аромат, само потъмнели иглици са посипали цялата гора. Само вятър нечуто се процежда през върхарите на старите борове.

Но днес още от сутринта над планините непрестанно вдигаха врява неспокойните врани. Голямо, яростно-грачещо ято все кръжеше над боровия лес. Враните внезапно се уплашиха, дочули удари от брадва, и сега крещят в надпревара, сякаш са ги ограбили посред бял ден, и преследват двамината, които спускат от върха отсечен бор.

Влачеха боровия ствол с вериги и конен впряг. Орозкул вървеше напред, хванал коня за юздите. С лице, налято с кръв, той вървеше и

дишаше тежко като вол на бразда, а хрусталаците деряха наметалото му. Отзад, подир дървото, ситнеше дядо Момун. На стареца също не му беше леко на такава височина, задъхваше се. В ръцете си държеше березова тояга, с която помагаше на отсечения бор. Той непрекъснато се запираше ту в пънове, ту в камънаци. А по нанадолнището все гледаше да се извърне напреко на склона и да се търкулне надолу. Тогава няма спасение — ще претрепе някого.

По-опасно е за този, който пази отсечения ствол с тоягата — какво ли не може да се случи: Орозкул на няколко пъти вече уплашено отскачаше от впряга и всеки път се засрамваше, като видеше, че старецът, рискувайки живота си, задържа отсечения ствол по склона и чака Орозкул да се върне при коня и да го хване за юздата. Не току-тъй казват, че за да скриеш своя позор, трябва да опозориш другите.

— Ти какво, на оня свят ли искаш да ме пратиш? — кореше Орозкул тъста си.

Наблизо нямаше никого, който да чуе и осъди Орозкул: къде се е видяло тъй да се отнасят със стар човек! Тъстът му плахо каза, че и той може да попадне под отсечения бор — бива ли да му се вика така, сякаш прави всичко нарочно.

Но това още повече ядосваше Орозкул.

— Я го виж ти! — негодуваше той. — И да те претрепе, ти си си изживял своето. Какво още искаш? А ако мен ме утрепе, кой ще вземе твоята ялова щерка? Кому е нужна такава, безплодна като кучи дрян?...

— Мъчен човек си ти, синко. Нямах уважение към хората — отвърна на това Момун.

Орозкул дори се поспря, измери стареца с поглед.

— Такива старци си лежат до огнището, греят задниците си на жарта. А на тебе ти върви някаква заплатичка. А откъде е тази заплата? Заради мене. Какво уважение повече ти е нужно?

— Добре де, така е — примири се Момун.

Вървяха така. Като прехвърлиха още една височина, спряха се до един склон да починат. Конят беше вир-вода, покри се с пяна.

А враните все не се успокояваха, все кръжаха. Бяха безброй и така грачеха, сякаш си бяха поставили за цел днес само това да правят — да грачат.

— Усещат ранната зима — промълви Момун, за да заговори за друго и с това да смекчи гнева на Орозкул. — За отлитане се сбират. Не обичат да им пречат — добави той, като че се извиняваше заради неразумните птици.

— Че кой им пречи? — солна се Орозкул. И изведнъж стана морав. — Ти нещо много почна да приказваш, старо — тихо прошепна той със заплаха в гласа.

„Виж ти — помисли си той — за какво намеква! Да не ще заради тия врани бор да не пипнеш, клонче да не скършиш? Как не! Засега аз съм тук господар.“ Той стрелна с поглед грачещото ято: „Ех, да имаше една картеница!“ — и като се обърна, изпсува.

Момун замълча. Свикнал беше с псувните на зетя си. „Пак го прихванаха — натъжи се старецът, — пийне ли — звяр става. Като е махмурлия, също — не му се мяркай. А защо хората стават такива? — терзаеше се Момун. — Ти на него добро — той на тебе зло. И няма да се засрами, да поразмисли. Като че тъй трябва. Винаги за прав се смята. Само на него да му е добре. Всички наоколо трябва да му угаждат. Не искаш ли — ще те принуди. Пак добре, когато такъв си седи в планината, в гората, и има един-двама подчинени — раз-два и готово. Ами ако е на по-висока власт? Не дай боже... Винаги измъква своето. От такъв няма отърваване. Навсякъде те причаква, навсякъде ще те открие. И за да си живее леко и охолно, душата ти ще извади. И пак той прав ще бъде. Да, много ги има...“

— Е, стига сме стояли — прекъсва Орозкул мислите на стареца. — Тръгваме — заповяда той.

И поеха.

Днес още отрано Орозкул не беше в настроение. Заранта, когато трябваше да се прехвърлят с инструментите на отвъдния бряг в гората, Момун бързаше да отведе внук си на училище. Съвсем се е побъркал старият! Всяка сутрин оседлава коня, откарва момчето на училище, после отново препуска, довежда го. Губи си времето с това изоставено копеле. Видиш ли, за училище не бивало да се закъснява! А тук една работа, господ знае какво ще излезе — тя може да чака, така ли? „Аз — казва — за миг ще прескоча, срам ме е пред учителката, ако малкият закъснее за часа.“ Намерил от кого да се срамува! Ама че глупак! Че каква е толкова тая учителка? Пет години с една дреха ходи. Само с тетрадки и с чанти я виждаш. По пътищата спира колите — все в

района трябва да ходи, все нещо не ѝ стига — ту въглища за училището, ту стъкла, ту тебешир, току-виж, и парцали за дъската почне да иска? Нима сваятна учителка ще дойде в таква училище? Какво име само му измислили — училище-джудже. То наистина е джудже. Каква полза от него? Истинските учители са в града. Училищата целите със стъкла. Учителите ходят с вратовръзки. Ама това е в града... Какво началство само се вози с коли там по улиците. Ами колите какви са! Тъй ти се иска да се спреш, да замреш, да застанеш мирно, докато такава кола се изнизва — черна, блестяща, плавна. Пък гражданите като че не забелязват тия коли, нямат време — бързат, търчат за някъде. Виж, там в града е живот! Там да се преместиш, там да се вредиш. Там умеят да уважават човек според длъжността. По-голяма длъжност — по-голямо уважение. Културни хора. И за това, че си им бил на гости или си получил подарък, не е нужно да им мъкнеш борови трупи или нещо подобно. Не е като тук — ще ти даде половин стотачка, със зор една, цялата гора ще отмъкне, пък и жалба срещу тебе ще подаде: рушветчия бил Орозкул, такъв-онакъв... Простотия!

Да-а, да бяха в града... Ех, бих запратил по дяволите и планините, и горите, и боровите трупи, трижди проклети, и жена си с празната утроба, и изкуфелия дядка с това пале, с което се занимава като е чудо невиждано. Ех, как бих се развихрил като хранен кон! Бих ги накарал да ме уважават: „Орозкул Балажанович, позволете да вляза при вас в кабинета?“ Че и за градска жена бих се оженил. Защо не? Да речем, за някоя артистка, красавица, дето пее и подскача с микрофон в ръка, казват, че за тях най-важното е човек да заема голям пост. Хванал бих една такава под ръка, а пък аз самият с вратовръзка. И — на кино. А тя потраква с токчета и мирише на парфюм. Минувачите душат с нос. После може да ни се родят и деца. Сина за юрист бих изучил, а дъщеричката да свири на пиано. Градските деца веднага си личат — умни са. В къщи само на руски ще се говори — а защо да си тъпчат главите с разни селски думи. Така бих възпитал своите: „Татенце, мамичко, искам това, искам онова...“ Нима за свое чедо ще ти се досвиди нещо? Ех, добре би натрил носовете на мнозина, би им показал какво представлява. Че с какво е по-долен от другите? Онези, дето са на върха, да не би да са по-добри? Хора като него. Просто им е провървяло. А на него не му провървя. Изплъзна му се щастието. И

сам си е виновен. След курсовете за лесничей трябваше в града, в техникума да се запише, че и в институт. Избърза — постът го примами. Макар и малък, ала все пост някакъв. Ха върви сега по планините, мъкни трупи като муле. Пък и тия врани. Какво са се разграчили, завъртели? Ех, да имаше една картечница...

Имаше защо да е недоволен Орозкул. Добре прекара лятото. Настъпваше есента, а с лятото си отиваше и времето на гостуване при чобаните и конярите. Както се пее в песента: „Прецъфтя джайолоото, време е да се слиза в низината...“

Настъпи есента. Дойде време Орозкул да се разплаща за вниманието, за гощавките, за дълговете, за обещанията. Пък и за перченето: „Какво ти трябва? Само два бора за покрива? Искан ли приказки! Ще дойдеш, ще си ги вдигнеш.“

Обещаваеше, подаръци получаваше, водка пи — а сега, задъхан, цял в пот, проклинащ всичко на света, влачи тия трупи по планината. През носа му излизаха те. Пък и целият му живот беше такъв. И изведнъж му мина през ума една безумна мисъл: „Ами ако плюя на всичко и се махна където очите ми видят!“ Но още веднъж разбра, че никъде не може да се махне, че никому не е притрябвал и такъв живот, какъвто иска, никъде няма да намери.

Опитай само да се махнеш оттук или да не дадеш обещаното. Та първи твоите приятели ще те издадат. Лош народ. По-миналата година на един свой роднина-бугинец беше обещал за едно агънце отсечен бор, а есента не му се катереше в планината. Лесно е да се каже, а я опитай, довлечи се дотам, пък го отсеци, че го смъкни. А и ако борът е поживял на света не една десетка години, има да се мотаеш с него. За никакво злато няма да искаш да се захващаш с тая работа. А тъкмо тогава за беля старецът Момун се разболя, легна на легло. Сам не би се справил, пък и никой не би се справил сам-самичък с отсечения бор в планината. Да го отсеке, всеки може, ама да го смъкне долу... Да знаеше какво ще стане, щеше със Сайдахмат да се изкачи за бора. Но го домързя да се катери до планината и реши да се отърве от роднината си и да отсеке първото попаднало му дърво. А оня не, та не — „Агнето знаеш да вземеш, а думата си да сдържиш, не можеш?“ Орозкул се разбесня, изпъди го: като не щеш — омитай се. А оня момък хитър съчинил една жалба против Орозкул Балажанов, надзирателя на Санташката гора-резерват, и такива неща изрисувал — и истина, и

лъжа, — че просто да разстрелят Орозкул „като враг на социалистическата гора“. После дълго разкарваха Орозкул по контролни комисии из района, по министерството на горите. Едва се отърва... Ама роднина! Пък на всичко отгоре: „Всички ние сме деца на Рогатата майка-кошута. Един за всички, всички за един.“ Глупост е всичко това, каква ти кошута, по дяволите, когато за една копейка са готови да се хванат за гушата или да се натикат един друг в затвора! Това за кошутата са го зървали хората едно време. Колко глупави и неуки са били тогавашните хора, смешно е! А сега всички са културни, всички са грамотни! Кому са нужни тия детски приказки!

След тоя случай Орозкул се зарече вече на никого, на никакви познати, на никакви съплеменници, били те трижди деца на Рогатата майка-кошута, да не дава ни пръчка, ни клонче.

Но пак дойде лято. Бялнаха се юрти по зелените планински поляни, разблеяха се стада, изви се дим край потоци и реки. Слънцето блестеше, миришеше на упойващ кумис, дъхаше на цветя. Хубаво е да седиш на чист въздух пред юртата, на зелената трева, в кръга на близки приятели, да се наслаждаваш на кумиса и крехкото месо. А после да гаврътнеш чашка водка, та да ти се размъти главата. И да почувствуващ, че имаш сили да изскубнеш дърво с корен или да събориш дори планина... Забравяше Орозкул в такива дни своята клетва. Приятно му беше да слуша, като го наричат големия стопанин на голямата гора. И отново обещаваще, отново вземаше подаръци... И отново някой от старите борове в гората не подозираше, че дните му са преброени... само да настъпи есен.

А есента незабелязано се промъкваше от пожънатите ниви към планините и започваше да се муши наоколо. И там, където тя притичваше, тревата ставаше ръждивочервена, ръждиви ставаха и листата в гората.

Плодовете зрееха. Агнетата растяха. Разделяха ги на стада — отделно дзвиските, отделно овните. Жените нареждаха изцеденото сирене в зимни чували. Мъжете почваха да умуват кой от тях трябва да отвори обратния път към долините. А преди да тръгнат, онези, дето се бяха уговорили с Орозкул през лятото, го предупреждаваха, че в тоя и тоя ден, в тоя и тоя час ще пристигнат на предела с коли, ще пристигнат за обещаните трупи.

Ето и тази вечер ще пристигне камион с ремарке, за да вземе два отсечени борови ствола. Единият беше вече долу, прекаран през реката и докаран там, докъдето ще стигне камионът. Вторият — ето го, смъкват го. Ако Орозкул би могъл да върне всичко, що бе изял и изпил срещу тези трупи, веднага би го направил, само да се избави от труда и мъченията, които сега е принуден да търпи.

Уви, няма начин да промени своята проклета съдба в планините — камионът с ремаркетото ще пристигне тази вечер, та да може през нощта да извози трупите.

Добре ще е, ако поне всичко свърши благополучно. Пътят минава през совхоза, точно пред канцеларията, друг път няма, а в совхоза понякога се навърта милиция, държавен контрол, или някой друг от района може да се случи там. Ще се натъкне камионът на погледа им. „Отде и закъде карате трупите?“

Тръпки полазиха по гърба на Орозкул от тази мисъл. И в него се надигаше ненавист към всички и към всичко — към грачещите над главата му врани, към нещастния старец Момун, към Сайдахмат, лентяя, сетил се преди три дни да замине в града да продава картофи. Нали той знаеше, че предстои да свличат трупите! Измъкна се — изклинчи той... И ще се върне чак когато си свърши работата на пазара. Иначе Орозкул щеше да му заповяда заедно със стареца да смъкнат трупите, нямаше да се мъчи сам.

Но Сайдахмат е далече, враните също не може да стигне. В най-лошия случай би могъл да набъхти жена си, ама и до дома е далече. Оставаше старият Момун. Като се задъхваше и все повече беснееше от планинската задуха, като псуваше на всяка крачка, Орозкул вървеше направо през храстите — не жалеше ни коня, ни стареца зад себе си. Да пукне дано конят, да пукне макар този старец, и той самият да пукне от разрив на сърцето! Щом на него не му е добре, и на другите не бива да им е добре. Да пропадне макар този свят, където всичко е устроено не както трябва, не така, както заслужава Орозкул според своите достойнства и длъжността си!

Вече, без да се владее, Орозкул поведе коня към храсталака, право към стръмния склон. Нека Пъргавия Момун потанцува около отсечения ствол. И да посмее само да не го удържи. „Ще го пребия стария глупак и това си е“ — реши Орозкул. В друго време той дори не би и посмял да се въвре с отсечения бор в такава опасна стръмнина.

Но сега дяволът го помами. И Момун не успя да го спре, само можа да викне: „Къде? Къде? Сири се!“ — борът се превърта о веригата, помете храстите и се затъркаля надолу. Беше мокър, тежък. Момун се опита да пъхне тоягата, та да не позволи на отсеченото дърво да се търколи надолу. Но ударът беше толкова силен, че изби тоягата от ръцете на стареца.

Всичко стана за миг. Конят се повали и се хлъзна по хълбок надолу. Падайки, събори Орозкул. Той се свличаше, като трескаво се ловеше за храстите. И в този миг някакви рогати животни уплашено се шумгнаха в гъсталака. Като подскачаха високо, те се скриха в брезовата горичка.

— Марали! Марали! — не на себе си от страх и от радост извика дядо Момун. И млъкна, сякаш не вярваше на очите си.

И внезапно в планината стана тихо. Враните изведнъж отлетяха. Отсеченият бор се спря по склона, смачкал под себе си младите жиливи брезички. Конят, оплел се в хамута, се изправи на крака.

Орозкул, целият изподран, изпълзя встрани. Момун се втурна да помага на зет си.

— О, пресвета майко, Рогатата кошута! Тя ни спаси! Видя ли? Това са деца на Рогатата майка-кошута. Върнала се е нашата майка! Видя ли?

Като не вярваше все още, че им се е разминало, Орозкул стана мрачен, посрамен и се изтръска:

— Не дрънкай, старче! Млъкни! Освободи коня от ремъците.

Момун послушно се втурна да оправя коня.

— О, пречудна майко, Рогата кошута! — продължаваше той радостно да си мърмори. — Върнаха се маралите в нашите гори. Не ни е забравила Рогатата майка! Простила ни е греха...

— Още ли си мърмориш! — озъби му се Орозкул. Беше се съвзел от уплахата и предишната злоба глождеше душата му. — Пак твоите приказки ли разправяш? Мръднал си нещо, мислиш, че и другите ще повярват на глупашките ти измислици.

— Видях с очите си. Това бяха марали — не се предаваше дядо Момун. — А ти нима не ги видя, синко? И ти ги видя.

— Е, видях ги. Три парчета май се мярнаха...

— Вярно, три. И на мен тъй ми се стори.

— Е, и какво? Марали като марали. Без малко да се претрепя. Какво толкова се радваш? А ако това са били марали, значи, дошли са иззад превала. Там, в Казахстан, от другата страна на планините, в горите, казват, още се въдели марали. Там също има резерват. Дошли-дошли. Какво ни интересува. Казахстан нас не ни засяга.

— Може пък да свикнат у нас? — помечта си дядо Момун. — Да останат...

— Е, стига! — прекъсна го Орозкул. — Хайде! Още дълго трябваше да се спускат с отсечения бор, а после да го прекарат през реката влачешком, с хамута. И това също е трудна работа. А ако успеят благополучно да прекарат дървото през реката, след това трябва още да го извлекат на височинната, където ще ги чака камионът.

Ох, колко труд!...

Орозкул се чувствуваше съвсем нещастен. И всичко наоколо му се струваше устроено несправедливо. Планините нищо не усещат, нищо не желаят, от нищо не се оплакват, стоят си и толкоз; горите навлизат в есента, после ще влязат и в зимата и нищо трудно не виждат в това. Враните и те си летят на свобода и крещят, колкото могат. Маралите, ако наистина са били марали, са дошли иззад предела и ще бродят из гората, както си искат и дето си искат. В градовете хората безгрижно си ходят по асфалтираните улици, возят се на таксита, седят си в ресторанти, забавляват се. А той е захвърлен от съдбата в тия планини, нещастен е... Дори Пъргавия Момун, неговият смахнат тъст, и той е по-щастлив, защото вярва в приказки. Глупав човек! Глупците винаги са доволни от живота си.

А Орозкул не е доволен от своя живот. Не е за него. Този живот е за такива като Пъргавия Момун. Какво ли му трябва на Момун? Живее и превива гръб ден след ден, без отдих. И през целия си живот нито един човек не му е бил подчинен, а той се е подчинявал на всички, дори на своята бабичка не смее дума да каже. Такъв несретник и от една приказка ще бъде щастлив. Видя маралите в гората — чак се просълзи, сякаш е срещнал родни братя, които сто години е търсил по света.

Ех, какво да се приказва!...

Най-сетне излязоха на превала, откъдето започваше дългото стръмно спускане към реката. Спряха да си починат.

Оттатък реката, в двора на лесничейството, пред къщата на Орозкул нещо димеше. По дима можеше да се досетиш — самовар. Значи, жена му вече го чакаше. Но от това на Орозкул не му стана по-леко. Дишаше той с широко отворена уста, въздух не му стигаше. Боляха го гърдите, а в главата му отекваха ударите на сърцето. Потта по челото го смъдеше в очите. А предстои такава дълго и стръмно спускане. И в къщи го чака яловата му жена. Виж я, самовара сложила, иска да му угоди... Изведнъж изпита силно желание да се затича и да ритне с крак този тумбест самовар, ама така, че да иде по дяволите. А после да се нахвърли на жена си и да я бие, да я бие до кръв, до смърт. Мислено се наслаждаваше, чувайки воплите на жена си, нейните проклетия за нещастната ѝ съдба... „И нека — мислеше си той. — Нека! На мен ми е лошо, защо на нея да ѝ е добре?“ Момун прекъсна мислите му.

— Пък аз забравих, синко — сепна се той и бързо се приближи до Орозкул. — В училището трябва да вървя, малкия да прибера. Часовете са свършили.

— Е и? — пресилено спокойно произнесе Орозкул.

— Не се сърди, сине. Да оставим тук дървото. Да слезем. Ти ще си обядваш в къщи. А в това време аз ще отскоча с коня до училището. Ще прибера малкия. Ще се върнем и ще пренесем дървото!

— И дълго ли ти, старо, мисли, дорде измислиш това? — сгриза го Орозкул.

— Ама нали хлапето ще плаче.

— И какво? — кипна Орозкул. Най-сетне имаше за какво да нахока стареца. Цял ден Орозкул търсеше за какво да се захване, а сега Момун сам му даваше повод. — То ще плаче, а ние да зарежем работата си? Заранта ми наду главата — да го закарам на училище. Добре, закара го. Сега да го прибираш от училище? Ами аз? Или ние тук игра си играем?

— Не бива, синко — замоли Момун. — В такъв ден! Аз, хайде, ама момчето да чака, да плаче в такъв ден...

— Какво — в такъв ден? Какво му е особеното на деня?

— Маралите се върнаха. Защо точно в такъв ден...

Орозкул се обърка, дори млъкна от почуда. Беше вече забравил за маралите, които се бяха мярнали като бързи скачащи сенки, когато той се търкаляше по бодливите храсталаци, когато от страх душата му

бе слязла в петите. Всяка секунда устремилият се по склона бор можеше да го притисне. Не му беше до маралите и до приказките на този старец.

— Ти за какъв ме вземаш? — тихо и гневно каза той, дишайки в лицето на стареца. — Жалко, че нямаш брада, бих я оскубал, та да не смяташ другите по-глупави от тебе. За какъв дявол ми са на мен твоите марали! Нямам си друга работа, освен да мисля за тях? Ти не ме баламосвай! Хайде, заставай до отсечения бор. И докато не го прекараме през реката, да не си помислил за друго. Кой ходел на училище, кой плачел — хич не ме интересува. Стига, хайде...

Както винаги, Момун се подчини. Разбираше, че не може се изскубна от ръцете на Орозкул, докато дървото не бъде отнесено на мястото, и мълчаливо, отчаяно работеше. Не пророни ни дума повече, макар че душата му ридаеше. Внучето чака пред училището. Всички деца са се разотишли, само то, неговото сирото внуче, гледа към пътя и чака дядо си.

Старецът си представяше как децата от целия клас са наизскачали с трополене, как са се затичали към домовете си. Огладнели са. Още отвън подуват мириса на стотвеното ядене и радостни, възбудени изтичват под прозорците на своите домове. Майките вече ги чакат. На всяко майчино лице има усмивка, от която ти се замайва главата. Лошо ли е на майката, добре ли е, но сили за тази усмивка към детето винаги намира. И дори ако майката подвигне по-строго: „А ръцете? Кой ще си мие ръцете?“ — пак в очите ѝ е скътана същата тази усмивка.

Откакто тръгна на училище, ръцете на Момуновия внук винаги бяха оплескани с мастило. Това дори харесваше на дядото: момчето, значи, се занимава с уроците. И ето че сега неговият внук стои на пътя, ръцете му целите в мастило, и държи своята любима чанта, купена това лято. Навярно се е уморило да чака и вече неспокойно поглежда, ослушва се — няма ли да се зададе на хълма дядо му с коня. Та той винаги навреме идва. Когато момчето излизаше от училище, дядото, слязъл вече от коня, винаги го чакаше. Всички се отправяха за в къщи, а внукът тичаше при дядо си. „Ето го дядо. Хайде да тичаме!“ — казваше то на чантата. И като стигнеше до дядо си, смутено се хвърляше в него, прегръщаше го и заравяше лице в корема му, вдъхвайки познатия мирис на стара дреха и сухо лятно сено: тия дни

дядото прекарваше на бали сено от отвъдния бряг, зиме в дълбокия сняг не можеш стигна до него, по-добре да се превози през есента. И дълго след това Момун ходеше, лъхащ на възгорчивия прашец от сеното.

Дядото поставяше внука зад себе си на задницата на коня и те препускаха до лесничейството ту с лек тръс, ту бавно, ту мълчешком, ту като разговаряха за нещо незначително и неусетно пристигаха. През седловината между хълмовете се спускаха у дома си, в Санташката падина.

Страстното влечение на момчето към училище ядосваше бабата. Едва събудило се, то бързо се обличаше и прибираше учебниците и тетрадките в чантата си. Баба му се гневеше и от това, че през нощта то слага чантата до себе си. „Ти какво толкова си се лепнал за тази пуста чанта? Поне да ти бе станала жена, щеше да ни спестиш откупа за годеница...“ Момчето пускаше покрай ушите си бабините думи, пък и много не разбираше за какво говори тя. Най-важното за него беше да не закъснява за училище. Изтичваше на двора и подканваше дядо си да бърза. И се успокояваше едва когато училището се покажеше.

Веднъж те все пак закъсняха. Миналата седмица Момун се прехвърли на отсрещния бряг още по тъмно. Беше решил по-рано да направи един курс за сено. Всичко добре, но по пътя балата се развърза и сеното се разпиля. Трябваше отново да превързва цялата бала, отново да товари коня. В бързината вързаното сено пак се пръсна — сега до самия бряг.

А внукът вече чакаше на отвъдната страна. Седеше на един грапав камък, размахваше чантата и нещо му викаше. Старецът се разбърза — вървите се сплетоха, не можеш ги развърза, стегнаха се във възли. А момчето все викаше и старецът разбра, че то вече плаче. Тогава той заряза всичко — и сеното, и вървите, — метна се на коня — и по-бързо при внука, през брода.

Докато се прехвърляше, също мина време: през брода не можеш да препуснеш — вода много, течението бързо. Есенно време не е чак толкова страшно, но през лятото водата ще повали коня — и всичко е свършено. Когато Момун мина реката и наближи внука си, той вече плачеше с цяло гърло. Не гледаше дядо си, само плачеше и нареждаше: „Закъснях, закъснях за училище...“ Старецът се наведе от коня, вдигна момчето при себе си на седлото и препусна. Да беше наблизо

училището, момчето само би изтичало. Пък то през целия път не преставаше да плаче и старецът с нищо не можеше да го успокои. И така разплакано го заведе на училище. А часовете вече бяха започнали. Въведе го направо в класа.

Извинява се, извинява се Момун пред учителката, обеща, че друг път това няма да се повтори. Но най-много старецът бе потресен от плача на внучето си, как изживяваше то своето закъснение. „Да даде бог винаги тъй да те влече училището“ — мислеше си дядото. Но защо все пак така плачеше момчето? Значи, в душата му имаше обида, неизказана, негова си обида.

И сега, като вървеше край отсечения боров ствол, притичвайки ту от едната му страна, ту от другата, и го побутваше и подтикваше с тоягата, за да не се запре никъде и да се плъзга по-бързо по стръмнината, Момун си мислеше: какво ли прави внучето му там?

А Орозкул не бързаше. Той водеше коня. Пък и тук не може много да се бърза — склонът е дълъг, стръмен, трябваше да се върви напреко. Но защо не искаше да уважи молбата му — да оставят сега дървото, пък после да се върнат за него? Ех, да имаше сили, щеше да метне отсечения бор на рамо, ще прегази реката и ще го хвърли на онова място, където камионът ще го вземе! „На ви, вземете си дървото — и се махайте.“ И би се спуснал към внучето си.

Но къде ти! Трябва първо да стигнат брега, по камънака, по чакъла, а после през брода да извлекат отсечения бор с коня на отвъдната страна. А конят вече беше измъчен до смърт — колко път извървя той ту нагоре, ту надолу... Добре пак, ако всичко свърши благополучно, ами ако стволът заседне в камънака наред реката или конят се спъне и падне?

И когато нагазиха във водата, дядо Момун се замоли: „Помогни, Рогата майко-кошута, не оставяй дървото да заседне, не оставяй конят да падне!“ Събут, с праметнати през рамо ботуши и навити до коленете крачоли, с тоягата в ръка дядо Момун тичаше подир плаващото дърво. Влачеха го напреко на течението. Колкото чиста и бистра беше водата в реката, толкова бе и студена. Есенна вода.

Старикът търпеше: нищо, няма да остане без крака, само по-скоро да прекарат дървото. И въпреки всичко то заседна, като напук, заседна в камъните, дето бе само прагове. В такива случаи конят трябва да се остави да си отдъхне и после да се подкара, както е редно;

с едно хубаво дръпване дървото може да се изтегли от камъните. Ала Орозкул, яхнал коня, безпощадно шибаше с камшик преумореното, изтощено животно. Конят прилякваше на задните си крака, подхлъзваше се, спъваше се, но дървото не се помръдваше. Краката на стареца се вкочанясаха, взе да му притъмнява пред очите. Виеше му се свят. Стръмнината, гората над нея, облаците в небето се наклониха, падаха в реката, отплуваха по бързото течение и бързо се връщаха. На Момун му прилошаваше. Проклето дърво! Да беше сухо, отлежало, нямаше да е така — сухите дървета сами плуват по водата, само ги задържай. А това го отсякоха и — направо в реката. Кой прави така? Затова е тъй. На нечестната работа краят е лош. Орозкул не се решаваше да остави бора да поизсъхне: ще го изненада някой инспектор, ще състави акт — изсичане на ценни дървета от резервата. Затова го отсякоха и побързаха да го скрият от хорските очи.

Орозкул пришпорваше коня с токовете, шибаше го с камшика, биеше го по главата, псуваше го, хокаше стареца, сякаш Момун беше виновен за всичко, но дървото не помръдваше, все по-здраво засядаше в камъните. И търпението на стареца преля. За пръв път през живота си разгневен повиши глас.

— Слизай от коня! — смело се приближи до Орозкул и го задърпа от седлото. — Не виждаш ли, че конят не тегли? Слизай веднага!

Учуден, Орозкул мълчаливо се подчини. Както си бе с ботушите, скочи от седлото във водата. От тази минута сякаш беше оглупял, оглушал, не беше на себе си.

— Хайде! Понатисни! Давай заедно!

По командата на Момун те натиснаха тоягата, повдигнаха малко дървото и го поосвободиха от натрупаните камъни.

Колко умно животно е конят! Той се напрегна в същия миг и като се препъваше и хлъзгаше по камъните, изопна ремъците като струна. Ала дървото едва-що се помръдна, плъзна се и отново заседна. Конят направи още едно усилие и не се задържа, падна във водата, зарита, омотан в хамута.

— Коня! Вдигай коня! — бутна Момун Орозкул. Двамата едвам успяха да изправят коня на крака. Той трепереше от студ, едва стоеше във водата.

— Разпрягай!

— Защо?

— Разпрягай, разпрягай, ти казвам. Пак ще го запретнем. Сваляй ремъците.

И Орозкул отново мълчаливо се подчини. Когато конят беше разпрегнат, Момун хвана поводите.

— А сега да тръгваме — каза той. — После ще се върнем. Нека конят си почива.

— Я стой! — Орозкул грабна поводите от ръцете на стареца. Сякаш се пробуди. Отново заприлича на себе си. — Ти кому мътиш главата? Никъде няма да отидеш. Ще извозим дървото сега. Запрягай коня без приказки, чуваш ли!

Момун мълчаливо се обърна, като залиташе с вкочанясалите си крака, тръгна през брода към брега.

— Къде, старо? Къде, казвай?

— Къде! Къде! В училището. Внук ми чака там още от обяд.

— Я се върни! Върни се!

Старецът не го послуша. Орозкул остави коня в реката и вече почти на брега, на чакъла настигна Момун, сграбчи го за рамото и го обърна към себе си.

И те се намериха лице срещу лице.

С едно късо движение на ръката Орозкул смъкна от рамото на Момун праметнатите стари кирзови ботуши и с все сила го удари с ръка два пъти по главата и по лицето.

— Хайде! Тръгваме! — изхърка Орозкул, като запрати ботушите настрани.

Старецът отиде при ботушите, вдигна ги от мокрия пясък и когато се изправи, по устните му изби кръв.

— Мръсник! — каза Момун, изплювайки кръвта, и отново праметна ботушите през рамо.

Това каза Пъргавия Момун, който никога никому не беше рекъл дума напреко, това каза посинелият от студ дребен старец с праметнати през рамо вехти ботуши, с пенеща се по устните кръв.

— Хайде!

Орозкул го помъкна подире си. Но Момун със сила се отскубна и без да се обръща назад, мълчаливо си тръгна.

— А-а, дърти глупако, прави му сметка! Аз ще ти го припомня! — провикна се подир него Орозкул, разтърсвайки юмрук.

Старецът не се обърна. Като излезе на пътеката край Легналата камила, той седна, обу се и забърза към къщи. Без да спира никъде, запъти се направо към конюшнията. Изведе сивия кон Алабаш, неприкосновения Орозкулов яздитен кон, на който никой не смееше да се качи и когото не впрягаха, за да не губи яздитната си форма. Момун изфуча като хала от двора, без седло, без стремена. А когато препускаше покрай прозорците, покрай все още димящия самовар, изскочилите навън жени — бабичката на Момун, дъщеря му Бекей и младата Гулджамал — веднага разбраха, че със стария се е случило нещо. Никога той не бе яхвал Алабаш и никога не препускаше така през глава. Те още не знаеха, че това бе бунтът на Пъргавия Момун. И не знаеха какво щеше да му струва този бунт на стари години...

А откъм брода се връщаше Орозкул, повел за поводите разпрегнатия кон. Конят куцаше с предния крак. Жените мълчаливо наблюдаваха как се приближава. Те още не се досещаха какво става в душата на Орозкул, какво им носи той този ден, какви беди, какви страхове...

С мокри, жвакащи ботуши, с мокри панталони наближи той с тежки стъпки и мрачно изпод вежди погледна жените. Жена му Бекей се разтревожи:

— Какво ти е, Орозкул? Какво се е случило? Ама ти целият си мокър. Дървото ли падна?

— Не — махна с ръка Орозкул. — На — даде той поводите на Гулджамал. — Отведи коня в конюшнията. — И тръгна към вратата. — Хайде в къщи — каза на жена си.

Бабичката също щеше да влезе с тях, но Орозкул не я пусна на прага.

— А ти, старо, си върви. Няма какво да правиш тук. Върви си и не идвай.

— Ама ти какво? — обиди се бабата. — Какво е това? А нашият старец как е? Какво е станало?

— Питай него — отговори той.

В къщи Бекей смъкна мокрите дрехи на мъжа си, подаде му шубата, внесе самовара и започна да налива чай в една паница.

— Не — отказа с жест Орозкул. — Дай ми да пия.

Жена му донесе неначената половинка, наля в чашата.

— Напълни я — заповяда Орозкул.

Като гаврътна чашата с водка, той се загърна в шубата, настани се на кечето и каза на жена си:

— Ти не си ми жена, аз не съм ти мъж. Върви си. И кракът ти да не е стъпил в този дом. Върви си, дорде не е късно.

Бекей въздъхна, седна на кревата и като преглъщаше по навик сълзите си, каза тихо:

— Пак ли?

— Какво пак? — изрева Орозкул. — Марш оттук!

Бекей изскочи на двора, както винаги закърши ръце и писна по целия двор:

— Защо ли съм се родила на този свят аз, нещастната?...

А в това време старият Момун препускаше с Алабаш към внук си. Алабаш е бърз кон. Ала все пак Момун беше закъснял с два часа и отгоре. Срещна внук си на пътя. Учителката сама водеше момчето у дома му. Същата учителка с изпръхнали, груби ръце, с неизменното си палто, което носеше пета година. Уморената жена изглеждаше навъсена. Момчето, отдавна наплакало се, с подпухнали очи, вървеше до нея, с чанта в ръце, някак си жалко и унижено. Учителката здравата накастри стареца Момун. Той стоеше пред нея, слязъл от коня, навел глава.

— Не водете детето на училище — казваше тя, — щом не го вземате навреме. Не разчитайте на мен, имам ги четворица.

Отново се извини Момун, отново обеща, че такова нещо няма да се повтори.

Учителката се върна в Джелесай, а дядото и внукът поеха към къщи.

Момчето мълчеше, седнало на коня пред дядо си. И старецът не знаеше какво да му каже.

— Много ли си гладен? — попита той.

— Не, учителката ми даде хляб — отвърна внукът.

— А защо мълчиш?

Момчето и на това не отговори нищо. Момун виновно се усмихна:

— Обидчив си ми ти. — Той свали фуражката на момчето, целуна го по главицата и отново му я надяна.

Момчето не се обърна.

Така яздеха потиснати и мълчаливи. Момун не даваше на Алабаш да лудува, строго държеше поводите — не искаше да тръска момчето на неоседлания кон. Пък и сега нямаше май закъде да бърза.

Конят скоро разбра какво се нека от него — вървеше в лек полураван. От време на време пръхтеше, потрепваше с копита по пътя. На такъв кон да яздиш самичък, песни тихичко да си напяваш — така за себе си. За малко ли неща може да си попее човек, когато е сам? За несбъднати мечти, за отминали години, за това, което е било тогава, когато още си любил... Човек обича да си повъздиша по времето, в което е останало нещо завинаги непостигнато. А какво именно — човек сам не разбира добре. Но понякога му се иска да мисли за това, иска му се да почувствува самия себе си.

Добър спътник е конят с хубав ход...

И си мислеше старият Момун, като гледаше стриганото вратле на внук си, тънката му шийка и щръкнали уши, че от целия си несполучлив живот, от всичките дела и труд, от всичките грижи и горести му е останало само това дете, това безпомощно същество. Добре, ако той успее да го изправи на крака. Остане ли само — трудно ще му бъде. На бой колкото царевичен кочан, а вече си има характер. Да беше по-сговорчиво, по-ласкаво... Та такива като Орозкул ще го намразят и ще го гонят, както вълците гонят наплашен елен...

И тогава Момун се сети за маралите, дето се бяха стрелнали като бързи, стремителни сенки, дето бяха изтръгнали от гърдите му възглас на изненада и радост.

— А ти знаеш ли, синко? При нас са дошли маралите — каза дядо Момун.

Момчето живо го погледна през рамо:

— Наистина ли?

— Наистина. Сам ги видях. Три парчета.

— А откъде са дошли?

— Според мен иззад превала... Там също има резервати! Тази есен е като лято, превалът е открит. Ето че ни дошли на гости.

— А ще останат ли при нас?

— Ако им хареса, ще останат. Ако не ги закачат, те ще си живеят. Храна при нас колкото искат. Тук и хиляда марали могат да се завъдят... В далечни времена, при Рогатата майка-кошута, те са били безчет...

Чувствайки, че на момчето му минава мъката, като чува тази вест, че позабравя обидата, старецът се зае пак да разказва за минали времена, за Рогатата майка-кошута. И като се увличаше сам от своя разказ, мислеше колко просто е изведнъж да се почувствуващ щастлив и да донесеш щастие и другиму! Ето така трябва да се живее винаги. Да, така, както сега, в този час. Но животът не е устроен така — редом с щастието постоянно те дебне, нахълтва в душата ти, в живота ти нещастieto, неотлъчно следващо те, извечно, неотстъпно. Дори в този час, когато те с внука бяха щастливи, в сърцето на стареца заедно с радостта беше и тревогата: какво прави Орозкул? Какво готви той, какво отмъщение? Какво наказание е намислил за стареца, който посмя да не го послуша? Орозкул няма да остави тая работа така. Иначе не би бил Орозкул.

И за да не мисли за нещастieto, очакващо дъщеря му и самия него, Момун разказваше на внук си за маралите, за благородството, за красотата и бързината на тия животни така възхитено, сякаш можеше с това да предотврати неизбежното.

А на момчето му беше хубаво. То дори не подозираше какво го чака у дома. Очите му блестяха. Как, нима маралите са се върнали? Значи, всичко е истина! Дядо казва, че Рогатата майка-кошута простила хорските престъпления и разрешила на децата си да се върнат в иськкулските планини. Дядо казва, че са дошли три марала, за да разузнаят как е тук, и ако им хареса, всички марали ще се върнат в родината си.

— Ата — прекъсна момчето дядо си. — А може би е дошла и самата Рогата майка-кошута? Може би и тя иска да види как е при нас, а сетне да повика децата си, а?

— Може би — неуверено промълви Момун. Запъна се. Старецът се почувствува неловко: дали не се увлече, дали момчето не повярва прекалено в неговите думи? Но дядо Момун не взе да разубеждава внук си, пък и твърде късно бе сега. — Кой знае — вдигна той рамене. — Може, може да е дошла и самата Рогата майка-кошута. Кой знае...

— А ние ще разберем. Хайде, ата, да идем на онова място, дето си видял маралите — каза момчето, — аз също искам да погледна.

— Но те не стоят на едно и също място.

— А ние ще тръгнем по следите. Дълго-дълго ще вървим по техните следи. И щом ги зърнем дори с крайчеца на окото, ще се

върнем. И тогава те ще си помислят, че хората няма да ги закачат.

— Дете си ти — усмихна се дядо му. — Ще си идем у дома, па ще видим.

Вече приближаваха по пътеката зад къщите. Къщата отзад е като човек откъм гърба. И трите къщи с нищо не издаваха какво става в тях. И на двора беше пусто и тихо. Лошо предчувствие сви сърцето на Момун. Какво ли е станало? Орозкул е претрепал неговата нещастна Бекей? Натряскал се е. И какво друго е могло да стане?... Защо е толкова тихо, защо няма никого по това време из двора? „Ако всичко е наред, трябва да измъкнем този злочастен бор от реката — помисли Момун. — По дяволите Орозкул, по-добре да не се захващаш с него. По-добре да бе направил, каквото той искаше, па да плюе на всичко това. Нали не можеш да докажеш на магарето, че е магаре.“

Момун се приближи до конюшнията.

— Слизай. Ето че пристигнахме — като се стараеше да не издаде вълнението си, каза той на внука, сякаш бяха пристигнали отдалеко.

А когато момчето се канеше да се затича с чантата си към дома, дядо Момун го спря:

— Почакай, заедно ще влезем.

Той затвори Алабаш в конюшнията и като хвана момчето за ръка, тръгна към къщи.

— Виж какво — каза дядото на внук си, — ако ме ругаят, ти не се бой и не слушай разните там приказки. Тебе не те засяга това. Твоята работа е да ходиш на училище.

Но нищо такова не стана. Като влязоха в къщи, бабата само хвърли на Момун дълъг осъдителен поглед, сви устни и пак се захвана с шиенето си. Дядото също нищо не й каза. Навъсен и нащрек, той постоя наред стаята, после взе от печката голяма паница с юфка, посегна за лъжици и хляб и седнаха с внука на закъснелия обед.

Ядяха мълчаливо, а бабата дори не поглеждаше към тях. На сбръчканото й кафяво лице бе застинал гняв. Момчето разбра, че се е случило нещо лошо. А старците все мълчаха.

Толкова страшно, толкова тревожно ставаше на момчето, че храната не минаваше през гърлото му. Няма по-лошо от това, хората на софра да мълчат и да си мислят за нещо свое, недобро и подозрително. „Може би ние сме виновни?“ — мислено каза момчето на чантата. Чантата лежеше на прозоречния перваз. Сърцето на момчето се

търкулна по пода, покатери се на перваза, по-близо до чантата, и си зашепна с нея.

„Ти нищо ли не знаеш? Защо дядо е така натъжен? В какво е виновен той? И защо днес закъсня, защо дойде с Алабаш и без седло? Такова нещо никога не се е случвало. Може би защото е видял маралите в гората, затова да се е забавил?... Ами ако пък няма никакви марали? Ако това не е истина? Тогава? Защо ми го разправяше? Нали Рогатата майка-кошута много ще се обиди, ако ни е излъгал...“

Като се нахрани, дядо Момун каза тихо на момчето:

— Ти върви на двора, имам една работа. Ще ми помогнеш. Аз ей сега.

Момчето послушно излезе. И още щом затвори вратата след себе си, се разнесе бабиният му глас:

— Ти къде?

— Ще отида да извозя дървото. Одеве заседна в реката — отговори Момун.

— А, сетил се! — викна бабата. — Опомнил се! Иди и си виж щерката. Гулджамал я отведе у дома си. Кому е нужна сега твоята бездетна глупачка? Върви, нека ти каже каква е тя сега. Като краставо куче я изгони мъжът й.

— Е какво, изгонил я, изгонил — каза с горчилка в гласа Момун.

— Я го виж! Че ти самият кой си? Дъщерите ти са безпътници, пък мислиш внука си за началник да изучиш, а? Има да чакаш! Поне да имаше заради кого да риташ срещу ръжен. Пък още и Алабаш грабнал и хукнал. Виж го ти! Да беше знаел мястото си, да помнеше с кого се захващаш... Той ще ти извие врата като на пиле. Откога започна да се опъваш на хората? Откога стана герой? А дъщеря си да не мислиш да я прибиращ у дома. На прага няма да я пусна...

Момчето оклюмало тръгна из двора. Вътре още се разнасяха виковете на бабата, после вратата хлопна и Момун изскочи. Старецът се отправи към къщата на Сайдахмат, но на прага го срещна Гулджамал.

— По-добре не сега, после — каза тя на Момун Той объркан се спря. — Плаче, пребил я е — зашепна Гулджамал. — Казва, че сега няма да живеят заедно. Кълне ви. Вика — тате е виновен за всичко.

Момун мълчеше. Какво да каже? Сега дори родната му дъщеря не искаше да го види.

— А Орозкул си пие. Озверял е съвсем — шепнеше Гулджамал. Замислиха се. Гулджамал съчувствено въздъхна:

— Поне Сайдахмат да си дойдеше по-скоро. Днес трябваше да се върне. Щяхте заедно да измъкнете този бор, та поне с него да се свърши.

— Нима в бора е работата? — поклати глава Момун. Той се умисли. Но като видя внука до себе си, му рече: — Ти иди си поиграй.

Момчето се отдалечи. Влезе в плевнята, взе скрития там бинокъл. Изтри го от праха. „Лоша е работата ни — тъжно каза то на бинокъла. — Изглежда, ние с чантата сме виновни. Да имаше някъде другаде училище! Там щяхме да идем с чантата да учим. Никой да не ни знае. Само че за дядо ми е жал — ще ни търси. А ти, бинокле, с кого ще гледаш белия параход? Мислиш, че не бих станал риба? Ще видиш. Ще заплувам аз към белия параход...“

Момчето се скри зад копата сено и започна да гледа наоколо през бинокъла. Не гледа дълго — не изпитваше радост. В друго време не може се нагледа: стоят си есенните планини, покрити с есенни гори, горе бял сняг, надолу червен огън.

Момчето остави бинокъла на място и като излизаше от плевника, видя как дядо му поведе през двора коня с хамут и ремъци. Запъти се към брода. Момчето искаше да затича към дядо си, но го спря викът на Орозкул. Орозкул бе изскочил от къщи по долна риза, наметнат е шуба. Лицето му беше тъмночервено като възпалено виме.

— Ей ти! — грозно извика той на Момун. — Къде водиш коня? Я го остави на мястото му. И без теб ще свършим. Да не си посмял да го пипнеш. Ти не си никакъв тук. Аз те уволнявам. Махай се, където искаш.

Дядото горчиво се усмихна и поведе коня обратно в конюшната. Изведнъж Момун съвсем се състари и смали. Вървеше, като шляпаше с подметките и не се оглеждаше.

Момчето се задъха от обида за дядо си и за да не види някой как плаче, побягна по брега на реката. Отпред пътеката се забулваше в мъгла — губеше се и отново лягаше под краката му. Момчето тичаше, цялото обляно в сълзи. Ето ги неговите любими крайбрежни камъни: „Танка“, „Вълка“, „Седлото“, „Легналата камила“. Момчето нищо не им каза — те нищо не разбират, стоят си и мълчат. Момчето прегърна гърба на „Легналата камила“ и като се прилепи до ръждивочервения

гранит, зарида горчиво и неутешимо. Плака дълго, постепенно затихваше и се успокояваше.

Най-сетне вдигна глава, изтри очи и като погледна пред себе си, се вцепени.

Точно пред него, на другия бряг, край водата стояха три марала. Истински марали. Пиеха вода и като че вече бяха утолили жаждата си. Единият — онзи, дето беше с най-големите, най-тежките рога — отново наведе глава към водата и проточил врат, сякаш оглеждаше в плиткото заливче рогата си като в огледало. На цвят беше тъмнокафеникав, със силни гърди, мощен. Когато повдигна глава, от влакнестата му светла устна капнаха във водата капки. Като помръдваше уши, рогачът внимателно погледна момчето.

Ала най-много гледаше момчето бялата едра кошута с корона от тънки клонести рога на главата. Рогата ѝ бяха по-малки, но много красиви. Те бяха също като на Рогатата майка-кошута. Очите ѝ големи, ясни. А самата тя като стройна кобилка, която всяка година дава по жребче. Рогатата майка-кошута гледаше момчето напрегнато, спокойно, сякаш си припомняше къде е виждала тя това едроглаво момченце с щръкнали уши. Очите ѝ влажно проблясваха и светеха отдалече. От ноздрите ѝ се вдигаше лека пара. До нея, обърнато гърбом, гризеше клонките на ракиката младо шуто еленче. Него нищо не го интересуваше. Беше охранено, здраво и весело. Изведнъж то престана да гризе клонките, пъргаво подрипна, закачи кошутата и като поскача още малко, започна да се гали. Триеше своята безрога глава в хълбока на Рогатата майка-кошута. А Рогатата майка-кошута продължаваше да гледа момчето.

Затаило дъх, момчето излезе иззад камъка и като насън, протегнало напред ръце, се приближи до брега, до водата. Маралите ни най-малко не се уплашиха. Спокойно се взираха в него от другия бряг.

Между тях течеше бърза, прозрачно-зеленикава река, която кипеше, преливаше през купчините подводни камъни. И ако я нямаше тая разделяща ги вода, струваше му се, че ще може да се приближи и да пипне маралите. Те стояха на равния чист чакъл. А зад тях — там, където свършваше ивицата чакъл — като червена стена пламтяха есенните шатри на крайречния лес. А по-нагоре — глинеста стръмнина, над стръмнината златисто пурпурните брези и трепетлики,

а още по-нависоко — боровата гора и белият сняг по скалистите върхове.

Момчето затвори очи и пак ги отвори. Пред него беше все същата картина, а малко по-близо до червенолистата гора стояха на чистия чакъл все същите марали като от приказките.

Но ето че те се обърнаха и тръгнаха един зад друг през чакъла към гората. Отпред — големият марал, в средата безрогото еленче, зад него Рогатата майка-кошута. Маралите нагазиха в храсталака; минаха през него. Червените клонки се клатеха над тях и сипеха червените си листа по гладките им гърбове.

После поеха по една пътечка нагоре. Изкачиха се на стръмнината. Тук се спряха. И на момчето отново му се стори, че маралите го гледат. Големият рогач изпъна шия и като отметна рогата си към гърба, протръби: „Ба-о! Ба-о!“ Гласът му проехтя над стръмнината, над реката като дълго ехо: „А-о, а-о!“

И едва тогава момчето се съвзе. И с всички сили то се затича към къщи по познатата пътека. Тичаше презглава. Прелетя през двора и като разтвори шумно вратата, викна задъхано от прага:

— Ата! Маралите са дошли! Маралите! Те са тук!

Дядо Момун го погледна от къта, където бе седнал печален и тих, но нищо не каза, сякаш не разбираше за какво става дума.

— Стига си вдигал шум! — изшътка баба му. — Дошли, дошли, сега не ни е до тях.

Момчето тихо излезе. На двора нямаше никого. Есенното слънце вече преваляше зад Караулни връх, зад съседната верига от голи здрачни върхове. Слънцето аленееше по мръзнеците планински пустини като силен негреещ пожар. И оттам този хладен пожар се пръскаше наоколо като вълнист отблясък по върховете на есенните планини. Горите се забулваха с вечерна мъгла.

Захладя. Вятърът духна откъм снеговете. Момчето трепереше. Тресеше го.

6

Тресеше го и когато си легна. Дълго не можа да заспи. Навън вече чернееше нощ. Главата го болеше. Но момчето не казваше. И никой не знаеше, че то се е разболяло. Бяха го забравили. Пък и как да не го забравят!

Дядо му съвсем се беше объркал. Място не си намираще. Ту излезе, ту влезе, ту поседне угрижен и тежко въздъхне, ту отново стане и отиде някъде. Баба му злобно мърмореше на стареца и също сновеше назад-напред, излизаше навън, връщаше се. Из двора се носеха нечии неясни, резки гласове, нечии бързи крачки, ругатня — май Орозкул пак крещеше, някой плачеше и хлипаше...

Момчето тихо си лежеше и все повече се уморяваше от всичките тия гласове и стъпки, от всичко, което ставаше в къщи и на двора.

То затваряше очи и за да намали своята самота и чувството, че е забравено, припомняше си случилото се днес, онова, което му се искаше да види. То стоеше на брега на голяма река. Водата течеше толкова бързо, невъзможно беше да я гледа дълго, главата му се замаиваше. А от другия бряг го наблюдаваха маралите. И трите елена, които бе видяло надвечер, сега отново стояха там. И всичко се повтаряше отново. От мократа устна на големия марал паднаха в плитчината същите капки, когато рязко вдигна главата си от водата. А Рогатата майка-кошута все така напрегнато гледаше момчето с добри, разбиращи очи. А нейните очи бяха огромни, тъмни и влажни. Момчето много се учуди, че Рогатата майка-кошута може да въздиша като човек. Печално и горестно като дядо му. После те минаха през храстите. Червените клонки се клатеха над тях и изсипваха червените си листа по гладките им гъвкави гърбове. Изкачиха се на стръмнината. Тук се спряха. Големият рогач опъна шия и отмятайки рога към гърба, затръби: „Ба-о! Ба-о!“ Момчето се усмихна, като си спомни как гласът на големия рогач проехтя над реката като продължително ехо. След това маралите се скриха в гората. Но на момчето не му се искаше да се

разделя с тях и то започна да си измисля онова, което му се искаше да види.

И отново стремително потече пред него голямата бърза река. Свят му се виеше от скоростта на течението. То се засили и прелетя през реката. Плавно и меко се спусна близо до маралите, които все тъй си стояха на ситните камъчета. Рогатата майка-кошута го повика при себе си.

— Ти чие си?

Момчето мълчеше: срам го беше да каже чие е.

— Ние с дядо много те обичаме, Рогата майко-кошута. Отдавна те чакаме — промълви то.

— И аз те познавам. Познавам и дядо ти. Добър човек е той — каза Рогатата майка-кошута.

Момчето се зарадва, но не знаеше как да ѝ благодари.

— Искаш ли да стана риба и да заплувам по реката към Исък Кул при белия параход? — изведнъж каза то.

То умееше да плува. Но Рогатата майка-кошута нищо не му отвърна. Тогава момчето започна да се съблича и както през лятото, настръхнало, навлезе във водата, хванало се за клонче от крайбрежната ракета. Ала водата не беше ледена, а топла, гореща, задушна. То заплува под водата с отворени очи и безчет златисти песъчинки, ситни подводни камъчета се завъртяха наоколо като бръмчащ рояк. Започна да се задъхва, а горещият поток продължаваше да го влачи.

— Помогни ми, рогата майко-кошута, помогни ми, аз също съм твой син, Рогата майко-кошута! — закреця то.

Рогатата майка-кошута затича след него по брега. Бързо тичаше, вятърът свистеше в рогата ѝ. И на момчето веднага му стана по-леко.

Цялото беше в пот. Помнейки, че в такива случаи дядо му го завиваше още по-топло, момчето се покри по-добре. В къщи нямаше никого. Фитилът на лампата бе хванал нагар, затова мъждукаше. Момчето искаше да стане, да пие вода, но от двора долетяха пак някакви резки гласове, някой викаше на някого, някой плачеше, друг го успокояваше. Чуваха се разправии, топуркане на крака... Сетне, точно под прозореца, с охкане и пъшкане изтрополяха двамина, сякаш единият мъкнеше другия. Вратата шумно се разтвори и баба му, разгневена, тежко задъхана, просто натика дядо Момун вътре. Никога досега момчето не бе виждало дядо си така напласен. Сякаш нищо не

разбираше. Очите му слисано блуждаеха. Бабата го бутна по гърдите, накара го да седне.

— Седи, седи, дърт глупако, и не се навирай, когато не те молят. Да не им е за пръв път? Ако искаш всичко да се уреди, стой и не се бъркай. Прави каквото ти казвам. Чуваш ли? Иначе ще ни затрие, разбираш ли, ще ни затрие от света. А на стари години къде да вървим? Къде? — С тия думи бабата хлопна вратата и отново бързо изхвъркна.

И отново в къщата стана тихо. Чуваше се само хрипкавото, прекъслено дишане на дядото. Той седеше на печката, стиснал глава с треперещи ръце. И изведнъж старецът падна на колене, вдиша нагоре ръце и застана, обръщайки се неизвестно към кого:

— Вземи ме, прибери ме, мене, несретника! Само й дай дете. Нямам сили да гледам. Поне едно-едничко дай, съжали ни...

Като плачеше и се олюляваше, старецът стана и опирайки се о стените, напипа вратата. Излезе, притвори я след себе си и там, зад вратата, глухо зариде, затискайки устата си.

На момчето му стана зле. Отново го втресе. Ту го хвърляше в огън, ту го полазваха тръпки. Искеше му се да стане и да отиде при дядо си. Ала ръцете и краката не го слушаха, главата му се бе наляла с болка. А старецът плачеше зад вратата и на двора отново беснееше пияният Орозкул, отчаяно пишцеше леля Бекей, умоляваха, уговаряха ги гласовете на Гулджамал и на баба му.

Момчето се скри от тях в своя въображаем свят.

Отново стоеше на брега на бързата река, а на другия бряг, на ситния камънак, стояха все същите марали. И тогава се примоли момчето: „Рогата майко-кошута, донеси на рогата си люлка за леля Бекей! Много те моля, донеси им люлка! Нека да си имат детенце“ — и тичаше по водата към Рогатата майка-кошута. Водата хлътваше под краката му, но и то не се приближаваше към оня бряг, а сякаш тъпчеше на място. И през цялото време молеше, заклеваше Рогатата майка-кошута: „Донеси им люлка на рогата си! Направи така, че да не плаче нашият дядо, направи така, че чичо Орозкул да не бие леля Бекей. Направи така, че да им се роди дете. Всичките ще ги обичам и чичо Орозкул ще обичам, само дай му свое дете. Донеси им люлка на рогата си...“

На момчето му се стори, че зазвъня звънче. Звънеше все по-силно. Това беше Рогатата майка-кошута, която тичаше по планините и носеше на рогата си детска люлка, брезов бешик със звънче. Неспирно звънтеше звънчето на люлката. Много бързаше Рогатата майка-кошута. Все по-близо и по-близо звънтеше звънчето...

Но какво е това? Към звъна на звънчето се присъедини далечен шум от мотор. Някъде минаваше камион. Бученето нарастваше все по-силно, все по-отчетливо, а звънчето се обърка, подрънкваше на пресекулки и скоро съвсем се загуби в шума на мотора.

Момчето чу как към двора със силно дрънчене се приближи камион. Кучето с лай се втурна в задния двор. За минута в прозореца се люшна отразената светлина на фара и после веднага угасна. И моторът заглъхна. Хлопнаха вратите на кабината. Като размениха по някоя дума, пристигналите — ако се съди по гласовете, бяха трима — минаха покрай прозореца, до който лежеше момчето.

— Сайдахмат си пристигна — раздаде се изведнъж зарадваният глас на Гулджамал и се чу как забърза към мъжа си. — А ние се притеснихме!

— Здравейте — отговориха ѝ непознатите.

— Е, как сте вие тук? — запита Сайдахмат.

— Ами нищо. Караме я. Защо така късно?

— И на това кажи — благодаря. Стигнах до колхоза, чакам, чакам попътен камион. Макар поне до Джелесай. И точно тогава те тръгнаха към нас за трупите — разказваше Сайдахмат. — По клисурата е тъмно. Пътят — сама знаеш.

— А Орозкул къде е? В къщи ли е? — заинтересува се единият от пристигналите.

— В къщи си е — неуверено отговори Гулджамал. — Малко не е добре. Ама вие не се безпокойте, ще пренощувате у дома, място има. Да вървим.

Тръгнаха. Но след няколко крачки спряха.

— Здравейте, аксакал, здравейте, байбиче.

Пристигналите се здрависаха с дядо Момун и бабичката. Те като че ли се засрамираха от пристигналите, посрещнаха ги на двора, както се посрещат чужди. Може и Орозкул да се е засрамил? Поне вече да не позори себе си и другите.

Момчето малко се успокои. Пък и изобщо му стана по-леко. Главата не го болеше така силно. То дори си помисли дали да стане и да иде да погледа камиона — каква марка е, четири ли колела има или шест? Нов ли е, или е стар? А ремаркетото какво е? Веднъж тази пролет при тях, на лесничейството, се качи дори военен камион — с високи колела и чипонос, сякаш му бяха отсекли носа. Младият войник-шофьор пусна момчето да поседи в кабината. Ех, че хубаво беше! А пък един военен със златисти пагони ходи с Орозкул в гората. Какво ли е това нещо? Никога не беше се случвало такова.

— Вие какво, шпионин ли търсите? — попита момчето войника.

Той се усмихна:

— Да, шпионин търсим.

— Пък при нас още нито един шпионин не е идвал — тъжно пророни момчето.

Войникът се разсмя:

— А на теб защо ти е?

— Ами щях да го гоня и да го хвана.

— Виж ти какъв си пъргав! Малък си още, първо порасни.

И докато военният със златните пагони ходеше из гората с Орозкул, момчето и шофьорът се разприказваха.

— Аз обичам всички коли и всички шофьори — каза момчето.

— А защо? — поинтересува се войникът.

— Колите — те са добри, силни и бързи. И хубаво миришат на бензин. А шофьорите са все млади и всички са деца на Рогатата майка-кошута.

— Какво? Какво? — не разбра войникът. — Каква Рогата майка.

— Ама ти не знаеш ли?

— Не. Никога не съм чувал такова чудо.

— А ти кой си?

— Аз съм от Караганда. В миньорско училище учих.

— Не, чий си?

— На майка си, на баща си.

— А те чии са?

— Също на майка си и на баща си.

— Ами те?

— Слушай, така може безкрай да питаш.

— Пък аз съм син на синовете на Рогатата майка-кошута.

— Кой ти го каза?

— Дядо.

— Да нямаш грешка — недоверчиво поклати глава войникът.

Заинтересува го това едроглаво момче с щръкнали уши, син на синовете на Рогатата майка-кошута. Войникът обаче се позасрами, когато стана ясно, че той не само не знае откъде започва родът му, но не знае дори и предците си до задължителното седмо коляно. Той знаеше само своя баща, дядо, прадядо. А по-нататък?

— Нима не са те научили имената на седмината ти деди? — попита момчето.

— Не са. А защо ми е? Ето, аз не зная, пък нищо, живея си. Живея си като всички.

— Дядо казва, че ако хората не помнят дедите си, ще се покварят.

— Кой ще се поквари? Хората ли?

— Да.

— А защо?

— Дядо казва, че тогава никой няма да се срамува от лошите си постъпки, защото децата му и децата на децата му няма да го помнят. И никой няма да върши добрини, защото и тъй, и тъй децата му няма да знаят за това.

— Ама че дядо си имаш! — искрено се почуди войникът. — Интересен дядо. Само че ти тъпче главата с разни щуротии. Пък твоята глава е голяма... Ушите ти са като нашите локатори на полигона. Не го слушай ти него. Към комунизъм вървим, в космоса летим, а той на какво те учи? Да дойде с нас на политзанятия, за миг ще го образуваме. Ето на ти ще пораснеш, ще се изучиш и дим да те няма, ще напуснеш дядото. Прост, некултурен човек е той.

— Не, от дядо аз няма да се отделя — възрази момчето. — Той е добър.

— Е, засега да. А после ще разбереш.

Сега, заслушано в гласовете, момчето си спомни за този военен камион и как не можа тогава ясно да обясни на войника защо тукашните шофьори, най-малкото онези, които познаваше, се смятаха за синове на Рогатата майка-кошута.

Момчето казваше истината. В думите му нямаше никаква измислица. Миналата година, точно по същото време, есента или малко по-късно, в планината пристигнаха за сено совхозни камиони.

Не минаваха покрай лесничейството, а малко преди него свръщаха по пътя към падината Арча и оттам се изкачваха на мястото, където лятос бяха нанесли сено, за да го извозят през есента в совхоза. Като чу необичайно бръмчене на мотори на Караулни връх, момчето припна към разклона. Толкова камиони наведнъж! Един подир друг. Цяла колона. То изброи петнайсет камиона.

Времето се разваляше, вече всеки ден можеше да навали сняг — и тогава „сбогом, сено, до идната година“. По тия места не успееш ли навреме да прибереш сеното, после го забрави. Не можеш стигна до него. Изглежда, в совхоза се бяха забавили с други работи и когато времето ги пришпори, бяха решили на един път, с всичките камиони да извозят готовото сено. Но не успяха!...

Момчето обаче не знаеше това, пък и какво го интересуваше? Непокойно, радостно, то просто тичаше срещу всеки камион, надпреварваше се малко с един, после посрещаше следващия. Задаваха се все новички камиони, с красиви кабинни, с широки стъкла. А в кабините седяха млади джигити, всичките сякаш подбрани — без мустаци, а в някои кабинни по двама. Идваха да помагат да съберат сеното и да го извозят. Всички те се сториха на момчето красиви, смели, весели. Като на кино.

И момчето не грешеше. Така си беше. Камионите на момците бяха изправни, след нанадолниците на Караулни връх те летяха по чакълест, твърд път. Настроението им беше отлично — времето добро, пък и при това тук, не щеш ли, някакъв дългоух, едроглав палавник тича ли, тича срещу всяка кола, замаян от радост. Как да не се посмееш, как да не му махнеш с ръка и да не му се заканиш шеговито, та още повече да се радва и да палува...

А последният камион дори поспря. От кабината подаде глава млад момък във войнишка униформа, с матроска рубашка, но без пагони и без военна фуражка, а с кепе. Беше шофьорът.

— Здравей! Какво правиш тук, а! — приветливо смигна той на момчето.

— Ами така просто — посмутено отговори то.

— Ти внук на дядо Момун ли си?

— Да.

— Знаех си. Та и аз съм бугинец. Насам все бугинци сме тръгнали. За сено идваме. Сегашните бугинци не се знаят един друг,

пръснахме се... Поздрави дядо си. Кажу, че си видял Кулубек, сина на Чотбай. Кажу му, че Кулубек се е върнал от войниклъка и сега е шофьор в совхоза. Ха със здраве! — и подари на момчето някаква военна значка, много интересна. Приличаше на медал.

Камионът заръмжа като пантера и се понесе да догони другите. И изведнъж на момчето така му се прииска да тръгне с този приветлив, храбър момък с матроска рубашка, да тръгне с брата бугинец. Но пътят вече бе опустял и то трябваше да се прибира в къщи. Върна се изпълнено с гордост и разказа на дядо си за срещата. А значката окачи на гърдите си.

Същия ден надвечер изведнъж връхлетя санташкият вятър, отгоре, откъм хребета поднебесен. Нахвърли се с внезапен, силен порив. Листата се извиха като стълб над гората, вдигаха се все по-нагоре и по-нагоре към небето и с шум се понесоха над върховете. И за миг се развихри такава буря, окото си не можеш отвори. И веднага заваля сняг. Бяла мътилка връхлетя земята, залюляха се горите, разбушува се реката. И снегът се сипеше, вихреше.

Как да е, успяха да приберат добитъка и да вдигнат едно-друго от двора, успяха някак да внесат повече дърва в къщи. После и носа си навън не показваха. Къде ти, в такава ранна и страшна веевица.

— Какво ли ще ни донесе? — недоумяваше и се тревожеше дядо Момун, като стъкваше огъня. Все току се вслушваше във воя на вятъра, все току отиваше до прозореца.

Навън бързо се сгъстяваше виещата се снежна мъгла.

— Че седни си на мястото де! — мърмореше бабата. — Да не е за първи път? „Какво ли ще ни донесе“ — под разни го тя. — Ами това, че зимата дойде.

— Ама така изведнъж, за един ден?

— Че защо не? Тебе ли да пита? Поискала зимата, дошла си.

Вятърът виеше в комина. Отначало момчето се уплаши, пък и беше помръзнало, докато помагаше на дядо си; но скоро дървата се разгоряха, стана топло, в къщата замириса на горяща смола, на боров дим. И момчето се успокои, сгръ се.

След това вечеряха. После легнаха да спят. А навън трупаше, виеше се сняг, бесуваше вятърът.

„В гората сигурно е много страшно“ — мислеше си момчето, вслушвайки се в звуците отвън. Уплаха сви сърцето му, когато долови

неции смътни гласове, някакви викове. Някой някого викаше, друг се обаждаше. Отпърво момчето реши, че тъй му се е сторило. Кой може в такова време да дойде на предела. Ала и дядо Момун и бабата се послушаха.

— Хора — каза бабата.

— Да — неуверено се съгласи старецът.

После се разтревожи, откъде в тоя час? И почна бързо да се облича. И бабата се разбърза. Стана, запали лампата. Момчето се уплаши и бързо се облече. В това време хората приближиха къщата. Много гласове и много крака. Скриптейки по навятия сняг, дошлите затопуркаха с подметки по пруста, забарабаниха по вратата.

— Аксакал, отворете! Замръзваме!

— Кой сте вие?

— Свои.

Момун отвори вратата. И заедно с валмата студ, вятър и сняг вътре нахълтаха покрити със сняг същите млади шофьори, които през деня минаха през местността Арча за сеното. Момчето веднага ги позна. И Кулубек с матроската рубашка, дето му подари военната значка. Водеха някакъв момък, хванали го под мишниците; той влачеше крак и стенеше. И в къщата веднага се вдигна тревога.

— Астапрала^[1]! Какво ви е? — в един глас занареждаха дядо Момун и бабичката.

— После ще разказвам! Още наши идат — седмина човека. Дано не са се загубили. Хайде сядай тук. Крака си навехна — бързо говореше Кулубек, додето настаняваше стенещия момък на печката.

— Къде са вашите? — разбърза се дядо Момун. — Сега тръгвам, ще ги доведа. А ти тичай — каза той на момчето. — Кажи на Сайдахмат да дойде бързо с фенера, с електрическия.

Момчето изскочи на двора и дъхът му секна. До края на живота си щеше да помни тази страшна минута. Някакъв космат, студен, фучащ звяр го хвана за гърлото и започна да го мачка. Но то не трепна. Изскубна се от здравите му лапи и като пазеше главата си с ръце, се затича към къщата на Сайдахмат. Дотам имаше само дваисет-трийсет крачки, а на него му се струваше, че тича отдалече, през бурята, като батър на помощ на своите воини. Сърцето му се препълни със смелост и решителност. Виждаше се могъщ и непобедим; и докато дотича до къщата на Сайдахмат, успя да извърши такива геройски подвизи, че да

се чуди и мае човек. Скачаше през пропасти от връх на връх, сразяваше с меч си вражески пълчища, спасяваше хора, попаднали в огън и в река, летеше с реактивен изстребител с развяващо се червено знаме подир косматото черно чудовище, което се криеше от него по клисури и скали. Неговият реактивен изстребител летеше след чудовището. Момчето косеше с картечницата и викаше: „Бий фашистите!“ И навсякъде присъствуваше Рогатата майка-кошута. Тя се гордееше с него. Когато момчето стигаше вече вратата на Сайдахматови, Рогатата майка-кошута му каза: „А сега спаси синовете мои, младите шофьори!“ — „Ще ги спася, Рогата майко-кошута, кълна ти се!“ — каза момчето на глас и забарабани по вратата.

— По-скоро, чичо Сайдахмат, да вървим да спасяваме нашите!
— Той изтърси тия думи така, че Сайдахмат и Гулджамал се объркаха.

— Кого да спасяваме? Какво се е случило?

— Дядо каза да тичаш с електрическия фенер, шофьорите от колхоза се заблудили.

— Глупак! — изруга го Сайдахмат. — Така кажи. — И забърза да се приготви.

Но момчето ни най-малко не се обиди. Откъде Сайдахмат можеше да знае какви подвизи беше извършило то, за да се добере дотук, каква клетва беше произнесло. Не се смути много и когато разбра, че седмината шофьори бяха посрещнати от дядо Момун и Сайдахмат точно до лесничейството и бяха доведени в къщи. Нали можеше и да не стане така! Опасността е малка, когато е отминала... С една дума — намериха се и тия хора. Сайдахмат ги поведе у дома си. Дори Орозкул прибра петима да нощуват — и него трябваше да го събудят. Всички останали се натъпкаха при дядо Момун.

А снежната буря в планината не стихваше. Момчето изтичваше на пруста и подир минута вече не разбираше къде е дясно, къде ляво, къде горе, къде долу. Мяташе се, бесуваше бурната нощ. Струпа сняг до колене.

И едва сега, когато всички шофьори от совхоза бяха намерени, когато се бяха постоплили и страхът им бе попреминал, дядо Момун внимателно разпита какво се беше случило с тях, макар че му беше ясно — лошото време ги е стигнало по пътя. Момчетата разказваха, а старецът и бабата въздишаха.

— Ой-ой-ой! — чудеха се те на случилото се и благодаряха на бога, притиснали ръце до гърдите си.

— И толкова леко сте се облекли, момчета — кореше ги бабата, като им наливаше горещ чай. — Мигар може да се ходи в планината с такава дрешка? Деца сте още, деца! Все се гиздите, ще ви се да приличате на градските. Ами ако бяхте объркали пътя, до заранта, не дай боже, щяхте на шушулки да замязате.

— Кой е знаел, че ще стане така? — отговаряше ѝ Кулубек. — Защо ни е да се обличаме топло? Ако се случеше нещо, колите ни си имат отопление. Стой си като у дома. Върти кормилото. В самолета — виж го на каква височина лети — тези планини отгоре се виждат като хълмчета, навън е студ четиридесет градуса, а вътре хората по ризи...

Момчето лежеше на една овча кожа между шофьорите. Сгушило се до Кулубек и наострило уши, слушаше разговора на големите. Никой не се и досещаше, че то дори се радва, дето всичко е свършило с такава снежна буря, принудила тия хора да дирят убежище при тях в горското. В себе си то много искаше тази буря да не стихва дни наред — поне два-три дни. Нека си живеят у тях. С шофьорите е толкова хубаво. Интересно. Излиза, че дядо му познава всичките. Ако не тях самите, бащите и майките им.

— Ето — дори малко горделиво казваше дядото на внука си, — видя своите братя, бугинците. Сега вече ще ги знаеш какви са. Ето ги! Ох, снажни са днешните джигити! Господ здраве да ви дава! Помня, в четиридесет и втора през зимата ни откараха в Магнитогорск на строежите...

И дядото захвана да разказва добре известната на момчето история как ги строили тях, трудовата армия, докарана от различни краища на страната, в един дълъг-предълъг строй по ръст и се оказало, че киргизите почти всички са на опашката, дребни. Почнали да ги извикват по имена, а после им дали почивка. Приблизил се към тях един дангалак, червенокос и як. И високо политал:

— Откъде сте такива едни никакви? Манджурци ли сте?

Сред тях имало някакъв стар учител. Той отговорил:

— Киргизи сме. А когато воювахме недалеч оттук с манджурците, Магнитогорск още не беше се родил. А на бой бяхме колкото теб. Като свърши войната, ще порастем...

Дядото си припомни този отдавнашен случай. Поусмихнат и доволен огледа още веднъж нощните си гости.

— Прав излезе този учител. Случва се в града или по пътя да се загледам: красив, снажен стана народът. Не като в ония времена...

Момците се усмигнаха, разбираха го: обича старецът да си побъбри.

— Че сме снажни, снажни сме — каза единият от тях. — Ама обърнахме камиона в канавката. Я колко сме, и пак силица не ни достигна...

— Къде ти! Натоварен със сено, пък и при такава буря — оправдаваше ги дядо Момун. — Случва се. Живот и здраве, утре всичко ще се оправи. Главното е вятърът да утихне.

Момчетата разказваха на дядото как пристигнали на най-горната ливада на Арча. Там имало три големи копи планинско сено. Почнали да товарят от трите копи отведнъж. Натрупали високо, по-високо от къщата, тъй че после трябвало от върха да се спускат с въжета. И така натоварили камион след камион. Кабините не се виждали, само предното стъкло, капациите и колелата се подавали. Искало им се, щом са дошли, да извозят всичко и да не се връщат. Знаели, че ако сеното остане, няма да го приберат вече. Работата им споряла. Онзи, чийто камион бил готов, отбивал встрани и помагал да се товари друг. Събрали почти всичкото сено, останало два товара, не повече. Изпушили по цигара, уговорили се кой след кого ще кара и всички тръгнали в колона. Карали внимателно, едва пъплели надолу. Сеното не е тежък товар, но е неудобен и дори опасен, особено в тесни места и на остри завои.

Карали си и не подозирали какво ги очаква.

Спуснали се от високата равнина на Арча, проточили се по клисурата и на излизане от нея ги пресрещнал ураганът, зашибал и сняг.

— Започна се такава, че гърбът ми веднага плувна в пот — разказваше Кулубек. — Изведнъж мрак, вятърът такъв, че кормилото от ръцете ти изтръгва. Страх те е, аха-аха да обърне камиона. А пък и пътят такъв, че по него и денем е опасно...

Момчето слушаше, затаило дъх, неподвижно, не сваляше светнали очи от Кулубек. Същият вятър, същият сняг, за който ставаше дума, бушуваха навън. Мнозина шофьори и товарачи вече спяха,

налягали по пода, както си бяха облечени, с ботуши. И всичко онова, което бяха преживели те, сега отново го преживяваше това едроглаво хлапе с тънко вратле и щръкнали уши.

За няколко минути пътят не се виждал. Камионите като слепци след водач се държали един за друг и през цялото време натискали клаксоните, за да не се отбие някой встрани. Снегът падал като стена, забулвал фаровете, чистачките не смогвали да изчистят скрежта от стъклата. Наложило се да карат, подали глава от кабините, ама каране ли е това? А снегът все валял и валял... Колелата почнали да боксуват. Колоната опряла пред едно стръмно нанагорнище. Моторите бясно ревели — всичко напразно... Изскочили от кабините и с подвикване, с притичване от един камион до друг, се събрали при водача на колоната. Какво да се прави? Огън не могат да разпалят. Да седят в кабините, значи да изхарчат останалото гориво, което сега едва ще им стигне до совхоза. А да не отоплят кабините — значи чисто и просто да замръзнат. Умърлушили се момчетата. Всесилната техника стояла безсилна. Какво да се прави? Някой предложил да стоварят сеното от един камион и всички да се заринат в него. Но било ясно, че стига само да развържат товара и от сеното няма да остане и стиска: докато се обърнеш, бурята го отнесла. Ала в това време снегът все повече затрупвал колите. Дори под колелата навял преспи. Премръзнали от вятър, съвсем се отчаяли момчетата.

— И изведнъж се сетих, аксакал — разправяше Кулубек на дядо Момун, — че когато отивахме към Арча, срещнах на пътя него, малкия брат бугинец — посочи той момчето и ласкаво го погали по главата. — Тичаше край пътя. Аз спрях. Че как — поздравихме се. Поговорихме си. Нали? Ти защо не спиш?

Момчето усмихнато кимна с глава. Само да знаеха как пламенно и силно заби сърцето му от радост и гордост. Самият Кулубек говореше за него. Най-силният, най-смелият и най-красивият сред тия момци. Ех, да можеше и той да стане такъв.

И дядо му го похвали, докато пяха дърва в огъня:

— Такъв ни е той. Обича да слуша разни истории. Виждаш ли как е наострил уши.

— И как си спомних за него в оная минута, сам не знам! — продължаваше Кулубек. — И казвам на момчетата, почти крещя, вятърът заглушава думите ми. „Давай — казвам — да се доберем до

горското. Иначе ще загинем.“ — „А как — викат ми момчетата в лицето — как да се доберем? Пешком не можем да стигнем. И колите не бива да изоставим.“ А пък аз: „Давай — казвам — да ги изтикаме до върха, а оттам пътят се спуска. Само до Санташката падина да стигнем — казвам, — а после пеш ще се доберем до нашите лесничей, не е далече.“ Разбраха момчетата. „Хайде — казват — командувай.“ Е, щом е така... Започнахме с челната кола: „Османалъ, вмъквай се в кабината!“ А ние всичките, колкото бяхме, подпряхме камиона с рамо. И давай! Отначало уж работата потръгна. После капнахме. А назад не биваше да се отстъпва. Струваше ни се, че не камиона тикахме нагоре, а цяла планина. А товарът — цял стог на колела! И зная само, че се дера колкото глас имам: „Давай! Давай! Давай!“ — ама сам не се чувам. Вятър, сняг, нищо се не види. Колата вие, плаче като жива. С последни сили се катери. И ние също. И сърцето ти сякаш ще се пукне, ще се пръсне на парчета. А главата се замаяла...

— Ай-ай-ай! — тюккаше се дядо Момун. — Какво сте изпатили! Сигур Рогатата майка-кошута ви е запазила вас, своите деца. Спасила ви е. Иначе кой знае... Чуваш ли? Навън не стихва, все върти, фучи...

Очите на момчето се слепваха. То се мъчеше да не заспи, но клепките му се затваряха. И в полусън, като чуваше откъслеци от разговора между стареца и Кулубек, смесваше действителността с въображаеми картини. Струваше му се, че и то е там, сред момците, застигнати от снежната буря в планината. Пред погледа му е стръмният път, изкачващ се до една бяла-бяла, снежна планина. Вилицата пари бузите. Боде очите. Всички тикат нагоре огромния като къща камион със сено. Бавно, много бавно се изкачват по пътя. А камионът вече не върви, предава се, дава назад. Толкова е страшно, толкова е тъмно. Вятърът е толкова лют. От страх момчето се гуши, бои се, че камионът ще се откъсне и ще ги смаже. Ала тогава от нейде се появи Рогатата майка-кошута. Тя подпря с рога колата, взе да им помага, да тика нагоре. „Давай! Давай! Давай!“ — завика момчето. И камионът потегли, тръгна. Излязоха на върха и колата пое надолу сама по нанадолницето. А те тикаха нагоре втори, после трети и още много камиони. И всеки път им помагаше Рогатата майка-кошута. Никой не я видя. Никой не знаеше, че тя е с тях. А момчето я виждаше и знаеше. То виждаше — всеки път, когато ставаше нетърпимо страшно, че силите им няма да стигнат, дотичваше Рогатата майка-кошута и с

рогата си им помагаше да изтикат колата на високото. „Давай, давай, давай!“ — подхващаше момчето. И през всичкото време беше редом с Кулубек. После Кулубек му каза: „Сядай зад кормилото.“ Момчето седна в кабината. Камионът се тресеше и бръмчеше. И кормилото само се въртеше в ръцете свободно, като обръча от бъчвата, с който то играеше на автомобил — още от съвсем малък. Момчето се срамуваше, че кормилото му е такова, като играчка. Но изведнъж камионът започна да се накланя встрани. И падна с грохот и се разби. Момчето заплака високо. Много го досрамя. Срам го беше да гледа Кулубек в очите.

— Ти какво? Какво, а? — разбуди го Кулубек. Момчето отвори очи и се зарадва, че всичко това е било сън. А Кулубек го взе на ръце, притисна го.

— Сънува ли? Уплаши ли се? Ех и ти, а пък си герой. — Той целуна детето с твърдите си, изпръхнали устни. — Е, хайде, ще те сложа да си легнеш, трябва да спиш.

Той настани момчето на пода, на кечето между спящите шофьори, и легна до него, притегли го по-близо до себе си и го покри с матроската рубашка.

Рано сутринта дядото събуди момчето.

— Събуди се — тихо каза старецът. — Облечи се по-топло. Ще ми помогнеш. Ставай.

Навън слабо просветваше утринният полумрак. В къщата всички още спяха, натъркаляни по пода.

— На, обувай валенките — каза дядо Момун. Дядото лъхаше на прясно сено. Значи, вече е нахранил конете. Момчето намъкна валенките и излезе с дядо си на двора. Беше навяло доста сняг. Но вятърът бе утихнал. Само от време на време прошумоляваше.

— Студено е! — потрепери момчето.

— Нищо. Май ще се оправи — промърмори старецът. — Ама как стегна от първия път! Е, дано само беля не стане...

Влязоха в обора, където бяха петте Момунови овце. Старецът окачи фенера на дирека, запали го. Овците в ъгъла се огледаха, закашляха.

— Дръж, ще ми светиш — каза старецът на момчето и му подаде фенера. — Ще заколим черната дзвиска. Къщата е пълна с гости. Додето станат, месото ще бъде готово.

Момчето светеше на дядо си с фенера. Вятърът в пролуките още просвирваше, на двора беше студено и тъмно. Отначало старецът хвърли наръч прясно сено до вратата. Закара на това място черната дзвиска и преди да я повали и да върже краката ѝ, се позамисли и приклегна.

— Остави фенера. Седни и ти — каза на момчето. А той зашепна, разтвори длани пред себе си:

— О, велика прародителко наша, Рогата майко-кошута. Принасям ти в жертва черна овца. За спасение на децата наши в опасния час. За бялото ти мляко, с което откърми прадедите наши, за доброто ти сърце, за майчиното ти око. Не ни изоставяй на превалите, по бурните реки, по хлъзгавите пътеки. Не ни напускай вовеки на нашата земя, ние сме твои деца. Амин!

Той прекара молитвено длани по лицето си, от челото към брадичката. Момчето направи същото. И тогава дядото повали овцата на земята, върза краката и. Извади от канията стария си азиатски нож.

А момчето му светеше с фенера.

Най-сетне природата се усмири. Два-три пъти слънцето надникна уплашено през раздърпаните бягащи облаци. Наоколо личаха следите от миналата бурна нощ: преспи насам-натам, смазани храсти, огънати като дъга от тежестта на снега млади дръвчета, повалени стари дървета. Лесът отвъд реката беше мълчалив и тих, някак потиснат. А реката сякаш беше спаднала, бреговете ѝ бяха затрупани със сняг, станали по-стръмни. Водата шумеше по-тихо.

Слънцето си оставаше колебливо — ту надзърне, ту се скрие.

Но нищо не помрачаваше и не тревожеше душата на момчето. Тревогите от миналата нощ бяха забравени, бурята — забравена, а снегът не му пречеше — така дори е по-интересно. Търчеше насам-натам, само сняг излиташе изпод краката му. Беше му весело, защото къщата е пълна с хора, защото момците, наспали се, говореха високо, смееха се и с удоволствие ядяха свареното за тях месо.

Междувременно и слънцето започна да се съвзема. Светеше по-ведро и по-продължително. Облаците лека-полека се разсейваха. И дори се постопли. Неканеният сняг започна бързо да се топи, особено по пътищата и пътеките.

Наистина момчето се разтревожи, когато шофьори и товарачи взеха да се стягат за път. Всички излязоха на двора, сбогуваха се със стопаните на резервата, благодариха за гостоприемството. Изпращаха ги дядо Момун и Сайдахмат на коне. Дядото беше нарамил наръч дърва, а Сайдахмат голям цинков казан да грейт вода за замръзналите мотори.

Поеха от двора.

— Ата, и аз ще дойда, вземи ме — притича момчето при дядо си.

— Виждаш, че карам дърва, а Сайдахмат казан. Няма кой да те вземе. И защо ти е да ходиш там? Ще се умориш по снега.

Момчето се обиди. Нацупи се. И тогава Кулубек го взе със себе си.

— Тръгвай с нас — каза той и го хвана за ръката. — Ще се върнеш с дядо си.

И тръгнаха към кръстовището — там, където се спускаше пътят от ливадата Арча. Сняг имаше доста. Не беше много лесно да се върви в крак с тия силни момци. Детето взе да се уморява.

— Е, хайде, качвай се на гърба ми — предложи му Кулубек. Хвана момчето за ръката и ловко го метна на гърба си. И го понесе леко, сякаш всеки ден го бе носил така.

— Добре го правиш, Кулубек — каза шофьорът, който вървеше до него.

— Че аз цял живот съм носил братя и сестри — похвали се Кулубек. — Нали съм най-големият, а сме шестима, мама на нивата, татко също. А сега сестрите ми си имат вече деца. Върнах се от войниклъка ерген, на работа още не съм постъпил. А сестричката ми, тази по-голямата: „Ела — казва — при нас, тук живеј, ти така хубаво бавиш деца.“ — „Е, не — отвръщам ѝ, — стига! Сега своите ще нося...“

Така вървяха и си приказваха за разни неща. Хубаво и спокойно беше на момчето да седи върху силния гръб на Кулубек.

„Ех, да си имах такъв брат! — мечтаеше си то. — От никого нямаше да се страхувам. Нека се опита Орозкул да навика дядото или да пипне само някого, веднага ще се укроти, щом Кулубек го погледне по-строго...“

Камионите със сеното, оставени миналата ноц, бяха два километра по-нагоре от разклона. Затрупани със сняг, те приличаха на

зимни копи сено в полето. Човек би помислил, че никой по никакъв начин няма да може да ги помръдне.

Но ето че разпалиха огън. Затоплиха вода. Захванаха да палят мотора на един от камионите с манивелата и моторът оживя, закиха, заработи. А по-нататък работата тръгна по-бързо. Всяка следваща кола я запалваха на буксир. После всяка запалена, загрята кола теглеше онази, дето беше зад нея в колоната.

Когато всички мотори заработиха, взеха на двоен буксир колата, която миналата нощ се беше обърнала в канавката. Всички, които бяха там, помагаха да я изкарат на пътя. Момчето също се беше хванало за крайчеца и помагаше. През всичкото време се страхуваше да не рече някой: „А ти какво се мотаеш в краката ни? Хайде марш оттук!“ Но никой не каза тия думи, никой не го изпъди. Може би защото Кулубек му беше разрешил да помага. А тук той е най-силният, всички го уважават.

Шофьорите още веднъж се сбогуваха. Колите потеглиха. Отначало бавно, после по-бързо. И се проточиха като керван по пътя сред заснежените планини. Заминаха си децата на синовете на Рогатата майка-кошута. Те не знаеха, че по волята на детското въображение пред тях по пътя невидима тичаше Рогатата майка-кошута. С дълги, стремителни скокове се носеше тя пред автоколоната. Тя ги пазеше от беди и нещастия по трудния път. От пропасти, от лавини, от снежни виелици, от мъгла и разни други несгоди, от които през многото векове чергарски живот киргизите бяха изтърпели толкова беди. Нали за това се молеше дядо Момун на Рогатата майка-кошута, принасяйки ѝ в жертва черна овца на разсъмване?

Заминаха си. И момчето тръгна с тях. Мислено. Седеше в кабината на Кулубек. „Чичо Кулубек — казваше му то, — а пред нас по пътя тича Рогатата майка-кошута.“ — „Ами?“ — „Наистина. Честна дума. Ето я!“

— Е, какво си се замислил? Защо стоиш? — сепна го дядо Момун. — Качвай се. Време е да се връщаме. — Наведе се от коня и вдигна момчето на седлото. — Студено ли ти е? — попита старецът и загърна топло внука си в полите на шубата.

Тогава момчето още не ходеше на училище.

А сега, като се будеше от време на време от тежкия сън, с безпокойство си мислеше: „Как ще отида утре на училище? Та аз съм

болен, толкова ми е лошо...“ После се унасяше. Струваше му се, че преписва в тетрадката си думите, написани от учителката на дъската: „Ат. Ата. Така.“^[2] С тези думи за първокласници той изпълваше цялата тетрадка, страница подир страница. „Ат. Ата. Така. Ат. Ата Така.“ Уморяваше се, очите му лютяха, ставаше му горещо, много горещо, отвиваше се. Но и когато лежеше отвито и мръзнеше, пак го посещаваха разни видения. Ту плуваше като риба в студената вода, плуваше към белия параход и все не можеше да доплува. Ту попадаше сред снежна виелица. В димния студен вихър боксуваха камионите със сено по стръмния път в планината. Камионите ридаеха като хора и все боксуваха на място. Колелата, въртейки се бясно, ставаха огненочервени. Колелата горяха, от тях излизаха пламъци. Опряла рога в каросерията, Рогатата майка-кошута изтикваше камиона с товара сено на върха. Момчето ѝ помагаше, стараяше се е все сили.

Обливаше се в гореща пот. Но изведнъж товарът сено се превърна в детска люлка. Рогатата майка-кошута каза на момчето: „Да тичаме по-бързо, да отнесем бешика на леля Бекей и чичо Орозкул.“ И те се спуснаха да бягат. Момчето изостана. Ала отпред, в мрака, все звънеше и звънеше звънчето на люлката. Момчето бягаше по неговия зов.

Събуди се, когато на пруста се чува стъпки и вратата изскърца. Дядо Момун и бабичката се бяха върнали, сякаш поуспокоени. Идването на чужди хора в лесничейството, изглежда, накара Орозкул и леля Бекей да се помирят. А може би най-сетне Орозкул се е уморил да пиянствува и е заспал. На двора не се чуваха ни викове, ни псувни.

Към полунощ луната кацна над върховете. Беше увиснала с мъглявия си диск над най-високия леден връх. Планината, окована от вечен лед, се извисяваше в мрака, призрачно проблясвайки с назъбените си вериги. А наоколо тънеха в пълно безмълвие планини, скали, черни и неподвижни лесове, а в най-ниското се биеше и шумеше по камъните реката.

През прозореца падаше като полегат поток бледата светлина на луната. Тази светлина пречеше на момчето. То се въртеше, примижаваше. Искеше да помоли баба си да пусне перденцето. Но не я помоли. Бабата беше сърдита на дядо му.

— Глупак — шепнеше тя, като си лягаше. — Като не знаеш да живееш с хората, поне си мълчи. Слушай другите. Та ти си в ръцете

му. От него идва заплатата, макар и малка. Затова пък е всеки месец. А без заплата какво си? Остаря, а ум не събра...

Старецът не отвърщаше. Бабата млъкна. После изведнъж неочаквано високо каза:

— На човек отнемат ли му заплатата, вече не е човек. Той е нищо.

И отново старецът не отвърна.

Момчето не можеше да заспи. Болеше го главата и мислите му се объркваха. За училището мислеше — тревожеше се. Досега нито веднъж не беше пропуснало дори един ден и сега не можеше да си представи какво ще стане, ако утре не успее да тръгне за своето училище в Джелесай. Мислеше момчето и за това, че ако Орозкул изгони дядо му от работа, баба му няма да остави стареца на мира. Какво ще стане тогава?

Защо хората живеят така? Защо едни са зли, други добри? Защо има щастливи и нещастни? Защо има такива, от които всички се страхуват, и такива, от които никой не се бои? Защо едни си имат деца, а други си нямат? Защо може едни хора да не дават заплата на други? Навярно най-добрите хора са тия, дето получават най-големи заплати. А пък дядо получава малка и всички го обиждат. Ех, как да стане така, че и на дядо да дадат по-голяма заплата! Може би тогава и Орозкул ще почне да го уважава.

От тия мисли главата още повече го заболяваше. То отново си спомни за маралите, които видя надвечер край брода отвъд реката. Как ще прекарат те нощта там? Та нали са сами в студените скалисти планини, в черната непрогледна гора? Нали е много страшно! Ами ако ги нападнат вълци, тогава какво? Кой ще донесе за леля Бекей вълшебната люлка на рогата си?

То заспа неспокойно и заспивайки, молеше Рогатата майка-кошута да донесе брезова люлка за Орозкул и леля Бекей. „Нека си имат деца, нека си имат деца!“ — заклеваше то Рогатата майка-кошута. И чуваше далечния звън на звънчето на люлката. Бързаше Рогатата майка-кошута, окачила на рога си вълшебната люлка...

Рано сутринта момчето се събуди от докосване на ръка. Ръката беше студена, идваше направо отвън. Момчето неволно потръпна.

— Лежи, лежи. — Дядото сгря ръцете с дъха си, попипа челото му, после положи длан на гърдите, на корема му. — Ама ти май си се

разболял — огорчи се дядото. — Огън имаш. Пък аз си мисля, защо ли лежи? Време е за училище.

— Аз ей сега ще стана — надигна глава момчето и всичко пред очите му се завъртя, ушите му писнаха.

— Хич да не си помислил да ставаш. — Старецът положи внука си на възглавницата. — Че кой ще те кара в училище болен? Хайде, покажи си езика.

Момчето се опита да настоява:

— Учителката ще се кара. Никак не обича някой да отсъства...

— Няма да се кара. Аз ще ѝ обадя. Хайде, покажи си езика.

Дядото внимателно прегледа езика и гърлото на момчето. Дълго търсеше пулса му; вдървените от груба работа корави пръсти на стареца като по чудо улавяха ударите на сърцето от горещата потна ръка на момчето. Като се убеди в нещо, старикът произнесе успокоително:

— Бог е милостив. Понастинал си просто. Студ е влязъл в теб. Днес си полежи, пък преди да заспиш, ще разтрия стъпалата и гърдите ти с топла курдючна^[3] лой. Ще се изпотиш и, дай боже, на заранта ще се събудиш пъргав като зайче.

Като си спомни за вчерашното и за онова, което го чакаше, него, стареца, Момун помръкна, седнал на леглото на внука си, въздъхна и се умисли. „Да прави каквото ще“ — прошепна с въздишка той.

— Кога пък се разболя? Защо си мълчал? — обърна се той към момчето. — Снощи ли?

— Ами привечер. Когато видях маралите отгатък реката. Аз дотичах при тебе. А сетне ми стана студено.

Старецът каза, кой знае защо, е виновен глас:

— Е, добре... Ти лежи, а аз тръгвам.

Той стана, но момчето го задържа:

— Ата, а онова самата Рогата майка-кошута ли беше, а? Оная, дете е бяла като мляко, очите ѝ ей такива, гледа като човек...

— Глупаче си ми ти — боязливо се усмихна старецът. — Е, да бъде по твоemu. Може и тя да е — каза той глухо, — пречудната майка-кошута, кой знае?... Аз си мисля...

Старецът не доизрече. На вратата се появи бабата. Бързаше от двора, нещичко беше понаучила.

— Върви, старо, там — от прага заговори бабата. От това дядо Момун посърна, стана жалък, унижен. — Там искат да измъкнат отсечения бор с камион — говореше бабата. — Та ти иди, прави всичко, що ти заповядват... Ох, боже мой, млякото още не е сварено! — сепна се бабата и се захвана да разпалва печката, да дрънчи със съдовете.

Старецът се мръщеше. Щеше му се да възрази нещо, да каже нещо. Ала бабата не му даде уста да отвори.

— Е, какво си се втрещил? — възмути се тя. — Какво се опъваш? Не е за нас вече да се опъваме, нещастнико. Че кой си ти пред тях? Виж какви хора пристигнаха при Орозкул! Какъв камион имат! Натоварили го, десет трупи ще откара. А Орозкул дори не ни поглежда. Как не му говорих, как ли не го молих, не пусна дъщеря ти до прага. Седи си твоята бездетна у Сайдахмат. Изплакала си е очите. И проклина тебе — изкуфелия си баща.

— Е, стига — не се стърпя старецът и като тръгна към вратата, каза: — Дай му топло мляко. Болно е детето.

— Ще му дам, ще му дам топло мляко, върви, върви, за бога. — И след като изпрати стареца, още мърмореше. — И какво го е прихванало! Никога никому не е възразявал, по-тих от водата, понисък от тревата беше и — на ти тебе! Пък и на Орозкуловия кон се метна и препусна. И все заради тебе — стрелна тя със злобен поглед момчето. — Намерил заради кого да рита срещу ръжен...

Сетне тя донесе на момчето горещо мляко с жълто топено масло... Млякото пареше устните. А баба му все настояваше, подканяше го.

— Пий, пий горещичко, не бой се. Простудата само с горещо ще я прогоним.

Момчето пареше устните, сълзи избиха на очите му. Баба му изведнъж стана по-добра.

— Е, подухай го, подухай го малко... И как се случи в лошо време да се разболееш! — въздъхна тя.

Момчето повече не можеше да стиска, щеше да се напикае. Стана и почувствува в цялото си тяло някаква странна приятна слабост. Но баба му го превари.

— Чакай, сега ще ти донеса легенче.

Момчето се извърна от неудобство и пусна струята в легенчето — учуди се, че урината е толкова жълта и топла.

Почувствува се много по-леко. Главата го болеше по-малко.

Момчето лежеше спокойно, благодарно на баба си за услугата и мислеше, че до утре трябва да оздравее и непременно да отиде на училище. Мислеше си още и за това как ще разкаже в училище за трите марала, появили се в тяхната гора, за това, че бялата еленова майка е същата Рогата майка-кошута, че тя си има еленче, вече голямо и силно, а с тях един як тъмнокафяв марал с огромни рога, че той е силен и пази от вълци Рогатата майка-кошута и чедото ѝ. И си мислеше — ще разкаже и за това, че ако маралите останат при тях и не си отидат, Рогатата майка-кошута скоро ще донесе на чичо Орозкул и леля Бекей вълшебна люлка.

А на сутринта маралите слязоха при водата. Излязоха от горния гъсталак, когато краткотрайното есенно слънце наполовина се беше издигнало над планинската верига. Колкото по-високо се издигаше слънцето, толкова по-светло и по-топло ставаше долу между планините. След нощното вцепеняване гората оживяваше, изпълваше се с движение на светлини и багри.

Като се провираха между дърветата, маралите вървяха, без да бързат, и се грееха на слънчевите полянки, поскубвайки росните листа от клонаците. Вървяха в същия ред — отпред самецът, по средата еленчето и последна — майката, Рогатата майка-кошута. Маралите вървяха по същата пътека, по която вчера Орозкул и дядо Момун свличаха към реката злополучния отсечен бор. Следата от влаченето беше останала по планинския чернозем още прясна, разорана с покъсани снопчета трева. Тази пътека водеше към брода, където беше оставено заседналото на речния праг дърво.

Маралите се отправиха към това място, защото беше добро за водопой. Орозкул, Сайдахмат, и двамата дошли за трупите, вървяха нататък, за да огледат къде е по-добре да докарат камиона, та като прикачат едно дебело въже, да извлекат дървото от водата. Дядо Момун неуверено вървеше подире им, увесил глава. Той не знаеше какво да прави след вчерашния скандал, как да се държи, какво да върши. Ще го пусне ли Орозкул да работи? Няма ли да го изгони като вчера, когато искаше да извади дървото с коня? Ами ако рече: „Що щеш ти тук? Нали ти е казано, че си уволнен от работа!“ Ами ако го

наругае пред хората и го прати да си върви? Съмнения обзеха стареца, той вървеше като че ли отиваше на изтезание, но все пак вървеше. Следваше го бабичката. Тя отиваше уж по собствено желание или от любопитство. Но всъщност конвоираше стареца. Тя подтикваше Пъргавия Момун да се примири пред Орозкул, да заслужи прошката му.

Орозкул стъпваше бавно, по господарски. Вървеше и се запъхтяваше, подсмърчаше и строго поглеждаше насам-натам. И макар че от препиването главата го болеше, той изпитваше отмъстително удовлетворение. Когато се обърна, видя дядо Момун да ситни подире му като предано куче, бито от стопанина си. „Нищо, колко още има да видиш. Сега няма да те погледна. Сега за мене си нищо. Ти сам ще ми легнеш в краката“ — злорадствуваше Орозкул, спомняйки си с какъв див вик се дереше нощес Бекей в нозете му, когато я риташе, когато с ритници я гонеше от прага. „Нека! Ще изпратя тия с трупите и още повече ще притисна жената и дъртия, нека се изпокарат. Сега ще издере на баща си очите. Озвери се като вълчица“ — мислеше си Орозкул в промеждутъците, докато вървеше и разговаряше с пристигналия.

Този човек се казваше Кокетай. Беше едър, мургав мъж, колхозен счетоводител от крайезерните места. Отдавна имаше приятелство с Орозкул. Преди десет-дванадесет години Кокетай си построи къща. Орозкул му помогна с дървен материал. Продаде му евтиничко трупи да си набичи дъски. После Кокетай ожени големия си син, вдигна и на младите къща. И пак Орозкул го снабди с греди. Сега Кокетай отделяше малкия син и пак му дотрябва дървен материал за строежа. И отново старият приятел Орозкул го спасяваше. Ех, колко е труден животът! Направиш едно — е, мислиш си, сега спокойно ще си поживея. Ама животът измисли още нещо. А без такива хора като Орозкул сега не можеш се справи...

— Дай боже скоро да те каним за новата къща. Ела, славно ще си погуляем — говореше Кокетай на Орозкул.

Той лъхтеше самодоволно, димеше с цигарата си...

— Благодаря. Канят ли ни — не отказваме, а не ни ли канят — не се натрапваме. Повикаш ли ме, ще дойда. Не ми е за пръв път да ти гостувам. Ето сега си мисля: не е ли по-добре да изчакаш вечерта, та

по-късно да си заминеш? Главното е да минеш незабелязано през совхоза. Иначе, ако те засекат...

— Това е вярно — замисли се Кокетай. — Ама до вечерта е далече. Ще се измъкнем незабелязано. Нали на пътя няма пост да ни проверява?... Само ако се натъкнеш на милиция или на някой друг...

— Там е работата! — избоботи Орозкул, намръщен от възгарата и главоболието. — Сто години пътуваш по работа и по пътя си куче няма да срещнеш, ала един път на тия сто години материал ще караш и ще те спипат. Винаги е така...

Замълчаха, всеки си мислеше за нещо свое. Сега Орозкул яката се ядосваше, че вчера трябваше да остави отсечения бор в реката. А иначе трупите щяха да са готови, още през нощта щяха да ги натоварят, на разсъмване да изпрати камиона и — край... Ех, за кой дявол трябваше вчера да се случи това! Старият Момун е виновен, решил да се бунтува, да се освободи от властта, от подчинението. Добре де! Така или иначе, това няма да му се размине...

Маралите пиеха вода, когато хората стигнаха на отсрещния бряг на реката. Странни същества са хората — суетят се, вдигат шум. Заети със свои работи и разговори, те дори не забелязваха животните отвъд реката.

Маралите стояха в червените утринни крайречни храсти до глезени във водата, на чистите камъчета в крайбрежната плитчина. Пиеха на малки глътки, без да бързат, на почивки. Водата беше ледена. А слънцето припичаше отгоре все по-топло и по-приятно. Докато утоляваха жаждата, маралите се наслаждаваха на слънцето. По гърбовете им съхнеше попадалата от клончетата по пътя обилна роса. Лека пара се вдигаше от гърбовете им. Спокойно и ведро беше утрото този ден.

А мъжете тъй и не забелязваха маралите. Единият се върна при камиона, другите останаха на брега. Като помръдваха уши, рогачите ясно долавяха достигащите до тях гласове и замряха, кожата им потрепери, когато на отсрещния бряг се появи камионът със стоманеното въже. Моторът гърмеше, боботеше. Маралите трепнаха, решиха да си вървят. Но камионът изведнъж спря, престана да боботи и да бучи. Животните се побавиха, после все пак предпазливо тръгнаха — хората на другия бряг говореха много високо и припряно се суетяха.

Маралите бавно тръгнаха по пътеката през ниската крайречна гора, гърбовете и рогата им се показваха сред храстите, а хората все не ги забелязваха. И едва когато пресичаха голото петно на сухия пясък след придошлата река, хората ги видяха като на длан — на пясъка с цвят на люляк, в ярката слънчева светлина. И замряха със зинали уста в различни пози.

— Гледай, гледай, какво е това! — пръв възкликна Сайдахмат. — Елени! Откъде са дошли?

— Какво викаш, какво дигаш шум? Какви ти елени, марали са това. Още вчера ги видяхме — небрежно изрече Орозкул. — Откъде ли? Дошли са, значи.

— Вай, вай, вай! — възхищаваше се якият Кокетай и от възбуда разкопча стискащата го яка на ризата. — А какви гладки — възхити се той — охранили са се...

— А майката каква е! Гледай как стъпя — продължаваше шофьорът, облещил очи. — Ей богу, като двегодишна кобилка. За пръв път виждам такава.

— Ами бащата! Рогцата му виж! И как ги носи! И от нищо не се боят. Откъде са, Орозкул? — все питаше Кокетай и свинските му очички проблясваха алчно.

— От резервата са май — отговори важно Орозкул с чувство на господарско достойнство. — Иззад превала са дошли, от оназ страна. Че не се страхуват ли? Не са напласнени — не се страхуват.

— Ех, да ми беше сега тук пушката! — изтърси изведнъж Сайдахмат. — Двестатина килца месо ще има, а?

Момун, който до този момент стоеше плахо настрани, не се сдържа:

— Ама ти какво, Сайдахмат. Ловът им е забранен — каза тихо.

Орозкул метна изкриво към стареца навъсен поглед. „И още имаш смелост да говориш!“ — помисли той с ненавист. Искаше да го изругае така, че окончателно да го довърши, но се сдържа. Все пак имаше чужди хора.

— Няма какво да ни учиш — ядосано изрече той, без да гледа към Момун. — Ловът е забранен там, където ги развъждат. А при нас те не се отглеждат. И ние не отговаряме за тях. Ясно? — страшно погледна той объркания старец.

— Ясно — покорно отвърна Момун и навел глава, се отстрани.

Тогава бабичката още веднъж скришом го дръпна за ръкава.

— Да беше си мълчал — изсъска тя укорително.

Всичките някак посрамено сведоха поглед. Отново загледаха подир отдалечаващите се по стръмната пътечка животни. Маралите се изкачваха по нанагорницето един подир друг. Отпред тъмнокафявият мъжкар, горделиво понесъл мощните си рога, подире му безрогото еленче и Рогатата майка-кошута завършваше шествието. На фона на чистия глинест пласт маралите се очертаваха ясни и грациозни. Всяко тяхно движение, всяка тяхна крачка се виждаше.

— Ех, каква красота! — не можа да сдържи възторга си шофьорът, млад мъж с големи очи, много кротък на вид. — Жалко, че не взех фотоапарата си...

— Е, добре де, красота — недоволно го прекъсна Орозкул. — Няма какво да стоиш. Красотата няма да те нахрани. Хайде, подкарай камиона на заден ход към брега, право към водата, ама съвсем накрая. А ти, Сайдахмат, се събувай — нареди той, опивайки се вътрешно от властта си. — И ти — обърна се към шофьора. — И хайде закачайте въжето за дървото. Ама по-живо. Тепърва ни предстои работа.

Сайдахмат се зае да смъква ботушите си. Бяха възтеснички.

— Какво гледаш, помогни му — скришом побутна бабата стареца. — И ти се събувай и — във водата — подсказваше му тя със злобен шепот.

Дядо Момун се втурна да дърпа ботушите на Сайдахмат и набързо се събу и той. През това време Орозкул и Кокетай командуваха камиона:

— Давай насам, насам давай.

— Малко вляво, вляво. Ха така.

— Още малко.

Дочули отдолу непознатия шум на мотора, маралите забързаха по пътеката. Като се озъртаха тревожно, те изскочиха на стръмнината и се скриха в брезите.

— А, изчезнаха! — сепна се Кокетай. Възкликна със съжаление, сякаш плячка се бе изплъзнала от ръцете му.

— Нищо, няма къде да се дянат! — перчеше се Орозкул, отгатнал мисълта му и доволен от това. — До довечера няма да си заминаваш, ще ми бъдеш гост. Сам бог отрежда така. Ще те нагостя

славно. — И като се захили, тупна приятеля си по рамото. Орозкул можеше да бъде и весел.

— Е, щом е така, както наредиш — ти си домакинът, аз гостенин — покори се якият Кокетай, оголил в усмивка едри-едри жълти зъби.

Камионът беше вече на брега със задни колела до половината във водата. Шофьорът не смееше да навлезе по-надълбоко. Сега им предстоеше да издърпат въжето до бора. Ако е достатъчно дълго, няма да е толкова трудно да извлекат ствола от плена на подводните камъни.

Въжето беше стоманено — дълго и тежко. Трябваше да го влачат по водата. Шофьорът се събуваше неохотно, с боязън поглеждаше към водата. Още не беше решил окончателно: дали да влезе в реката с ботуши, или е по-добре да се събуе. „Май по-хубаво е бос — мислеше той. — Водата все едно ще прелее над кончовите. Я колко е дълбоко, над коленете. А после цял ден да ходя с мокри ботуши.“ Но той си представи също колко студена е сега водата в реката. От това се и възползува дядо Момун.

— Не се събувай, синко — рипна към него той. — Ние със Сайдахмат ще отидем.

— Ама как така, аксакал — възрази смутеният шофьор.

— Ти си гост, пък ние сме тукашни, ти сядай зад кормилото — придума го дядо Момун.

И когато те със Сайдахмат пъгнаха един кол в рулото стоманено въже и го помъкнаха по водата, Сайдахмат завика колко му глас държи:

— Ой, ой, лед, а не вода!

Орозкул и Кокетай се подсмиваха снизходително, окуражаваха го:

— Търпи, търпи! Ще намерим с какво да те сгреем.

А дядо Момун не издаде звук. Той дори не усети вледеняващия студ. Сгушил глава между раменете си, за да стане по-незабележим, престъпяше бос по хлъзгавите подводни камъни и молеше бога само за едно — Орозкул да не го върне, да не го изгони, да не го нахока пред хората, да му прости, на него, глупавия старец.

Но Орозкул нищо не каза. Той дори сякаш не забелязваше усърдието на Момун, не го смяташе за човек. А вътрешно тържествуваше, все пак сломи разбунтувалия се старец... „Така-така — ехидно се подсмиваше Орозкул. — Запълзя, падна в краката ми. Ех, малка ми е властта, и по-големи от теб бих въртял на пръст! И по-

големи бих заставил да пълзят в прахта. Да ми бяха дали поне колхоз или совхоз. Такъв ред бих въвел. Отпуснаха народа. А пък се оплакват: председателя не го уважавали, директора не уважавали. Някакъв си чобанин, а говори с началството като с равен. Глупаци, недостойни за власт! Нима с тях трябва да се отнасят така? Беше временце, глави летяха — и ни гък. Тогава имаше ред! А сега какво? Най-загубеният от загубените и той намислил изведнъж да противоречи. Хайде-хайде, попълзи, попълзи пред мене“ — злорадствуваше Орозкул, като поглеждаше от време на време към Момун.

А той, газейки в ледената вода, сгърчен, мъкнеше въжето заедно със Сайдахмат и беше доволен, че Орозкул май му е простил... „Прости мене стария, че така се случи — мислено се обръщаше той към Орозкул. — Не се сдържах вчера. Препуснах при внучето в училището. Само е, та го жаля. А днес то не отиде на училище. Заболя нещо. Забрави, прости. Та и ти не си ми чужд. Мислиш, аз не искам щастие за тебе и за щерката? Ако даде бог и аз чуя вика на новороденото от твоята жена, моята дъщеря — да не мръдна оттук, нека бог веднага ми вземе душата. Само не оскърбявай дъщеря ми, прости ми. Кълна се, бих плакал от щастие. Пък за работа — дорде съм на крака, всичко ще направя. Всичко ще сторя. Само речи...“

Изправила се встрани от брега, бабата с жестове и с целия си вид казваше на стареца: „Старай се, старо! Виждаш ли, той ти е простил. Прави каквото ти казвам, всичко ще се оправи.“

Момчето спеше. Само веднъж се събуди, когато нейде проехтя изстрел. И отново заспа. Измъчено от вчерашната безсъница и болка, днес то спеше дълбоко и спокойно. И насън чувствуваше колко е приятно да се лежи в леглото, спокойно да се изтягаш, без да усещаш ни огъня, ни треската. Щеше да спи навярно много дълго, ако не бяха баба му и леля Бекей. Те се стараеха да говорят тихичко, но издрънчаха съдовете и момчето се събуди.

— Ето дръж голямата тава. И подноса вземи — оживено шепнеше бабата в предната стая. — Пък аз ще взема кофата и ситото. Ох, кръста ми! Уморих се. Толкова работа свършихме. Но, слава богу, така се радвам.

— Ой, не говори, енеке, и аз толкова се радвам. Вчера бях готова да умра. Ако не беше Гулджамал, щях да посегна на живота си.

— И таз добра — уговаряше я бабата. — Пипер взе ли? Хайде. Сам бог ви изпрати своя дар за примирение. Хайде, хайде.

На излизане, вече на прага, леля Бекей попита бабата за момчето:

— А то още ли спи?

— Нека си подремне — отговори бабата. — Щом сготвим, ще му донесем гореща чорбица.

Момчето не заспа повече. На двора се чуваха стъпки и гласове. Леля Бекей се смееше, а Гулджамал и баба му й отвърщаха. Дочуваха се и нечии непознати гласове. „Навярно са хората, които пристигнаха нощес — реши момчето. — Значи, още не са заминали.“ Не се чува и не се вижда само дядо Момун. Къде ли е той? Какво ли прави?

Като се заслушваше в гласовете отвън, момчето чакаше дядо си. Много му се искаше да си поприказва с него за маралите, които беше видяло вчера. Нали приближава зимата. Трябва повечко сено да им оставят в гората. Нека си ядат. Трябва така да ги опитомят, че те съвсем да не се страхуват от хора, а да идват през реката тук, в двора. И тук да им дават нещо такова, което обичат най-много. Интересно, какво ли обичат най-много? Да научат маралчето да ги следва навсякъде. Ех, че хубаво ще бъде. Може би то и в училище ще ходи с него...

Момчето чакаше дядо си, но той не се показваше. А внезапно пристигна Сайдахмат. Много доволен от нещо. Весел. Сайдахмат се олюляваше, усмихваше се сам на себе си. И когато се приближи, дъх на спирт удари момчето в носа. То никак не обичаше тази неприятна остра миризма, която му напомняше за буйствата на Орозкул, за страданията на дядо му и леля Бекей. Но, за разлика от Орозкул, когато Сайдахмат се напиеше, ставаше по-добър, по-весел, и въобще ставаше някак безобидно глуповат, въпреки че и трезвен не се отличаваше с много ум. Между него и дядо Момун в подобни случаи се водеше например такъв разговор:

— Кво се усмихваш като щурчо, Сайдахмат? И ти ли си се нарязал?

— Аксакал, толкова те обичам! Честна дума, като роден баща.

— Ех-ех, на твоите години! Я виж другите, с камиони препускат, а ти езика си не можеш да управляваш. Аз да бях на твоите години,

най-малкото на трактор бих седял.

— Аксакал, във войската командирът ми каза, че не ме бива по тази част. Затова съм пехота, аксакал, а без пехота — наникъде...

— Пехота! Лентяй си ти, а не пехота. А каква жена имаш. Господ очи няма. Сто такива като теб не чинят колкото една Гулджамал.

— Затова сме и тук, аксакал — аз съм един, тя е една.

— Какво да приказва човек с теб. Здрав като бик, а умът ти... — дядо Момун безнадеждно махаше с ръка.

— Му-у-у-у — мучеше и се смееше подире му Сайдахмат.

Сетне, като се спираше наскре двора, запяваше своята, кой знае къде чуа песен.

*Откъм червени планини
на кон червен аз долетях.
Червен кръчмарю, отвори,
червено вино почерпи!
Откъмто тъмни планини
на тъмен вол пристигнах аз,
кръчмарю тъмен, отвори,
и тъмно вино почерпи!...*

И така можеше да продължава до безкрай — той пристигаше от планините на камила, на петел, на мишка, на костенурка — на всичко, което можеше да се движи. Пиян Сайдахмат се харесваше на момчето дори повече от трезвен.

И затова, когато дойде пийналият си Сайдахмат, момчето ласкаво му се усмихна.

— Ха! — възкликна Сайдахмат учудено. — Пък на мен ми казаха, че си болен. А ти съвсем не си болен. Защо не тичаш по двора? Така няма да мине... — Тръшна се на леглото му и като го облъхна с дъх на спирт и с мирис на сурово, прясно заклано месо, с който бяха напоени ръцете и дрехата му, взе да се боричка с момчето и да го целува. Бузите му, обрасли с груба четина, подпалиха лицето на момчето.

— Ама стига, чичо Сайдахмат — замоли се момчето. — А къде е дядо, не си ли го виждал?

— Дядо ти е там, нещо малко тъй... — Сайдахмат неопределено завъртя ръце във въздуха. — Ние такова... Измъквахме бора от водата. Е, и пийнахме си да се посгреем. Пък сега той, нещо тъй, вари месо. Ставай! Хайде, обличай се — и да тръгваме! Как така! Не може така. Всички там, а ти тук самичък.

— Дядо не ми е разрешил да ставам — каза момчето.

— Ех и ти, не е разрешил. Да идем да видим. Такова нещо всеки ден не се случва. Днес има пир. И чашата пълна, и лъжицата пълна, и устата пълна! Ставай!

Той започна да облича момчето с пиянска несръчност.

— Аз сам — опита да му откаже момчето, усещайки тъпи пристъпи на замайване, но пияният Сайдахмат не го слушаше. Той смяташе, че върши благодеяние, момчето го зарязали, само в къщи, а днес е такъв ден, когато и чашата е пълна, и лъжицата е пълна, и устата е пълна...

Като се олюляваше, момчето излезе подир Сайдахмат. Денят в планината беше ветровит, облачен. Облаците бягаха бързо по небето. И докато момчето премине пруста, времето на два пъти рязко се промени — от нетърпимо ярък слънчев ден до неприятен полумрак. Момчето усети, че от това го заболя главата. Подгонен от порива на вятъра, в лицето го удари дим от огън. Очите го засмъдяха. „Навярно днес перат“ — помисли си момчето, защото обикновено на двора палеха огън, когато имаше голямо пране; тогава топлеха вода и за трите къщи в един грамаден черен котел. Сам човек не може помръдна този котел. Леля Бекей и Гулджамал го вдигаха заедно.

Момчето обичаше голямото пране. Първо, огън на открито — можеш да му се полюбуваш, не е като в къщи. Второ, много интересно е простирането на изпраните дрехи. Бели, сини, червени парцали по възето красят двора. Момчето обичаше и да се промъква до дрехите, увиснали на възето, да допира бузи до влажната им тъкан.

Ала този път по двора нямаше никакви дрехи. А под казана бяха разпалили силен огън — от кипящия казан се вдигаше гъста пара, а той догоре беше напълнен с големи късове месо. Месото вече се беше сварило: неговият аромат и мирисът на огъня погъделичкаха носа му, събраха в устата му слюнка. Леля Бекей с нова червена рокля, с нови хромови ботуши, с пъстър шал, смъкнал се на раменете ѝ, наведена

над огъня, обираше пяната от варивото, а дядо Момун, седнал на колене до нея, обръщаше горящите цепеници.

— Ей го дядо ти — каза Сайдахмат на момчето. — Хайде!

И щом запя:

*Откъм червени планини
на кон червен аз долетях —*

от плевнята се подаде Орозкул с бръсната глава, с брадва в ръце и със запретнати ръкави на ризата.

— Къде се губиш? — страшно извика той на Сайдахмат. — Тук гостенинът дърва цепи — кимна към шофьора, който удряше цепениците, — а ти песни пееш.

— Е, ние това на бърза ръка ще го свършим — успокои го Сайдахмат и се запъти към шофьора. — Дай, брат, аз сам.

А момчето се приближи до дядо си, клекнал пред огнището. Приблужи се откъм гърба му.

— Ата — каза то. Дядото не чуваше.

— Ата — повтори момчето и побутна дядо си по рамото.

Старецът се обърна и момчето не го позна. Дядо му също беше пиян. Момчето не можеше да си спомни да е виждало дядо си даже пийнал. Дори да се беше случвало такова нещо, то само на някой помен на иськкулските старци, където поднасят водка на всички, дори и на жените. Но така без повод — такова нещо не се беше случвало с дядо му.

Старецът обърна към момчето някакъв далечен, странен, тъп поглед. Лицето му беше пламнало, зачервено и когато той позна внук си, изчерви се още повече. Покри се с пламтяща червенина и веднага побледня. Дядото бързо стана.

— Ти какво, а? — глухо каза той, като притисна внук си. — Ти какво, а? Ти какво? — и освен тия думи нищо не можеше да произнесе, сякаш бе загубил способност да говори.

Вълнението му се предаде на момчето.

— Болен ли си, ата? — с тревога запита то.

— Не, не. Аз само така — измърмори дядо Момун. — Ти върви, поразходи се. Пък аз тук дървата, ей тъй...

Той почти отблъсна внук си и дал гръб сякаш на целия свят, отново обърна лице към огнището. Стоеше на колене и не се обръщаше, никъде не гледаше, зает само със себе си и с огъня. Старецът не видя как внук му объркано попристъпи от крак на крак, тръгна из двора и се отправи към Сайдахмат, който цепеше дърва.

Момчето не разбираше какво е станало с дядо му и какво изобщо е станало. И чак когато се приближи до плевнята, то забеляза голямата купчина червено прясно месо, натрупано върху една кожа, постлана на земята с косъма отдолу. По краищата на кожата още се точеха бледи струйки кръв. Встрани, там, където изхвърляха нечистотиите, кучето, ръмжейки, дърпаше търбуха. Край купчината месо беше клекнал — същинска обла скала — някакъв непознат, грамаден, тъмнолик човек. Беше Кокетай. Той и Орозкул с ножове в ръце разнопваха месото. Спокойно, без да бързат, хвърляха те отделните кости и месото върху опънатата кожа.

— Какво удоволствие! А какъв мирис! — боботеше черният едър човек, като душеше месото.

— Вземай, вземай, хвърляй на твоята купчина — щедро му предлагаше Орозкул. — Бог ни даде от стадото си в деня на твоето пристигане. Такова нещо не се случва всеки ден.

При това Орозкул пъхтеше, току ставаше и поглеждаше опънатия си корем, сякаш беше преял, и веднага си личеше, че здравата си е пийнал. Задъхваше се, сумтеше и отмяташе глава, за да си поеме въздух. Месестото му като виме на крава лице беше лъснало от доволство и ситост.

Момчето се стъписа, полазиха го ледени тръпки, когато видя до стената на плевника рогата глава на марал. Отсечената глава се търкаляше в пепеляка, напоен с тъмни петна изтекла кръв. Приличаше на чепат дънер, изхвърлен край пътя. До главата бяха захвърлени четири крака с копита, отрязани до коленете.

Момчето с ужас гледаше тази страшна картина. Не вярваше на очите си. Пред него лежеше главата на Рогатата майка-кошута. То искаше да избяга оттук, но краката не му се подчиняваха. Стоеше и гледаше обезобразената мъртва глава на бялата кошута. Тази глава, която до вчера беше Рогатата майка-кошута, до вчера го гледаше от отвъдния бряг с добър и втренчен поглед, с която то мислено

разговаряше и която заклеваше да донесе на рогата си вълшебна люлка със звънче.

Всичко това изведнъж се беше превърнало в безформена купчина месо, одрана кожа, отсечени крака и захвърлена глава.

Трябваше да се махне, а стоеше, вкаменено, без да проумява как и защо е станало всичко. Черният едър мъж, този, който делеше месото, бодна от купчината с острието на ножа си един бъбрек и го подаде на момчето.

— На, момченце, изпечи го на жарта, вкусно е — каза той.

Момчето не помръдна.

— Вземи! — заповяда Орозкул.

Момчето беше протегнало ръка, без да усеща, и сега стоеше, стиснало в студената си длан още топлия нежен бъбрек на Рогатата майка-кошута. А в същото време Орозкул вдигна за рогата главата на бялата кошута.

— Ама че е тежка! — окачи я той на кантара. — Само рогата колко тежат.

Той нагласи главата върху дръвника, взе брадвата и се зае да сече рогата от черепа.

— Ей, че рога! — мърмореше си той и с хрущене забиваше острието на брадвата в основата на рогата. — Това е за дядо ти — смигна той на момчето. — Като умре, ще ги поставим на гроба му. Нека сега някой посмее да каже, че не го уважаваме. Какво повече! Заради такива рога не е грях човек още днес да умре! — ухили се той, като се целеше с брадвата.

Рогата не се поддаваха. Не беше така лесно да се отсекаат. Пияният Орозкул удряше не на място и това го вбесяваше. Главата се смъкна от дръвника. Тогава Орозкул започна да я сече направо на земята. Главата отскачаше, а той я гонеше с брадвата.

Момчето потреперваше, всеки път неволно отстъпваше назад, но не можеше да намери сили да се махне. Като в кошмарен сън, заковано на място от една страшна и непонятна сила, то стоеше и се чудеше защо стъкленото немигащо око на Рогатата майка-кошута не се пази от брадвата. Не мига, не се затваря от страх. Главата отдавна се беше оваляла в кал и прах, но окото си оставаше чисто и сякаш все още гледаше света с нямото, застинало смайване, в което го е стигнала

смъртта. Момчето се страхуваше, че пияният Орозкул ще улучи с удара си окото.

А рогата не се поддаваха. Орозкул все повече се гневеше, беснееше и вече без да подбира, удряше с брадвата по главата както му падне — и с тъпото, и с острото.

— Ама ти ще строшиш рогата. Дай на мен — приближи се Сайдахмат.

— Назад! Аз сам! Я го виж — щял съм да ги потроша! — изхърка Орозкул, размахвайки брадвата.

— Е, както искаш — плю Сайдахмат и си тръгна. Последва го същият онзи черен едър мъж. Той мъкнеше в чувал своя дял месо.

А Орозкул с пиянска упоритост продължаваше да сече зад плевнята главата на Рогатата майка-кошута. Човек можеше да си помисли, че той извършва дългоочаквано отмъщение.

— Ах ти, гад! — с пяна на уста ритна той главата с ботуш, сякаш мъртвата глава можеше да го чуе. — Е, не, да имаш да вземаш! — налиташе с брадвата отново и отново! — Да не се казвам Орозкул, ако не те довърша. На ти на тебе! На! — трошеше я той с брадвата.

Черепът пукаше, встрани летяха парченца кост. Момчето изпищя, когато брадвата неочаквано разсече окото. От разсечената очна яма бликна тъмна, гъста течност. Окото беше умряло, изчезнало, опустяло...

— И по-здрави глави мога да разбия! И по-яки рога да отсека! — ръмжеше Орозкул в пристъп на дива злоба и омраза към тази невинна глава.

Най-сетне успя да пробие черепа на темето и на челото. Тогава захвърли брадвата, улови се с две ръце за рогата и като притискаше с крак главата, дръпна рогата с всичка сила. Изтръгваше ги и те пукаха като корени. Това бяха същите рога, на които с молбите на момчето Рогатата майка-кошута трябваше да донесе вълшебната люлка за Орозкул и леля Бекей...

На момчето му прилоша. То се извърна, изпусна бъбрека на земята и бавно се отдалечи. Страхуваше се да не падне или да не повърне тук, пред очите на хората. Прибеляло, със студена лепкава пот на челото мина покрай огнището, в което огънят гореше като бесен, над което от котела се кълбеше гореща пара и край което, обърнал гръб на всички, седеше както и преди с лице към огъня нещастният дядо

Момун. Момчето не обезпокои дядо си. Искаше му се по-бързо да се добере до леглото и да легне, да се покрие презглава. Да не вижда, да не чува нищо. Да забрави...

Срещна го леля му Бекей. Нелепо издокарана, но с морави следи по лицето от Орозкуловия побой, мършава и неуместно весела, бързаше тя днес по оправянето на „голямото месо“.

— Какво ти е? — спря тя момчето.

— Главата ме боли — каза то.

— Мило мое, ти си болничко — каза тя изведнъж в пристъп на нежност и почна да го обсипва с целувки.

И тя беше пияна. От нея също противно вонеше на водка.

— Главата го боляла — бърбореше тя умилена. — Милото ми! Навярно искаш да ядеш?

— Не, не ща. Искам да легна.

— Че да вървим, да вървим, аз ще те сложа. Ами как така сам-саменичък ще лежиш. Нали всички ще бъдат у нас. И гостите, и нашите. Пък и месото е вече готово. — И го помъкна със себе си.

Когато отново минаваха край огнището, иззад плевнята се показва Орозкул, цял в пот и червен като възпалено виме. Той победоносно тръсна до дядо Момун отсечените маралови рога. Старецът се попривдигна от мястото си.

Без да гледа към него, Орозкул вдигна ведрото с вода и като го облегна на гърдите си, почна да пие и да се облива.

— Сега можеш да умираш — подхвърли той, откъсвайки се от водата, но отново се залепи за кофата.

Момчето чу как дядо му прошепна:

— Благодаря, сине, благодаря. Сега не е страшно и да умра. Че как, почит и уважение е това, ще рече...

— Аз си отивам — каза момчето, като усети слабост в тялото си.

Леля Бекей не се съгласи.

— Там няма какво да правиш сам — и почти насила го поведе в своя дом. Настани го на леглото в ъгъла.

В дома на Орозкул всичко беше готово за трапезата. Варено, печено, готвено — по много. С всичко това оживено се занимаваха бабата и Гулджамал. Леля Бекей тичаше от къщата до огнището. В очакване на голямото ядене, Орозкул и черният едър Кокетай, поизлегнали се на пъстрите одеяла, с възглавници под лактите, си

посрѣбваха чай. Те някак отведнѣж бяха почнали да важничат и се чувствуваха като князе. Сайдахмат им наливаше чай на дѣнцето на чинийките.

А момчето си лежеше тихо в ъгъла, сковано и напрегнато. Отново го тресеше. То искаше да стане и да си отиде, но се боеше, че щом слезе от леглото, веднага ще повърне. И затова трескаво стискаше в себе си тази буца, заседнала в гърлото му. Не смееше да мръдне.

Скоро жените викнаха Сайдахмат на двора. И после той се появи на вратата с цяла камара димящо месо в огромна емайлирана тава. С мъка донесе товара и го постави пред Орозкул и Кокетай. Подире му жените внесоха разни други гозби.

Отново насядаха, приготвиха ножове и чинии. В това време Сайдахмат наливаше водка по чашите.

— Водката ще командувам аз — боботеше той, като кимаше към бутилката в ъгъла.

Последен дойде дядо Момун. Странен, много по-жалък от обикновено беше днес старецът. Той искаше да се прикѣта някъде встрани, но черният як Кокетай великодушно го покани до себе си.

— Минете тук, аксакал.

— Благодаря. Ама нали ние, ние сме си у дома — опита се да откаже дядо Момун.

— Но все пак вие сте най-старият — настоя Кокетай и го намести между себе си и Сайдахмат. — Да прием, аксакал, по случай вашата сполука. Имате първата дума.

Дядо Момун неуверено се изкашля.

— За мир в този дом — каза той измъчено. — А там, дето има мир, там има и щастие, деца мои.

— Правилно, правилно! — подеха всички, гаврътвайки чашите.

— Ами вие какво? Не, няма да я бъде тая! Пожелавате щастие на зет си и дѣщеря си, а не пиете — упрекна Кокетай смутения дядо Момун.

— Е, щом е за щастие, аз такава... — разбърза се старецът.

За почуда на всички той изпразни до дѣно почти пълната чаша и зашеметен, заклати старата си глава.

— Ето това се казва!

— Нашия старец си го бива!

— Герой е вашият старец!

Всички се смееха, всички бяха доволни, всички хвалеха дядото.

В стаята стана горещо и задушно. Момчето лежеше в мъчителни страдания, все му се гадеше. Лежеше със затворени очи и чуваше как хората мляскат, гризат, сумтят, като гълтат месото на Рогатата майка-кошута, как се черпят с вкусни късове, как се чукат с омазаните чаши, как трупат в тавата оглозганите кости.

— Не месо, а младо жребче! — похвали Кокетай, като примлясна с устни.

— Че какво, ние да не сме глупаци, да живеем в планините, пък да не ядем такова месо — говореше Орозкул.

— Вярно, за какво живеем тук — пригласяше му Сайдахмат.

Всички хвалеха месото на Рогатата майка-кошута: и бабата, и леля Бекей, и Гулджамал, и дори дядо Момун. На момчето също тикаха в чиния месо и други неща. Но то отказваше и като видяха, че не му е добре, пияните го оставиха на мира.

Момчето лежеше, стиснало зъби. Струваше му се, че така по-лесно ще удържи гаденето. Но още повече го измъчваше съзнанието за собствената му безпомощност и това, че няма сили нищо да стори на тия хора, убили Рогатата майка-кошута. И в своя детски праведен гняв, в отчаянието си момчето измисляше разни начини на отмъщение, измисляше как би могло да ги накаже, да ги накара да разберат какво страшно злодеяние са извършили. Ала нищо по-добро не можа да измисли от това да повика на помощ Кулубек. Да, същия онзи момък с матроска рубашка, който пристигна с младите шофьори за сено в онази бурна снежна нощ. Той беше единственият от всички познати на момчето, който би могъл да надвие Орозкул, да му каже цялата истина в очите.

... По зова на момчето Кулубек долетя с камиона си, изскочи от кабината с готов автомат:

— Къде са?

— Там!

Дотичаха двама до къщата на Орозкул, дръпнаха вратата.

— Нито крачка! Горے ръцете! — сърдито заповяда Кулубек, като насочи автомата.

Всички се стъписаха. Вцепениха се от страх, кой където седеше. Залъците заседнаха в гърлата им. С кокали в мазните си ръце, с мазни бузи и мазни уста, преяли, пияни, те не можаха дори да се помръднат.

— Хайде, ставай, гадино! — Кулубек допря автомата в слепоочието на Орозкул и той целият се затресе, падна в краката на Кулубек.

— По-щади ме, не-не ме уби-вай!

Но Кулубек беше неумолим.

— Излизай, гадино! Свърши ти се царството! — С як ритник по тлъстия задник застави Орозкул да стане и да излезе от къщи.

И всички, които бяха там, изплашени и мълчаливи, излязоха на двора.

— Застани до стената! — заповяда Кулубек на Орозкул. — За това, че ти уби Рогатата майка-кошута, за това, че си отсякъл рогата ѝ, на които тя носеше люлката — смърт за тебе!

Орозкул се просна в прахта, запълзя, зави, застана.

— Не ме убивайте, та аз и деца си нямам. Сам съм на света. Ни син имам, ни дъщеря...

И къде се дяна неговата надменност, неговото високомерие! Жалък и нищожен страхливец. Да ти се отще такъв да го убиеш.

— Добре, няма да го убиваме — каза момчето на Кулубек. — Но нека този човек се махне оттук и повече никога да не се връща. Не ни трябва тук. Нека да си върви.

Орозкул стана, попридърпа панталоните си и като не смееше да се огледа, побягна надалеч — дебел, подпухнал, с увиснали бричове. Но Кулубек го спря:

— Стой! Ще ти кажем една последна дума. Ти никога няма да имаш деца. Ти си зъл човек и негодник. Тук тебе никой не те обича. Не те обича гората, нито едно дърво, дори нито една тревичка не те обича. Ти си фашист! Махни се — и то завинаги. Хайде, по-бързо!

Орозкул побягна, без да поглежда назад.

— Шнел! Шнел! — смееше се подире му Кулубек и за да го сплаши, гръмна с автомата във въздуха.

Момчето се радваше и ликуваше. А когато Орозкул се скри от погледа му, Кулубек каза на другите, застанали виновно край вратата:

— Че как сте живели вие с такъв човек? И не ви ли е срамно?

Момчето почувствува облекчение. Справедлива беше присъдата. И то така повярва в своята мечта, че забрави къде се намира, по какъв случай пиянствуваха в дома на Орозкул.

... Взрив от смях го изтръгна от това блажено състояние. Момчето отвори очи и се послуша. Дядо Момун го нямаше в стаята. Излязъл бе навярно. Жените прибираха съдовете. Канеха се да поднасят чая. Сайдахмат разказваше нещо с висок глас. Насядалите се смееха на приказките му.

— Е, и какво по-нататък?

— Разправяй!

— Не, чувай, разкажи повторно още веднъж — молеше Орозкул, като се превиваше от смях — как беше, а? Как си го наплашил. Ох, не мога повече!

— Та така, значи. — Сайдахмат охотно се захвана да повтаря разказаното. — Тъкмо почнахме да се приближаваме към маралите, а те стояха на края на горичката, и трите. Тъкмо привързахме конете за едно дърво и моят старец изведнъж ме хваща за ръката. „Не можем — казва — да стреляме в маралите. Ние сме бугинци, деца на Рогатата майка-кошута!“ И ме гледа като дете. Моли ме с очи. Пък аз — ако щеш, вярвай, ако щеш, не — се задушавам от смях. Но не се засмях. А, напротив, държа се сериозно. „Ти какво — казвам, — в тъмницата ли искаш да те хвърлят?“ — „Не“ — казва той. „А знаеш ли, че това са бейски приказки, измислени в невежествените чорбаджийски времена, за да сплашват бедняците!“ Тогавя той зяпна: „Ама ти какво?“ — казва... „Тъкмо това — отговарям, — ти тия приказчици ги зарежи, иначе няма да гледам, че си стар, ще напиша за тебе, където трябва.“

— Ха-ха-ха! — разсмяха се дружно насядалите. И най-вече Орозкул. Той се хилеше с наслада.

— Е, и после промъкваме се ние. Друго животно отдавна би офейкало и следа от него не би останала, а тия полуумни марали не бягат, като че не се страхуват от нас. Е, толкоз по-добре, мисля си — с хвалба разказваше пияният Сайдахмат. — Аз съм напред с пушката. Старецът отзад. И неочаквано ме налетя съмнението. През живота си врабче не съм застрелял. А тука работата такава: не улуча ли — ще драснат из гората и иди ги търси. Опитай се да ги стигнеш. Ще избягат отвъд превала. Защо да се изпуска такъв дивеч? А старият е ловец, мечка е гътвал на времето си. И му казвам: „Ето ти пушката, старо, стреляй.“ А той за нищо на света не ще. „Сам — казва — си стреляй.“ А пък аз му викам: „Ама аз съм пиян.“ И се поклащам, уж на краката

си не мога да стоя. Той видя, че когато извлякохме дървото от реката, изпихме с вас бутилчица. Та се престорих.

— Ха-ха-ха!...

— Няма да улуча — казвам, — маралите ще избягат, втори път няма да се върнат. А не бива да се прибираме с празни ръце. Сам знаеш. Внимавай. „Защо са ни пратили тук?“ Мълчи. Но не взема пушката. „Е — казвам, — както искаш.“ Хвърлих пушката и уж си отивам. Той подире ми. „На мен — казвам — ми е все едно, изгони ли ме Орозкул, ще отида да работя в совхоза. Ами ти на стари години къде?“ Мълчи. И аз тихичко, значи, само за ефект:

*Откъм червени планини
на кон червен аз долетях,
червен кръчмарю, отвори!...*

— Ха-ха-ха!...

— Повярва, че съм наистина пиян. Върна се за пушката. Аз също се върнах. Додето се разправяхме, нашите марали бяха се поотдалечили. „Е — казвам му, — внимавай да не избягат, няма да ги стигнеш. Стреляй, докато не са наплашени.“ Взе старецът пушката. Запромъквахме се. А той все си шепне като побъркан: „Прости ми, Рогата майко-кошута, прости ми...“ Аз пък своето си знам: „Внимавай — казвам, — изпуснеш ли ги — бягай заедно с маралите, където ти очи видят, по-добре не се връщай.“

— Ха-ха-ха!...

От пиянския дъх и смях на момчето му ставаше все по-горещо и задушно, главата го цепеше от набъбваща и ненамаляваща болка. Струваше му се, че някой го ритва с крака в главата, че някой сече главата му с брадва. Струваше му се, че някой се мери с брадва в очите му и то въртеше глава, мъчеше се да избегне удара. Изнемогвайки от огъня, то изведнъж се намери в леденостудената река. Превърна се в риба. Опашка, тяло, перки — всичко рибешко, само главата му си остана неговата, на всичко отгоре го болеше. То заплува в безмълвната тъмна подводна хладина и си мислеше, че сега завинаги ще си остане риба и никога няма да се върне в планината. „Няма да се върна —

говореше си то само. — По-добре да съм риба, по-добре да съм риба...“

И никой не забеляза как момчето се смъкна от леглото и излезе. Едва успя да свърне зад ъгъла и започна да повръща. Опряло се на стената, момчето стенеше, плачеше и през сълзи, задъхано от ридания, нареждаше:

— Не, по-добре да бъда риба. Ще отплувам оттук. По-добре да бъда риба.

А в къщата на Орозкул се деряха и се провикваха пиянски гласове. Този дивашки смях оглушаваше момчето, причиняваше му нетърпима болка и мъка. Струваше му се, че му е лошо, защото чува този чудовищен кикот. Като се посъвзе, тръгна из двора. Там беше пусто. Край угасналото огнище се натъкна на мъртвешки пияния дядо Момун. Старецът лежеше в прахта до отсечените рога на Рогатата майка-кошута. Кучето глождеше кости от главата на кошутата. Никого нямаше наоколо.

Момчето се наведе над дядо си, побутна го по рамото.

— Ата, да си вървим — каза то. — Хайде.

Старецът не отговаряше, той нищо не чуваше, не можеше да си вдигне главата. Пък и какво можеше да отговори, какво да каже?

— Хайде, ата, ставай да се прибираме — молеше момчето.

Кой знае, разбираше ли то със своя детски ум, или пък въобще не се досещаше, че старият Момун лежи тук като разплата за своята приказка за Рогатата майка-кошута, че не по своя воля беше посегнал на онова, което цял живот му бе внушавал — на паметта на дедите, на съвестта и заветите си, че е извършил това нещо заради злощастната си щерка, заради него, внука...

И сега, сразен от мъката и позора, старецът лежеше като убит, по очи, и не отговаряше на гласа на момчето.

Момчето приседна край дядо си, опита се да го размърда.

— Ата, ама хайде вдигни глава — молеше то. Беше бледо, движенията му слаби, ръцете и устните му трепереха. — Ата, аз съм. Чуваш ли? — говореше то. — Много ми е зле — заплака момчето. — Главата ме боли, много ме боли.

Старецът застана, размърда се, но не можа да дойде на себе си.

— Ата, а Кулубек ще дойде ли? — запита изведнъж момчето през сълзи. — Кажи, ще дойде ли Кулубек? — дърпаше го то.

Принуди дядо си да се обърне и изтръпна, когато срещу му се извърна лицето на пияния старец, сплескано с кал и прах, с жалка, сплъстена брадица и в тази минута му се привидя главата на бялата кошута, отсечена с брадвата на Орозкул. Момчето бързо се отдръпна уплашено и като се отдалечаваше от дядо си, промълви:

— Аз ще стана риба. Чуваш ли, ата, ще отплувам. А дойде ли Кулубек, кажи му, че съм станал риба.

Старецът не отвърщаше нищо.

Момчето си тръгна бавно нататък. Спусна се до реката. И нагази право във водата...

Никой още не знаеше, че момчето е отплувало като риба по реката. На двора се разнасяше пиянската песен:

*Откъм гърбати планини
на гърбата камила дойдох,
кръчмарю гърбав, отвори,
горчиво вино почерпи!...*

Ти отплува. Ти не дочака Кулубек. Колко жалко, че не дочака Кулубек. Защо не изтича на пътя? Ако беше тичал дълго по пътя, непременно щеше да го срещнеш. Отдалеч щеше да познаеш камиона му. И трябваше само да вдигнеш ръка, той веднага щеше да спре.

— Къде? — щеше да запита Кулубек.

— При теб — щеше да отговориш ти.

И той щеше да те вземе в кабината. И щяхте да потеглите. Ти и Кулубек. А пред вас по пътя щеше да тича невидима за никого Рогатата майка-кошута. Но ти щеше да я виждаш.

Ала ти отплува. Знаел си, че никога не ще се превърнеш в риба? Че няма да доплуваш до Исък Кул, че не ще видиш белия параход и не ще му кажеш: „Здравей, бял параход, това съм аз!“

Сега мога да кажа само едно: ти отхвърли онова, с което твоята детска душа не можа да се примири. И в това е моята утеха. Ти живя като мълния — блесна веднъж и угасна. А мълниите се раждат от небето. Пък небето е вечно. И в това също е моята утеха.

И още в това, че детската съвест у човека е като зародиша в зърното, без зародиш зърното няма да покълне. И каквото и да ни

очаква на тоя свят, правдата ще пребъде вовеки, дордето се раждат и умират хора...

Сбогувам се с теб, момче, и повтарям твоите думи: „Здравей, бял параход, това съм аз!“

[1] Астапрала — опази боже! — Б.а. ↑

[2] Ат, ата, така — кон, баща, подкова. — Б.а. ↑

[3] Курдючни овце — специална порода средноазиатски овце с много лой. — Б.пр. ↑

МАЙКА-ЗЕМЛЯ

*Татко, не зная де е твоят гроб, посвещавам на теб,
Торекул Айтматов. Мамо, ти отгледа и четирима ни,
посвещавам на теб, Нагима Айтматова.*

1

С бяла чиста рокля, с тъмен тегелиран бешмет, забрадена с бяла кърпа, бавно върви тя по пътеката сред пожънатите нивя. Наоколо няма жива душа. Отшумяло е лятото. В полето не се чува човешки глас, не вдигат прахоляк колите по междуселските пътища, не се виждат комбайни в далечината, не са пуснали още стадата по стърнищата.

Далеко отвъд сивия широк път мрачна се е ширнала есенната степ. Безшумно се ниже над нея върволица сивопепеляви облаци. Безшумно снове по полето вятърът, вдига коило и посъхнали тревици, тихо се оттегля към реката. Дъха на осланени по ранина билки. Земята си почива подир жътвата. Скоро ще захване лошото време, ще ливнат дъждове, първият сняг ще покрие земята и ще забушуват виелици. Но сега е още тихо и спокойно.

Да не ѝ пречим. Ето, тя спира и дълго се оглежда с помръкнали, старчески очи.

— Здравей, поле — прошепва тя.

— Здравей, Толгонай. Ти дойде? Остаряла си. Съвсем си побеляла. С тояжка си вече.

— Да, старея. Отмина още една година, а за теб, поле, още една жътва. Днес е ден за поменуване.

— Знам, чакам те, Толгонай. Но ти и този път идваш сама?

— Както виждаш, пак съм сама.

— Значи, още нищо не си му разказала, Толгонай?

— Не, не посмях.

— Мислиш, че никой никога не ще му разкаже? Мислиш, че някой няма да се изпусне?

— Не, защо? Рано или късно той ще научи всичко. Порасна вече и от всеки може да го чуе. Но за мен той е още дете. Боя се, боя се да захвана този разговор.

— Човекът трябва да знае истината, Толгонай.

— Разбирам. Ала как да му я кажа? Онова, което зная аз, което знаеш ти, родно мое поле, което всички знаят, само той не знае. А какво ще си рече, като го научи, как ще погледне на миналото? Ще стигне ли с разума и сърцето си до истината? Та той е още съвсем дете. И чудя се аз как да стане, какво да сторя, та да не обърне той гръб на живота, а винаги да го гледа право в очите. Ех, да можех с две думи, простичко като приказка да го разкажа! Напоследък само това си и мисля, всичко става — току-виж, умра. Зимъс нещо се поболях, залежах се, викам си — край. И не че толкова се боях от смъртта — да беше ме споходила, не бих ѝ се опряла, — не, ами се страхувах, че не ще успея да му отворя очите, страхувах се да не отнеса истината със себе си. А той хич и не подозира какво ме мъчи... Жалеше ме, разбира се, дори на училище не ходи, все около мен се навърта, цял на майка си мяза: „Бабо, бабо! Да ти дам ли вода или лекарство? Или да ти метна още една завивка?“ А аз не се реших, езикът ми не се обърна. Наивен е още и някак доверчив. А времето не чака и не зная как да подхвана разговора. Всякак съм премисляла — и тъй, и иначе. Ала колкото и да си блъскам главата, все до едно и също стигам. За да може право да отсъди онова, що е било, правилно да разбере живота, длъжна съм да му разкажа не само за самия него, не само за неговата съдба, но и за много други хора и съдби, и за мен, и за моето време, и за теб, мое поле, за целия наш живот и дори за велосипеда, на който се вози, с който ходи на училище и нищо не подозира. Може би така трябва да му разкажа. Тук нищо не можем изхвърли, нищо не можем прибави: животът ни е забъркал в едно тесто, вързал ни е в един възел. А историята е такава, че и възрастен човек трудно би я разбрал. Трябва да я изживееш, да я почувствуващ със сърцето си... Та и аз още премислям... Зная, че това е мой дълг и успея ли да го изпълня, мога спокойно да умра...

— Седни, Толгонай! Не стой права, краката ти вече не държат. Седни на камъка, двете да помислим. Спомняш ли си, Толгонай, кога за първи път дойде тук?

— Трудно ми е, толкоз време изтече оттогава.

— А ти се помъчи да си спомниш. Всичко си припомни, Толгонай, от самото начало.

2

Доста смътно си спомням: като мъничка по жътва ме водеха тук за ръка и ме оставяха на сянка, край снопите. Давах ми парче хляб да не плача. А сетне, като поотраснах, тичах тук да вардя посевите. Напролет през тия места прекарвах добитъка към планината. Тогава бях палаво, чорлаво момиченце. Лудешко, безгрижно време — детство! Помня, откъм Жълтата долина се изкачваха пастири. Върволицы стада бързаха към свежата трева, към прохладните планини. Като си помисля само колко щура съм била тогава. Табуните се носеха като лавини откъм степта, оставиш ли се — за миг ще те стъпчат, километри подире им във въздуха висеше прахоляк, а аз се криех в пшеницата и изведнъж изскачах като зверче, плашех ги. Конете се люшваха настрани, а конярите ме погваха:

— Ей, рошло, мисли му!

Но аз се отскубвах и хуквах по аръците.

Дни наред оттук минавах огромни стада поръждавели овце, дебели им опашки се кандилкаха в прахта, като градушка потропваха копитцата им. Изпечени от слънцето, прегракнали овчари караха стадата. Подир тях идвах чардите на богатите аили, с кервани от камили, с мехове кумис, привързани за седлата. Моми и млади невести, целите в коприна, се поклащаха върху буйни коне раванлии, пееха песни за зелени ливади и бистри реки. Не можех да им се нагледам и забравила всичко друго, дълго тичах подире им. „Ех, де да можех и аз някога да си имам такава красива рокля и забрадкя-пискюлия!“ — мечтаех си аз и ги гледах, дорде се скрият от погледа ми. Какво бях аз тогава? Босонога дъщеря на ратай. Заради дългове дядо цял живот си бе останал орач, тъй си и тръгна в нашия род. И макар че никога не можах да сложа свилена рокля, израснах лична мома. Обичах да гледам сянката си. Вървя и се поглеждам, като пред огледало се люблювам на себе си... Хубавелка бях, бога ми. Седемнадесетата карах, кога по жътва срещнах Суванкул. Нея година беше дошъл откъм Горни Талас, главил се бе за ратаи. И сега —

притворя ли очи, виждам го тъкмо такъв, какъвто беше тогава. Още съвсем млад, деветнадесетгодишен... Ходеше без риза, метнал на голи рамене овехтял бешмет. Черен от загара, сякаш окаден; скулите му лъщяха като потъмнял бакър; изглеждаше слаб, нежен, но гърдите му бяха яки, ръцете като желязо. Пък и какъв работник беше, рядко биват такива. Жънеше пшеницата леко, чисто — чуваш само сърп да звънти наблизко и подкосени класове да падат. Има такива хора — драго ти е да ги гледаш как работят. Та и Суванкул беше от тях! Уж минавах за чевръста жътварка, а все изоставах от него. Понякога Суванкул ме оставяше далеко след себе си, подир време се поогледа, па се върне да ми помогне. Аз се засягах и сърдито го пъдех:

— Теб пък кой те е молил? Я го виж ти! Остави, сама ще смогна!

Но той не се обиждаше, усмихваше се и неговата си знае. А аз, глупачката, защо ли съм се сърдела тогава?

Винаги първи излизахме на работа. Зората едва се сипва, всичко още спи, а ние вече сме тръгнали на жътва. Суванкул винаги ме чакаше извън аила, на нашата пътечка.

— Идеш ли? — питаше той.

— Мислех, че отдавна си отишъл — все тъй му отвърщах, макар да знаех, че без мен никъде няма да отиде.

И тръгнахме заедно.

А зората пламваше, позлатяваше първи най-високите планински върхове и вятърът откъм степта струеше срещу ни като бистросиня река. Тия летни утрини бяха зората на нашата любов. Когато вървахме двама, целият свят се преобразяваше като в приказка. И полето — сивото, изпотъпкано, преорано поле, беше най-красивото на света. Заедно с нас посрещаше зората и ранобудната чучулига. Тя се стрелваше нависоко, увисваше в небето като точка, биеше криле, пърхаше като човешко сърце и песните ѝ преливаха от волно щастие...

— Я виж, нашата чучулига запя! — казваше Суванкул.

Ех, че хубаво, имахме си дори и наша чучулига.

Ами лунната нощ? Може би никога няма да има повече такава нощ. Нея вечер бяхме останали със Суванкул да работим на месечина. Когато огромната чиста луна се вдигна ей над оня мрачен хребет, всички звезди в небето отведнъж отвориха очи. Стори ми се, че виждат мен и Суванкул. Бяхме легнали в края на синора върху бешмета на Суванкул, за възглаве ни служеше изхвърлената пръст край канала —

най-меката ни възглавница. Това беше нашата първа нощ. От този ден цял живот заедно... Отрудената, тежка като чугун ръка на Суванкул нежно галеше моето лице, челото ми, а аз и през дланта му усещах как буйно и радостно бие неговото сърце. Прошепнах му:

— Как мислиш, Суван, ще бъдем ли щастливи?

И той отвърна:

— Ако земята и водата бъдат поделени поравно на всички, ако и ние си имаме своя земя, ако и ние орем, сеем, вършеем свое жито — това ще е нашето щастие. Повече щастие не е нужно на човек, Толгон. Щастието на селянина е да пожъне онова, що е посял.

Кой знае защо, много ми харесаха неговите думи, стана ми едно мило-мило. Прегърнах го силно и дълго целувах обруленото му от вятъра пламнало лице. После се изкъпахме в аръка, пръскахме се, смяхме се. Водата беше студена, искряща, дъхаше на планински вятър. И пак лежахме, уловени за ръце, смълчани, гледахме звездите по небето. Толкова много звезди имаше онази нощ.

И земята през оная синя светла нощ беше щастлива заедно с нас. Земята също се наслаждаваше на хладовината и на тишината. Над цялата степ царуваше един покой на съпричастие. В канала бълбукаше вода. Меденият дъх на комунигата ни омайваше. Тъкмо беше в силата си. От време на време отнейде появяваше горещият пелинов дъх на суховея и тогава класовете по синорите се полюшваха и нечутото си шушнеха. Може би само веднъж бива такава нощ. В полунощ, когато всичко спеше дълбоко, погледнах небето и видях Кумовата слама — Млечният път като широка сребриста лента прекосяваше сред звездите целия небосвод. Спомних си думите на Суванкул и си рекох — ето на, може пък наистина тази нощ да е минал по небето някой могъщ, добър селяк с огромен наръч класове и да е разпилял подире си плява и зърно. И изведнъж си представих, че ако някога се сбъднат мечтите ни, и моят Суванкул ще понесе така от хармана първия наръч слама от овършаното зърно. И това ще бъде първият наръч на нашето собствено жито. И тръгне ли той с нашата слама в ръце, подире му ще остане точно такава пътечка от разпиляна плява. Така си мечтаех аз, звездите мечтаеха с мен и изведнъж много ми се прииска всичко това да се сбъдне и тогава за първи път се обърнах към майката-земя с човешка реч. Казах й: „Земьо, ти носиш всички ни на гърдата си; ако не ни дариш щастие, защо си земя и защо се раждаме на този свят? Ние сме

твои чада, земьо, дай ни щастие, направи ни щастливи!“ Такива думи й рекох оная нощ.

А на заранта се събудих, гледам — няма го Суванкул до мен. Кога е станал, не зная — трябва да е било много рано. По цялото стърнище наоколо лежаха нови снопи пшеница. Стана ми обидно — как хубаво бих порботила рамо до рамо с него на ранина...

— Суванкул, защо не ме събуди? — викнах му аз.

Дочул гласа ми, той се обърна; няма да го забравя какъв беше оная сутрин — гол до кръста, черните му силни рамене лъщяха от пот. Стоеше и така радостно и учудено ме гледаше, като да не ме познаваше, сетне изтри с длан лице и усмихнат каза:

— Исках да си поспиш.

— Ами ти? — питам.

— Че аз сега за двамина работя — отвърща.

Тогава май много се обидих, едва не се разплаках, ако и да беше хубаво-хубаво на душата ми.

— Къде останаха вчерашните ти приказки? — укорих го аз. — Уж казваше, че във всичко ще бъдем равни, като един човек.

Суванкул хвърли сърпа, дотича, сграбчи ме, вдигна ме на ръце и като ме целуваше, казваше:

— От днес нататък винаги ще бъдем като един човек. Чучулиго ти моя, скъпа, мила!...

Носеше ме на ръце, говореше ми още нещо, наричаше ме чучулига, измисляше ми разни други смешни имена, а аз, обгърнала шията му, заливах се от смях, размахвах крака, беше ми весело — ако и да викат само на малките деца чучулига, колко хубаво ми беше да чувам тия думи!

А слънцето вече изгряваше, надничаше иззад планината. Суванкул ме пусна, прегърна ме и викна към слънцето:

— Хей, слънце, гледай, това е моята жена! Виж само каква ми е тя! Плащай, задето я гледаш, с лъчите, със светлината си плащай!

На сериозно ли, на шега ли го каза — не зная, но аз изведнъж се разплаках. Ей тъй, просто не издържах от тая бликаща, преливаща в гърдите ми радост...

И сега, глупачката, спомня ли си това, кой знае защо — плача. Но онези сълзи бяха други, те идват на човек само веднъж в живота. А нима животът ни не се подреди така, както си мечтаехме? Подреди се.

Аз и Суванкул със собствени ръце редихме живота си, трудехме се зиме, лете — не оставяхме мотиката. Много пот проляхме. Много труд хвърлихме. Времената се измениха — дом си построихме, добитък завъдихме. С една дума — заживяхме като хората. А най-хубавото беше, че ни се родиха трима сина, един от друг по-хубави. Сега понякога такава мъка ме души и такива едни щури мисли ми идат в главата: защо ли съм ги раждала като овца през година — година и половина, ами не като хората през три-четири години — може би всичко това тогава не би се случило. А може би по-добре хич да не бях ги раждала. Деца мои, от мъка, от болка говоря така. Нали съм майка, майка...

Спомням си как всички те дойдоха тук за първи път. Беше в деня, когато Суванкул докара първия трактор. Цялата есен и зимата Суванкул ходи в Заречие, отгатакъ реката, на курсове за трактористи. Тогава още не знаехме що значи трактор. И когато Суванкул се заседяваше там до късно през нощта — не беше близо, — ставаше ми и жал, и обидно за него.

— Защо си се захванал за тая работа? Лошо ли ти беше като бригадир... — упреквах го аз.

А той както винаги кротко се усмихваше:

— Е, стига де, Толгон. Почакай да дойде пролетта, тогава приказвай. Потрай мъничко...

Не го казвах с лошо сърце — трудно ми идеше сама в къщи около децата, пък и на работа в колхоза ходех. Ала бързо ми минаваше: гледам го, връща се премръзнал, гладен, на туй отгоре го карам да се оправдава — и ми стане някак съвестно.

— Добре, добре, ела се сгрей, яденето отдавна е изстинало — мънках като за прошка.

Дълбоко в душата си чувствувах, че това за Суванкул не беше залъгалка. Тогава в аила не се намери грамотен човек за курсовете, Суванкул сам пожела. „Аз — каже — ще ида и на писмо и четмо ще се изуча, освободете ме от бригадирството.“

Пожела той, ама сетне много зор видя. Като се сетя сега какво време беше — децата учеха бащите. Касим и Маселбек вече ходеха на училище, те бяха учителите. Понякога вечер у нас ставаше истинско школо. Тогава маси нямаше. Легнал на пода, Суванкул изписваше буквите в тетрадката, а синовете, и тримата, връз него и го учат: „Ти —

казват, — татко, дръж молива по-изправен, па внимавай, изкриви реда, че и ръката ти трепери, виж, ей тъй пиши, а тетрадката се държи ей така.“ Или пък изведнъж ще почнат да спорят и всеки доказва, че той по̀ знае. Да беше за друго, баща им би ги смъмрил, а тогава ги слушаше с уважение като истински учители. Дорде напише една дума, измъчи се: пот като град се лее от лицето му, сякаш не букви е писал, а е бил хранач на вършачката. Гледам ги, накачулили се всинца над тетрадката или буквара и баят нещо, а мен смях ме напушва:

— Деца, я оставете баща си на мира. Да не сте решили ходжа да го правите? А ти, Суванкул, не носи две дини под една мишница, или ходжа, или тракторист — избирай.

Суванкул се сърдеше. Не ме поглежда, само поклати глава и тежко въздъхне:

— Ей, че си, каква работа е само това, а ти на шега го обръщаш.

С една дума — и смях, и мъка. Ала както и да е, Суванкул постигна своето.

Един ден рано напролет — снегът току-що се бе стопил и времето се задържа хубаво — отвъд аила нещо забумтя, забуча. По улиците като фурия прелетя табун коне. Изхвъркнах от къщи. Откъм градините напредваше тракторът. Черен, железен, целият в пушек. Той бързо приближаваше, а към него се стичаше народ от всички краища на аила. Кой на кон, кой пеш, вдигат глъчка, блъскат се като на пазар. И аз хукнах със съседите. И първото нещо, което видях, бяха синовете ми. И тримата стояха на трактора до баща си, уловени здраво един за друг. Момчетията им свиркаха, подхвърляха шапките си, а те, къде ти, горди-горди, като да са някакви герои и лицата им грейнали. Виж защо, калпазаните недни, заранта рано-рано хукнаха към реката, бащиния си трактор отишли да срещат, а на мен нищо не казаха: страхували са се, че няма да ги пусна. И аз наистина се изплаших за децата — ами ако стане нещо? — па им викнах:

— Касим, Маселбек, Джайнак, ще ви науча аз! Веднага слизайте!
— Ала от грохота на мотора сама не чух гласа си.

А Суванкул ме разбра, усмихна се и ми кимна — я не се бой, нищо няма да се случи. Седеше горд зад кормилото, щастлив и сякаш подмладен. Пък той наистина тогава си беше млад черномустакат джигит. И в оня миг сякаш за първи път видях колко приличат синовете ми на баща си. Човек можеше да ги вземе за четирима братя.

Особено по-големите — Касим и Маселбек — досущ на баща си, едни такива жилави, със силни изпечени скули като тъмен бакър. А най-малкият ми — Джайнак — повече приличаше на мен — лицето му бяло, а очите черни, ласкави.

Без да спира, тракторът излезе на края на аила и ние вкупом се юрнахме подире му. Интересно ни беше: как ли ще оре? И когато трите огромни лемежа се врязаха в земната твърд и започнаха да отмятат тежките като гриви на жребци пластове, всички започнаха да ликуват, дадоха воля на гласовете си и вкупом тръгнаха в надпревара по браздата, като шибяха заморените пръхтящи коне. Не зная защо тогава се отделих от другите, защо изостанах от хората, изведнъж се видях сам-сама, тъй си и останах, не можех се помръдна. Тракторът все повече се отдалечаваше, а аз стоях отмаляла и гледах подире му. Но в този миг нямаше по-щастлив човек от мен на света! И не знаех на кое повече да се радвам: на това ли, че Суванкул докара в аила първия трактор, или че този ден видях колко са порасли децата ни и колко приличат на баща си. Гледах подире им, плачех и шепнех: „Дано винаги, синове мои, бъдете рамо до рамо с баща си! Станете хора като него, повече нищо не искам!...“

Това беше най-щастливото време на моето майчинство. И работата ми идеше отръки, винаги съм обичала да работя. Щом човек е здрав, щом има ръце и крака — какво по-хубаво от работата? Времето си вървеше, синовете някак незабелязано, дружно се изтърсиха, като кипариси-акрани. Всеки сам избра своя път. Касим пое бащиния си — стана тракторист, а сетне се изучи за комбайнер. Едно лято ходи на курсове в колхоза Каинди, отвъд реката, досам планината. А подир година се върна комбайнер в нашия аил.

За майката всички деца са еднакви, еднакво ги носи под сърцето си, въпреки това аз като че ли най-много обичах Маселбек, гордеех се с него. Може би защото не беше при мен и тъгувах. Като птиче, на което рано са покарали крилца, той пръв излетя от гнездото, рано напусна дома. От малък се учеше добре, все книги четеше — за ядене не се сецаше, книги му дай. Завърши училище и веднага замина в града да учи, беше решил да става учител.

А най-малкият — Джайнак — излезе хубавеляк, напет. Едно му беше лошото: не се свърташе в къщи. Бяха го избрали за комсомолски секретар в колхоза, вечно имаше я събрания, я кръжоци, я

стенвестници, я нещо друго. Гледам, по цели ноци се губи, па ме хване яд.

— Чувай, хубостнико, я си вземи хармониката и възглавката, па върви живеј в канцеларията на колхоза — току му река. — Тебе ти е все едно къде ще живееш. Не ти трябва ни дом, ни майка, ни баща.

А Суванкул беше на негова страна. Почака да си кажа каквото имам, па уж между другото рече:

— Не се ядосвай, майко. Нека се научи да живее с хората. Ако скиташе ей тъй, без работа, сам щях да му опала врата.

По това време Суванкул се беше върнал отново на старата си бригадирска работа. Младежта яхна тракторите.

А най-важното, че наскоро се ожени Касим, първата снаха прекрачи нашия праг. Не съм питала какво е имало помежду им, изглежда, са се харесали през лятото, когато Касим беше на курсове в Заречие. Доведе я от Каинди. Алиман беше младичка мургава планинка. Отпърво се зарадвах, че ни се е паднала добра и пъргава снаха, хубавелка. А в скоро време я и обикнах, легна ми на сърце. Може би защото винаги тайничко съм си мечтала за дъщеря, искало ми се е да си имам момиче. Но не само за това, тя просто беше умница, работлива, чиста една такава, като стъкло. И я обикнах като своя. Много снахи и свекърви не се разбират, но аз имах късмет — такава снаха е цяло щастие. И то щастие истинско, неподправено, такова, каквото го разбирам аз; то не се излива върху ти като порой в летен ден, а идва незабелязано — зависи от това как се отнася човек към живота, към околните, натрупва се зрънце по зрънце, частица по частица, едното допълва другото и се получава онова, което ние наричаме щастие.

В годината, когато Алиман дойде, имахме незапомнено дотогава лято. Житата узряха рано. И реката започна да приижда рано. Няколко дни преди жътвата в планините се изляха проливни дъждове. И отдалеч се виждаше как там, по върховете, снегът се топи като захар. И забушува в коритото побеснялата вода, понесе се цяла в жълта пяна и сапунени парцали, влачеше от планината огромни ели, изтръгнати от корен, правеше ги на трески по праговете. Най-страшно беше първата ноц, до разсъмване тътна и стена реката под стръмния бряг. А на заранта гледаме — от старите островчета и следа няма, водата ги отнесла.

А беше горещо. Пшеницата растеше равна, отдолу се зеленееше, а върховете ѝ се наливаха с жълто. През онова лято не се виждаше крайт на зреещите нивя, житата в степта преливаха, стигаха до хоризонта. Жътвата още не беше започнала, но ние предварително бяхме ожънали на ръка по краищата, та да могат да минат комбайните. Аз и Алиман работехме една до друга, та някои жени ме гълчаха:

— Да си беше седяла в къщи кефа си да гледаш, а не да се надработваш със снаха си. Имай уважение към себе си.

Пък аз мислех иначе. Какво уважение е това да седиш в къщи... Че мен няма да ме свърти там, аз обичам жътвата.

Така работехме с Алиман рамо до рамо. И тогава забелязах нещо, което никога не ще забравя. На края на нивата сред класовете по това време цъфтеше дива ружа. Цялата беше в едри бели и розови цветове и падаше под сърпа заедно с пшеницата. Гледам, наша Алиман набра букет ружи и скришом от мен ги понесе някъде. Поглеждам я, без да ме забележи, и си мисля: какво ще прави с цветята? Дотича тя до комбайна, остави букетчето на стъпенката и мълчаливо побягна назад. Комбайнът беше готов за работа, всеки ден чакахме да започне жътвата. Край него нямаше никого, Касим беше отишъл някъде.

Направих се, че нищо не съм забелязала, да не се посвени — още се срамуваше, но дълбоко в душата си много се зарадвах: обича го, значи. Хубаво е това, благодаря ти, снахице, от сърце ти благодаря, Алиман. И сега я виждам каквато беше в оня час. С червена забрадка, бяла рокля и голям букет ружи, румена една и очите ѝ светят — от радост, от закачливост. Ех, младост! Алиман, снахице моя ненагледна! Като дете обичаше цветята. Напролет снегът още не се вдигнал, всичко в преспи, а тя носи от степта първите кокичета... Ех, Алиман!

На следната заран започна жътвата. Първият ден на тая усилна работа винаги беше празник, навъсен човек никога не съм виждала през този ден. Никой не обявява този празник, но той е жив в самите хора, долавя се в походката им, в гласа, в очите им... Живее дори в подрънкването на бричките и в лудешкия бяг на ситите коне. Правичката да си кажа, този ден никой не работи като хората, непрекъснато се подемат игри, закачки. И онова утро както винаги беше изпълнено с шум и оживление. Закачливи гласове се провикваха от единия край до другия. Ала най-весело беше при нас, жътварките, дете жънехме със сърпове — цял рояк моми и млади невести. Буен

народ. Точно в разгара на закачките за беда мина Касим, яхнал велосипеда си, награда от МТС. Лудетините му препречиха пътя.

— Я слез от колелото, комбайнере. Защо не поздравиш жътварките, работата ти порасна, а? Хайде, поклони им се, поклони се на жена си!

Притиснаха Касим от вси страни, накараха го да се поклони доземи на Алиман, прошка да моли. И той — хъка-мъка:

— Простете, мили жътварки, сбърках. От днес нататък от километри ще ви свалям капа.

Но Касим не се отърва само с това.

— Сега — казват — повози ни малко, да се поразвеем като градските кокони.

И се юрнаха към велосипеда, едни се качваха, другите тичаха отзад, превиваха се от смях. Поне мирно да седяха върху колелото, а те се въртят, пищят.

От смях Касим едва се крепи.

— Е, хайде, стига вече, пуснете ме, дяволици недни! — моли ги той.

А те не, та не, повози една, друга се лепне. И Касим взе, че се разсърди наистина:

— Абе какво ви става, пощуряхте ли! Я росата откога се е вдигнала, аз комбайна трябва да изкарвам, а вие! На работа ли сте излезли или на задявка? Махайте се!

Ама че смях падна тоя ден! Пък и небето беше едно — чисто, синьо и слънцето така ярко светеше!

Хванахме се на работа, заиграха сърповете, слънцето напече яко, по цялата степ зацвърчаха цикадите. Когато човек е отвикнал от една работа, винаги е тежка, докато тя наново не го увлече, но мен целия ден не ме напускаше сутрешното настроение. Душата ми беше отворена, светла, струваше ми се, че всичко, що виждат очите ми, всичко, що чувам и сецам, е създадено за мен, за мое щастие и прелива от необикновена хубост и радост. Драго ми беше да гледам как някой препуска, гмуркайки се във високите вълни на пшеницата, може пък този някой да е Суванкул? Драго ми беше да чувам звъна на сърповете, шумоленето на лягащата пшеница, приказките и смеха на хората. Мило ми беше, когато наблизко минаваше комбайнът на Касим и заглушаваше всичко останало. Касим стоеше до кормилото, току

подлагаше шепи под тъмната струя зърно, падащо в бункера, и като поднасяше зърното към лицето си, вдишваше аромата му. Сякаш аз самата вдъхвах този топъл, още млечен мирис на зряла пшеница, от който ти се замайва главата. А когато комбайнът спря срещу нас, Касим викна и гласът му долетя сякаш от връх планината:

— Ей, шефе, побързай, не се бави!

А Алиман грабна ръкатката с айрана.

— Ще изтичам — каза тя, — ще му занеса да си пийне!

И се втурна към комбайна. Тичаше тя по новото, проточило се след машината стърнище, стройна, млада, с червена забрадка и бяла рокля и сякаш в ръцете си държеше не ръкатка, а песента на любеща жена. Всичко в нея говореше за любов. И аз някак неволно си помислих: „Да можеше и Суванкул да си пийне айранец“ — огледах се, но къде ти. Със започването на усилената жътва не можеш видя бригадира, цял ден не се отлепва от седлото, препуска от единия край до другия, затънал до гуша в работа.

Надвечер в полския ни стан беше готов вече хлябът от новата пшеница. Приготвяха това брашно по-отрано — овършаваха снопите, които бяхме жънали със сърп седмица преди това. Много пъти през живота си съм яла от първия хляб на новото жито и всеки път, щом поднеса към устата си първия залък, струва ми се, че извършвам свещен обред. Този хляб — по-черен, клисав, изпечен сякаш от рядко тесто, по възладкия си вкус и необикновен аромат не може да се сравни с нищо: дъха на слънце, на прясна слама и дим.

Когато изгладнелите жътварки дойдоха в стана и се разположиха на тревата край аръка, слънцето вече захождаше. То пламтеше в пшеницата в края на нивата. Вечерта обещавахе да бъде ясна и дълга. Събрахме се пред юртата, на тревата. Наистина Суванкул още го нямаше, но трябваше скоро да дойде, а Джайнак както винаги беше изчезнал. Запрашил с бабовия си велосипед да окачва стенвестник в червения кът.

Алиман постла забрадката си на тревата, изсипа ябълки-ранозрейки, донесе топли питки, разля по чашите квас. Касим си изми ръцете в аръка, приседна и бавно разчупи питките.

— Още парят — каза той, — на, мамо, ти първа опитай новия хляб.

Благослових хляба и щом отхапах първия зальк, усетих в устата си непознат вкус и мирис. Беше мирис на комбайнерски ръце — прясно зърно, нагрятото желязо и бензин. Вземах други парчета — всички те намирисваха на бензин, но никога не бях яла толкова вкусен хляб. Защото това бе хляб на сина ми, моят син го е държал в комбайнерските си ръце. Това беше народен хляб — на онези, които са го работили, които в оня час седяха до сина ми. Свят хляб! Сърцето ми преливаше от гордост за сина ми, но никой не знаеше това. Тогава си помислих, че майчиното щастие е неделимо от щастието на народа, както са неделими стъблото и корените. Съдбата на майката е съдба народна. И сега не ще се отрека от тази своя вяра, колкото и да съм претеглила, колкото и да ме е шибал животът. Народът е жив, затова и аз съм жива...

Онази вечер Суванкул дълго го нямаше, беше зает. Стъмни се. Младите палеха огньовете по стръмния бряг на реката, пееха песни. И сред многото гласове аз долавях гласа на моя Джайнак... Той им беше хармонистът, той подеваше песните. Слушах познатия глас на сина си и мислено му казвах: „Пей, синко, докле си млад. Песента пречиства човека, сближава хората. А когато някога чуваш тази песен, ще си спомниш онези, които са я пели заедно с теб в лятната нощ.“ И отново се замислих за децата си — такава е навярно майчината природа. Мислех си — Касим, слава богу, вече е самостоятелен човек. Напролет той и Алиман ще се отделят, започнали бяха да си правят къща, ще си имат свое домакинство. А после и внуци ще ми народят. За Касим не се тревожех: работлив излезе като баща си, спиране нямаше. Кое време е вече, а той още обикаля с комбайна — останало им беше малко да свършат. Тракторът и комбайнът работят на фарове. И Алиман с него. В това усилено време минута да са заедно — и то им стигаше.

Спомних си за Маселбек и ми примъчня. Миналата седмица беше пратил писмо. Пишеше, че тази лятна ваканция няма да може да си дойде. Изпращали го на практика с децата в пионерски лагер някъде край езерото Исък Кул. Е, какво да се прави, щом си е избрал такава работа, значи, присърце му е. Където и да е, важното е да е здрав, казвах си аз.

Суванкул се върна късно. Хапна надве-натри и си тръгнахме за дома. Заранта трябваше да се пошета това-онова по къщи. Помолила бях съседката Айша да се погрижи вечерта за добитъка. Тя,

горкичката, често боледуваше. Ден на полето — два в къщи. Женска болест я мореше, кръст я болеше, та затова и с един син остана — Бекташ.

Когато се връщахме у дома, беше паднала нощта. Подухваше ветреца. Лунни лъчи се полюшваха върху класовете. Стремената закачаха метлиците узрял курай и въздухът безшумно се пълнеше с тръпчив, топъл прашец. По мириса се усещаше, че цъфти комунигата. Нещо много познато, преживяно вече, имаше в тази нощ. Сърцето ме приболя. Бях седнала на коня зад Суванкул на една възглавничка. Той винаги ми предлагаше да седна отпред, но аз обичах повече така, да се държа за колана му. И това, че се беше отпуснал уморен на седлото, умълчан — цял ден се беше разкарвал — и това, че от време на време клюмваше глава, а сетне се сепваше и сръгваше коня с токове, — всичко ми беше мило. Гледах приведения му гръб и опряла глава в него, мислех, жал ми беше: „Стареем по малко, Суван. Че как иначе, времето си върви. Но струва ми се, животът ни не отива напразно. Това е най-важното. Пък доскоро бяхме млади. Как бързо отлитат годините. И все пак животът още е интересен. Не, рано ни е да се предаваме. Много работа ни чака още. Искане ми се дълго да живея с теб...“

И аз разкърших плещи, вдигнах глава, погледнах небето и в гърдите ми нещо трепна: както тогава, високо сред ясните звезди Кумовата слама като сребриста лента прекосяваше целия небосвод. И отново ми се стори, че наистина някой току-що е минал оттам с огромен наръч слама от новата жътва и я е разпилял по пътя си. Сякаш горе златисти сламчици осил и плява се раздвижваха от вятъра. Можеше дори да се различат разсипаните с плява зърна. „Боже мой!“ — учудих се в миг и си спомних и първата ни нощ, и нашата любов, и младостта, и онзи могъщ селяк от бляновете ми. Значи, всичко, що бяхме мечтали, се сбъдна! Да, земята и водата станаха наши, ние оряхме, сеяхме, вършеяхме свое жито — значи, изпълнило се е онова, което мечтаехме през първата нощ. Ние не знаехме, разбира се, че ще дойдат нови времена, че ще настъпи нов живот, а излиза, че заветната мечта на простичкия човек е еднаква с желанието на времето, желанието на доброто и справедливостта. Обзета от тия мисли, аз седях неподвижна и мълчах. Суванкул се обърна и каза:

— Какво, Толгонай, да не си заспала? Уморена си. Нищо, скоро ще си стигнем у дома. И аз съм като претрепан. — Помълча и попита:

— Да свърнем по новата улица, а?

— Може — съгласих се аз.

Новата улица се строеше на едно пусто място в края на аила. Всъщност улица още нямаше. Пролетта само парцелираха местата за младите семейства. Тук-там бяха вдигнати и стени. Касим и Алиман също получиха място там, та ни се искаше пътем да видим какво става. Денем в това усилено време минута не ти остава за своя работа. Касим, Алиман и Джайнак още пролетта бяха насекли кирпичи и ги бяха наредили да съхнат. Изкопаха и основите, а миналата седмица надокараха от реката камък за градеж. Добре, че избързаха, дордето реката не беше придошла. Голяма купчина камъни бяха струпани на двора. Суванкул остана доволен от работата на младите.

— Е, началото вече е сложено. Камъните ще стигнат и ще артисат — рече Суванкул. — Свърши ли жътвата, ще вдигнем стените, ще покрием, а останалото едно по едно ще оправим напролет. До зимата, все едно, няма да успеем. Как мислиш, Толгонай, прав ли съм?

— Прав си — отвърнах, — важното е да се покрие, останалото — лесно. — Сетих се за Джайнак, засмях се. — Наш Джайнак не мирясва, казва, че на събранието решили да кръстят новата улица Комсомолска. А Алиман го взема на подбив: „Ти, казва, Джайнак, като Настрадаин ходжа — детето още неродено, ти го кръщаваш. Ожени се първо, построй си къща, улица направи, па тогава ѝ измисляй име.“ А Джайнак пак: „Ти, казва, нищо не разбираш.“

Суванкул поклати глава и се усмихна:

— Вярно, извъди се един припрян. Но името на улицата добре го е измислил. Та нали стопаните са нови, млади хора. Народът расте, с всяка година се умножава. Аилът вече не ни побира, нови улици се раждат. Това е хубаво. Когато улицата се застрои, ще видиш, че синът ти е бил прав...

Когато водехме този разговор, ние и не подозирахме, че това е била най-проклетата нощ...

3

— Вдигни глава, Толгонай, съвземи се.

— Добре, какво друго ми остава? Ще се помъча. Помниш ли, родна земя, онзи ден?

— Помня го... Аз нищо не забравям, Толгонай. Откак свят-светува, следите на вековете са в мен, Толгонай. Цялата история се е побрала не в книгите, не в паметта на хората, не — тя е в мен. И твоят живот, Толгонай, е в мен, в моето сърце. Слушам те, Толгонай. Днес е твоят ден.

4

На другата заран преди изгрев-слънце захванахме работа. Тоя ден почнахме да жънем по стръмното, до самия бряг на реката. Ивицата беше тясна, там комбайнът не можеше да обърне, а класовете вече съхнеха — най-рано узрява по краищата. Тъкмо се наредихме една до друга, ожънахме по два снопа и отсреща се зададе конник. Изскочи откъм крайните къщи на Заречие и като оставяше подире си облак прах, препускаше направо през храстите, през тръстиката, сякаш го гонеха. Конят го изведе на крайбрежния чакъл. Без да завие, подкара животното по камънака, направо към реката. Ние с недоумение изправихме гърбове: каква ли нужда гони този човек, защо не свръща към моста, който е на хвърлей място по течението? Конникът беше русин. Той подгони рижия жребец право към водата и ние изтръпнахме: белята си ли търси там? Бива ли в такова време шегата с реката: придойде ли, не кон, ами камила ще отнесе и помен от нея няма да остане.

— Ей, накъде, чакай, стой! — развикахме се ние.

Той ни викаше нещо, но от рева на реката нищо не се разбираше, чуваше се само едно:

— ... а-а-а-а...

Нищо не разбрахме. И тогава той опъна юздата, та конят се изправи на задни крака и като го шибаше с камшика, насочи го към стръмното. Водата изведнъж го подхвана. Сред пенестите вълни се мяркаше само главата на коня, озъбена, с прилепнали уши. Момъкът с две ръце се беше уловил за гривата му. Вълните отнесоха фуражката, завъртяха я. Ние се щурахме по брега. Водата бързо отнасяше конника, ала той се пригаждаше към течението и цепеше напреко към брега. Отнесе го надалеч и той излезе чак при мелницата. Всички си отдъхнахме с облекчение. Едни се възхищаваха от смелостта на момъка, хвалеха го: „Юнак!“ Някой каза, че тази работа не е току-тъй, трябва да разузнаем, а друг недоволено вметна:

— Някакъв си пиан щурак се перчи, а вие търчите подире му.

И се поуспокоихме. Трябваше, да работим. „Ама наистина — помислих си, — трезвен човек не би рискувал така живота си.“

Когато комбайнът на Касим замлъкна отведнъж и спря — него ден той работеше край мелницата, — не обърнах на това никакво внимание: я каиш е паднал, я верига се е скъсала, каква ли беля не може да стане по време на работа. Алиман жънеше наблизко, но изведнъж викна с пронизителен, страшен глас:

— Мамо!

Изтръгнах. Тя стоеше бяла като платно, сърпът беше изпаднал от ръката ѝ.

— Какво ти е? Змия ли? — втурнах се към нея. Мълчеше. Погледнах нагам, накъдето се визираха широко отворените ѝ уплашени очи, и примрях. Край комбайна се чуваха викове, от вси страни направо през пшеницата тичаха хора, други препускаха на коне, а трети, застанали прави в бричките, шибаха конете.

— Нещо се е случило, мамо! — запищя Алиман и се втурна нагам.

Нечии думи ме прерязаха:

— Сигурно някой е паднал под ножа! Или го е захванал барабанът! Тичайте!

И всички жътварки се юрнаха подир Алиман.

„Боже, смили се над нас! Боже, смили се!“ — молех се аз тичешком и вдигах ръце към небето; като прескачах аръка, паднах, изправих се и отново затичах. Ох, как летях тогава през пшеницата! Река да викна да ме почакаат, не мога, глас нямам.

Когато най-сетне стигнах до комбайна, около него се бе струпал сума народ. Нито чувах, нито виждах. Втурнах се през тълпата: „Стойте! Дайте ми път!“ — хората се отдръгнаха и когато край комбайна видях Касим и Алиман един до друг, като сляпа се хвърлих към сина си. Ръцете ми се тресяха. Касим пристъпи към мен, подхвана ме.

— Мамо, война! — сякаш отдалеч чух гласа му. Погледнах го, като да не разбирах какво значи тази дума.

— Война ли? Война, казваш? — запитах го.

— Да, мамо, започнала е война — отвърна ми той. А аз все още не можех да проумея какво се крие зад тази дума.

— Как така война? Защо война? Война, казваш? — повтарях тази странна, тази страшна дума, после изведнъж се ужасих и тихо заплаках от преживяния страх и от нечаканата вест.

Сълзите потекоха по лицето ми и като ме гледаха, жените се завайкаха, занареждаха.

— Тихо! Я млъкнете! — разнесе се в тълпата нечий мъжки глас.

Отведнъж всичко млъкна, сякаш очакваха този човек да им каже, че това не е истина. Ала той не каза нищо. И никой нищо не промълви. Само в степта стана така тихо, че от реката съвсем ясно се чуваше ревят на водата. Някой шумно въздъхна, размърда се. Отново всички настръхнаха, но никой не пророни дума. И отново в степта стана толкова тихо, че чувахме зноя как тънко свири като комар в ухото. Касим огледа хората наоколо си и тихо, като на себе си, промърмори:

— Сега бързо трябва да оправим зърното, та да не го затрупа снегът. — Помълча и току рязко отметна глава, заповяда на помощник-комбайнера: — Какво чакаш? Пали мотора! Ами вие какво гледате? Не успеем ли да приберем житото, зор ще видите. Хайде, хващай се за работа!...

Хората се размърдаха. И едва тогава забелязах руския момък от Заречие. Беше мокър до кости, но държеше потъмнелия кон за юздата. Когато хората тръгнаха, куриерът сякаш се събуди, бавно вдигна клюмналата си руса глава и почна да стяга подпругата на седлото. И аз видях, че е съвсем младичък, акран на мой Джайнак, само по-едър, по-плещест. Мокри кичури коса бяха полепнали по челото му, устните и лицето му цели в пресни драскотини, очите, още съвсем детски, в оня миг гледаха с такова сурово страдание, че разбрах: той току-що се е простил с начеващата си младост, станал е мъж, днес, за една сутрин. Въздъхна тежко, метна се на седлото и каза на едного от нашите момчета:

— Слушай, приятел, веднага намери председателя и бригадирите, предай им още сега да тръгнат за райкома. Пък аз продължавам, остават ми още два колхоза. — И опъна поводите.

Но оня, на когото нареждаше, го спря:

— Почакай, фуражката ти я отнесе реката. На, тури моята. Много припича днес.

Дълго гледахме подир младия ездач и чувахме как тревожно отеква сухият път под копитата на рижия, стрелнал се като птица

жребец. Скоро прахта скри момъка от очите ни. А ние продължавахме да стоим на пътя, всеки умислен за нещо свое, и когато отведнъж ревноха моторите на трактора и на комбайна, хората трепнаха, спогледаха се.

От този миг започна нов живот — животът на войната...

Ние бяхме далеч от грохота на сраженията, но до сърцата ни достигаха виковете на хората. Толкова години вече, не помнех такава жега, такъв пек. Плюнеш на камък — слюнката ври. Житата узряха отведнъж — за три-четири дни: навред до хоризонта се бяха ширнали сухи и жълти и чакаха жътва. Какво богатство само! Тежко ми беше, като виждах колко нещо се пилее от бързане. Сума ти зърно изпотъпкано, разпиляно, разсипано по пътя. Толкова припирахме, че не успявахме да вържем снопите, ами хвърляхме ръкойки с вили в ритловците — и хайде на вършачката, на хармана, а класовете се сипеха, ронеха се по пътя. Това все пак се ядваше, но хората — болно ти беше да ги гледаш. Всеки ден пристигаха повиквателни и призованите отиваха в армията, а онези, които оставаха, работеха. И в обедната жега, и в душните суховеини ноци — на жътва, на вършитба, при извозването на зърното — всички работеха без сън, без почивка. А работата все повече и повече се увеличаваше, защото оставаха все по-малко и по-малко мъже. Касим, горкичкият ми, мислеше, че ще смогне да се справи сам с толкова нещо: жътвата безнадеждно изоставаше, а той като луд гонеше своя комбайн по нивята. И комбайнът не млъкваше ни дено, ни ноце, поваляше житото ред след ред, бушуваше сред облаци нажежена прах не спираше. През всичките тия дни Касим не слизаше от машината, не се отделяше от кормилото. Дни наред стоеше под палеция вятър, като ястреб се взираше в мътното зарево, скрило неприбраното още зърно. Болеше ме, жал ми беше да гледам сина си, потъмнялото му лице, хлътналите му брадясали страни. Сърцето ми се обливаше в кръв. „Ой, ще се погуби той, ще му призлее от слънцето“ — мислех, но не се решавах да го кажа. По блясъка в очите му познавах, че няма да се даде, до последния час ще жъне.

И този час настана. Изтича Алиман до комбайна и се върна с обронена глава.

— Повиквателна получи — тихо рече тя.

— Кога?

— Току-що, по куриера на селсъвета.

Знаех — рано или късно ще дойде ред и Касим да отиде в армията като много други. И все пак, щом чух тази вест, краката ми се подкосиха. И такава болка закърши отмалелите ми ръце, че изтървах сърпа и седнах на земята.

— Какво прави още там, трябва да се стяга — изрекох с треперещи устни, които трудно ми се подчиняваха.

— Надвечер, казва, ще се прибере. Аз тръгвам, мамо, а вие съобщете на татко. Днес и Джайнак не се вижда. Къде ли се губи?...

— Върви, Алиман, върви. Замеси тесто. Скоро и аз ще се прибера — казах й.

Ала както си седях, така си и останах на стърнището, дълго не помръдвах. Нямах сили да вдигна от земята дори падналата от главата ми забрадка. И гледам тогава мравките във верига слизат по пътечката. Те също се трудеха, влачеха сламки и зърна и не подозираха, че наблизо стои човек със своята мъка, също труженик, във всеки случай не по-малък труженик от тях, и той дори им завижда в тоя миг, завижда на мравките, тия дребнички работари. Те можеха спокойно да си гледат работата. Да не беше войната, нима бих седнала да завиждам на мравешкия живот, срамно е да се говори...

В това време долетя Джайнак с бричката си. Тия дни той работеше с комсомолската бригада по извозването на житото на гарата. Види се, беше научил за повиквателната на брат си и бе дошъл да ме прибере. Джайнак скочи от бричката, вдигна забрадката и ме забради.

— Хайде, мамо, да си ходим — каза той и ми помогна да стана.

И потеглихме мълчаливо. Напоследък Джайнак се беше изменил до неузнаваемост, станал бе по-сериозен. По нещо много приличаше на оня руски момък, куриера. Същата суровост се посели в детските му очи. През онези дни и той се прости с ранната си младост. Тогава мнозина се простиха с нея... Мислех си за Джайнак и се сетих, че отдавна нямаме вест от Маселбек. „Какво ли става с него? Дали са го взели в армията? Защо не пише, защо не се обади поне с няколко реда? Да-а, отвикна от къщи, забрави баща и майка, позагрубя душата му в града. И какво ти учене сега, по-добре да си беше дошъл у дома, какво ще прави там?“ — тъжно си мислех, седнала в бричката, после запитах Джайнак:

— Ти, Джайнак, ходиш на гарата, не се ли чува случайно скоро ли ще свърши войната?

— Не, мамо, няма да свърши скоро — отговори тогава Джайнак. — Не е добро положението ни сега. Немецът напредва ли, напредва. Виж, ако нашите успеят да се позадържат и да ги отрежат отстрани, тогава можем и настъпление да започнем. Мисля, че това скоро ще стане. — Той замълча, шибна конете, обърна се и ме запита: — А ти, мамо, страхуваш ли се? Много ли? Недей, мамо, не се тревожи. Всичко ще се оправи, ще видиш.

Ех, мое глупаво момченце, така решил да ме успокоява, съжалил ме. Как да не мисля? И съвсем да престана да виждам, нищо да не чувам, не бих могла да не мисля.

Стигнахме в къщи, а Алиман седи и плаче, тестото незамесено. Хвана ме яд, аха да ѝ се скарам: „Ти какво, да не си нещо повече от другите, не е само до твоя мъж, всички отиват. Какво си се разкиснала и отпуснала такава? Не бива така. Как ще живеем нататък?“ Но размислих, не казах тия думи. Пожалих младостта ѝ. А може би не бях права, може би душата ѝ трябваше да обгори още първите дни, та сетне да ѝ бъде по-леко. Не зная, но тогава не рекох нищичко.

Касим се прибра привечер по залез-слънце. Щом се показа на вратата, Алиман заряза огнището, цяла в сълзи се втурна към него, увисна на шията му.

— Не искам да остана сама, не искам да остана без теб, ще умра!

Касим се връщаше направо от комбайна, целият бе в прах, плява, мазут. Свали от рамене ръцете на жена си и каза:

— Недей, Алиман, много съм мръсен. Да беше ми дала сапун и кърпа, ще ида на реката да се изкъпя.

Алиман се обърна, погледна ме, аз разбрах. Тикнах празната кофа в ръцете ѝ.

— Хем и вода ще донесете.

Онази вечер се върнаха от реката късно, месечината се беше вдигнала високо-високо. Сама се оправях в къщи, пък и Джайнак ми помагаше. Към среднощ си дойде и Суванкул. Все го чаках, все го мислех къде ли се е запилял. А той още през деня препуснал в планината, докарал нашия кон, раванлията. Още жребче го бяхме купили за Касим, когато стана тракторист. Добър кон беше, бърз, с яки, кънтящи копита, задните му крака като че с бели чорапи. Цял аил го знаеше, момите песни пееха за него:

*Чуя ли на пътя равнлията,
вън на двора тичам да го видя...*

Бащата, изглежда, беше решил синът му да поязди на прощаване своя дорест буен кон, па макар и за ден-два.

Заранта на ранина всички потеглихме към военното окръжие. Ние с Алиман на бричката на Джайнак, а Касим и баща му — на конете си. Беше започнала масова мобилизация. Пълно беше с народ. Гледам — шосето черно-почерняло. Единият край на върволицата в Голяма клисура, другият се не види. Насъбрали се хора от всички селища — кой с коне, кой с волове. А в райцентъра не можеш си проправи път от народ и коли. Имаше и дечица, и старци, и бабички. И всичките се трупат край своите, ни крачка не мърдат. Едни плачат, други успели вече да си пийнат. Не току-тъй е казано: народът е море — има и дълбоко, и плитко. Та и тук в това шумно изпровождане на война имаше корави, спокойни джигити, които се държаха достойно, говореха разумно и дори веселяха народа, пееха и играеха под звуците на хармоника. Киргизки и руски песни се редяха една след друга, а „Катюша“ я пееха всички. Тогава я научих и аз. Мобилизираните не можах да се поберат в широкия двор на военното окръжие, строиха ги по главната улица на селото и почнаха да ги извикват един по един. Хората изведнъж замлъкнаха, притаиха дъх. Погледнах тия, които тръгваха за фронта — гореща вълна опари гърлото ми. Като да ги бяха подбирали — все млади, здрави момчета. Тъкмо живот да живеят, да работят. Извикаха ли някого от списъка, той отговаряше „аз“ и хвърляше поглед към нас. Когато чух Суванкулов Касим, неволно цяла потреперих и нова вълна пареща болка замрежи очите ми. „Аз“ — отговори Касим. А Алиман силно стисна ръката ми. „Мамо“ — прошепна тя. Какво можех да сторя, разбирах — трудно и страшно й беше да се раздели, но кой можеше да стои настрана от народа, и то в такива тежки дни. Ех, Алиман, моя Алиман, и тя разбираше, че това го изисква войната, иска го цялата страна, но аз през живота си не бях срещала жена така да обича мъжа си.

Същия ден се върнахме в аила — научихме, че войниците ще заминават на другия ден. Касим ни придума да се приберем: „Какъв смисъл да се измъчвате тук, когато минаваме, ще изтичам да се

сбогуваме.“ Добре, че колхозът ни е край шосето. Оставихме на Алиман коня на Суванкул, а ние се върнахме заедно с другите, с каруцата. Джайнак също остана в района, щеше да кара мобилизираните до гарата.

През нощта, когато влязох в опустялата къща, дадох воля на сълзите си. Суванкул кипна чай, наля ми по-силничък, после седна до мен и каза:

— Какво бяхме ние с тебе, Толгонай? Този народ ни направи хора. Щом е тъй, с него ще делим всичко — и хубаво, и лошо. Когато живеехме добре, всички бяха доволни, а сега излиза, че всеки ще мисли само за себе си и само своята съдба ще оплаква. Не, не е честно така. Утре се дръж. Алиман страда много — но нейното е друго, тя не е видяла от живота онова, що сме видели ние. А ти си майка. Помни. И не забравяй — ако войната се проточи, и аз ще замина, Маселбек вече не е малък — и него могат да повикат. Потрябва ли, всички ще отидем. Така че, Толгонай, бъди готова за всичко, свиквай.

На другия ден подир пладне започна изпращането. Касим и Алиман бяха изпреварили колоната, конете препускаха тръс. Бяха разрешили на Касим да се отбие у дома да се сбогува. Очите на Алиман бяха подпухнали, отекли, види се, през целия път бе плакала. Касим се мъчеше да се сдържа, не се отпускаше, но и на него не му беше леко. Какво ли беше накарало Касим да измисли такова нещо: дали се страхуваше за Алиман, та реши да направи раздялата за нея по-лека, или наистина му бяха казали така, но щом скочи от коня, помоли да не ходим на гарата. Обясни ни, че може да се върне, защото имало решение до прибиране на жътвата да не вземат комбайнери и трактористи. И ако заповедта стигнала навреме, можело да ги върнат от гарата. Сега разбирам, че той е съжалил Алиман, съжалил е и нас. До гарата има почти цял ден път, а как ще бъде на връщане — пътят ще ни се стори безкраен, сълзите ни няма да стигнат. А тогава повярвах: казват, че надеждата крепи човека, дорде е жив. Но когато излязохме на шосето да го изпратим, вече се съмнявах.

Всички, които работеха на полето, излязоха на пътя да се сбогуват с Касим. Дотичаха жътварките, каруцарите, тия, дето вършееха на хармана, пък и комбайнът беше наблизно. Помощниците на Касим спряха машината и също дотичаха.

Казват, че когато ковач тръгва на война, прощава се с чука и наковалнята. А моят Касим; беше майстор-ковач в работата си. Когато комбайнът спря, Касим, както разговаряше със съселаните си, погледна към шосето. В този момент дългата колона от мобилизирани, обоз и коне току-що се показва на завоя с червено знаме начело.

— На, татко, подръж! — Касим подаде поводите на Суванкул и тръгна към комбайна. Обиколи го, огледа го отвсякъде. И току се качи на платформата. — Хайде, Ешенкул, давай! Карай, както си знаеш! — викна той на тракториста.

Моторите бяха пуснати на половин оборот, почти не се чуваха, но сега ревнаха, гръмнаха, комбайнът затреця, плъзнаха се веригите и като заизригва от вършачката вихри слама, зашиба пшеницата с курбелите. Подложил лице на палеция вятър, Касим се смееше, изпъваше рамене, сякаш нищо особено не беше се случило. Подвикваха си с тракториста, кимаха си, обърнаха в края на блока и отново подкараха. Комбайнът летеше по полето като степна птица. И за миг всички забравиха войната. Очите на хората бяха щастливи, ала най-горда от всички беше Алиман. Тя пристъпваше леко срещу комбайна и тихичко се смееше. Машината спря, ние отново помръкнахме. А Бекташ — синчето на съседката Айша, тогава беше дванайсет-тринайсетгодишен, това лято работеше на комбайна при сламата — се хвърли към Касим, започна да го целува, заплака. Изхапах си устните, идеше ми да ревна с глас, но помнех заръката на Суванкул, не посмях. Касим вдигна Бекташ на ръце, целуна го, сложи го на кормилото и бавно слезе по стълбичката. Наобиколихме го. Той се сбогува с помощниците си, с комбайнера и тракториста. Трябваше да побърза. Колоната на шосето се беше вече изравнила с нас.

Ето така изпровождахме Касим. А когато настана минута той да се метне на коня, Алиман, горката Алиман, без да гледа ни старо, ни младо, писна и като простреляна увисна на шията му. Лицето ѝ без капчица кръв, само очите ѝ горят. Насила я откъснахме. Но тя се отскубна от нас и отново се хвърли към мъжа си. И като малко дете все дърпаше Касим за ръката, не му даваше да сложи крак в стремето. Молеше го:

— Почакай! Само минутка! Само една минутка!

Касим я целуваше, придумваше я:

— Не плачи така, Алиман! Ще видиш, че утре ще се върна от гарата! Повярвай ми!

Тогава Суванкул рече на снаха си:

— Иди, Алиман, изпрати го до шосето. А ние тук ще се сбогуваме, няма да се бавим. — Суванкул хвана сина си за ръката и тихо каза: — Погледни ме в очите.

Погледнаха се.

— Разбра ли ме? — запита бащата.

— Да, татко, разбрах — отвърна синът.

— Тръгвай тогава и господ да ти помага! — Суванкул възседна коня и без да се обръща, препусна.

Като се сбогуваше с мен, Касим каза:

— Ако дойде писмо от Маселбек, изпратете ми адреса му.

Касим и Алиман тръгнаха към шосето, водейки за юздата дорестия кон. Не ги изпусках от очи. Колоната вече отминаваше. Отначало Алиман тичаше, хванала се за стремето, после Касим се наведе от коня, целуна я за последен път и подкара тръс. А Алиман все тичаше и тичаше подир вдигналата се от копитата прах. Тръгнах след нея и я прибрах.

Привечер на другия ден от гарата се върна Джайнак. Разседланият кон беше вързан зад бричката.

Някъде далече се водеше бой, лееше се кръв, а нашата битка беше работата. Право ни казваше Касим: колкото и да се трепехме, снегът завари последните кръстци по нивите и на хармана. Тук-там под снега останаха и картофи, не успяхме да ги изровим. Един след друг мъжете отиваха на фронта. А ние от сутрин до вечер в колхоза, все за войната приказвахме — как е там, що е. И най-чаканият човек стана пощенският раздавач.

Седмица откак проводихме Касим, дойде писмо от Маселбек. В своето първо писмо той пишеше, че заедно с колегите си е призован в армията, но засега са още в града. Молеше ни да не скърбим, че не сме се видели и сбогували — кой да предполага, че така ще се случи, но за това не си заслужава да се жали, важното е да се върнат с победа. Второ писмо изпрати вече от Новосибирск. Пишеше, че учи в командирска школа, беше изпратил и снимка. И досега виси окачена, избледняла е вече. Хубава снимка: военната униформа му прилича, гъстата коса е сресана назад, а очите му са малко тъжни, замислени. Такъв го сънувам и досега... Алиман беше виждала Маселбек само в деня на сватбата си. Тогава бе отскочил за един ден.

— Я виж, мамо, красив момък бил наш Маселбек — казваше тя, като разглеждаше снимката. — Тогава не го видях добре през покривалото, неудобно ми беше, булка, пък да пуля очи, досрамя ме. Ех, да се върне, па да си намери момиче, учено и красиво като него. Нали ще е хубаво така, мамо?

Съгласях се и започвах сама да си мечтая за тоя ден.

До средата на зимата малко или много на душата ми беше спокойно, получавах писма от синовете и това ми стигаше. Ала тогава взе, че пристигна писмо от Касим, че заминават на фронта. И в душата ми се загнезди страх, сърцето ми се сви. Пък и Суванкул все го викаха във военното окръжие. Всеки ден там: или на комисия, или на проверка, или на повторен преглед. Съсипа се, разкъсваше се между пътуванията до окръжието и бригадирството в колхоза. Кой знае защо,

не ми се вярваше да го вземат на фронта: та нали без бригадир колхозът е като без ръце. Ала го взеха. Бях на хармана, доовършавахме завареното от снега жито, когато научих това. Чух, боднах вилата в сламата, залепих лице на студената ѝ дръжка, стоях така с объркани мисли. Какво ще стане, как ще се живее по-нататък? Двамата ми сина са вече на фронта, а сега и мъжът ми заминава...

В това време се върна и Суванкул, мълком слезе от коня, приближи се до мен и каза:

— Да се прибираме, трябва да се стягам.

Бях яхнала коня, а той вървеше до мен, каза, че ще бъде по-удобно да поговорим из пътя за в къщи. Ала разговорът ни не вървеше, повече мълчахме, нещо ни беше задавило, дума не можехме пророни. Така продължавахме — аз на коня, той пешком. Мътносиви облаци застилаха небето. Откъм Жълтата долина ниско-ниско появяваше студен влажен ветрец, кураите свиркаха на буря. Огледах се — полето мрачно и пусто. Без хора, без звуци, без движение — студено и притъмняло.

Вървеше Суванкул, пушеше цигара след цигара. После хвана ръката ми:

— Замръзна ли? — попита ме.

Не отвърнах. Той се канеше да каже нещо, но си замълча. Може би искаше да сподели с мен: „И аз след синовете си отивам. Какво ще стане, писано ли ми е да се върна, или не... Може би днес завинаги ще си речем сбогом. И така да е, какво да се прави, толкоз години живяхме мирно и сговорно. Ако е имало нещо, простено да е. Не зная как ще се обърне съдбата.“ Тези ли думи искаше да ми рече тогава, други ли, не зная, но само ме гледаше в очите и мълчеше, прехапал устни. Изведнъж видях, че тъмните му мустаци са се прошарили. Досега не бях забелязала.

Спомних си как се срещнахме със Суванкул на това поле още съвсем млади, как работехме рамо до рамо двадесет и две години, пот проливахме, деца отгледахме, жито сеяхме и жънехме — целият ни живот за миг мина пред очите ми. Никога не съм мислила, не съм допускала, че един ден така ще се разделяме, може би завинаги. Спомних си как лете, в първия ден на жътвата, минавахме нощем на кон по същия път. Видях, че новата улица в края на аила е запусната и недостроена, видях камарата камъни и тухли на парцела на Касим и

Алиман, отпуснах се върху гривата на коня и зарихах. Дълго плаках. Суванкул мълчеше, търпеливо чакаше, после ми каза:

— Толгон, изплачи наведнъж всичко, що тежи на душата ти, тук сме сами, но пред хората не показвай сълзите си. Ти ще бъдеш вече не само стопанката на дома, не само закрилник на Алиман и Джайнак, ами и бригадирството вместо мен трябва да поемеш. Няма кой друг.

Сълзите ми просто рухнаха:

— За кой дявол ми е твоето бригадирство? Как можеш да говориш тия неща в такъв час? Нищо не ми трябва. Не ща и да чувам!

Но вечерта ме викнаха в канцеларията на колхозното управление. Там бяха новият ни председател — раненият фронтовак Усенбай, Суванкул и неколцина стари аксакали на айла. Усенбай направо ми каза:

— Въпреки всичко, стрино Толгонай, ще се наложи здраво, по мъжки да препашете колана и да яхнете бригадирския кон. Никой по-добре от вас не познава земята, водата и хората в айла. Ние ви вярваме, защото ви вярва най-добрият ни бригадир, когото сега с болка на сърцето изпращаме на фронта. Няма как! От утре се хващайте за работа, стрино Толгонай.

И аксакалите взеха да ми дават съвети. Изобщо склониха ме, съгласих се да стана бригадир. А и как да не се съглася? Нима не разбирах в какво време живеем? Правилно постъпих, пък дори и само затова, че такава беше последното желание на моя Суванкул. Онази нощ той не мигна до заранта, все наставления ми даваше: започни да се стягаш за пролетта, добитъка остави да си почине, ремонтирай плуговете, браните, каруците... Наглеждай семействата с много деца, старците... Това така, другото — иначе... Ех, неспокойни човече, мили мой мъжо, сърдечни приятелю...

А навън до сутринта вилицата не стихна, вятърът пишеше в комина.

И Суванкул изпратихме до шосето. Качи се на бричката на Джайнак с други, възрастни като него мъже и препуснаха във вилицата, изчезнаха в снежната мъгла. Ох, колко беше студено, лют вятър брулеше лицето! Вървах бавно, току се обръцах и изхлипвах, плачех.

От онзи ден, както каза и нашият председател Усенбай, здраво затегнах колана, метнах се на коня и поех задълженията си на

бригадир. Тази работа и сега не е от леките, не е за всекиго, а тогава — същинска мъка. Здрави мъже нямахме — само болни и сакати, а и другите работници — жени, момичета, деца, старци. Всичко, що изкарвахме — на фронта. А и стопанството едно: каруците без колела, тегличите — парчетии въжета, хамутите — потрошени, в ковачницата няма въглища. Почнахме да горим бодливите храсти от сухия дол, не оставихме ковашкият огън да угасне. Животът не прилича на предишния, гладът взе да чука по къщата. Но ние вършихме всичко, за да не загине колхозът, опъвахме с все сила. Като се сетя само: заради пуста работа към един с блага дума се обърнеш, друго го нахокаш, а някой път насмалко за косите да се уловим. Какво ли е нямало, какво ли не изпатихме тогава...

Ала и сега доземи се кланям на тоя народ, защото в ония дни не се пръсна, остана сплотен. Тогавашните жени са вече бабички, децата отдавна са станали бащи и майки, те навярно са забравили онези дни, пък аз, като ги видя, винаги си спомням какви бяха тогава. Изправят се пред очите ми — голи и гладни — като в ония години. Как работеха тогава в колхоза, как очаквах победата, как плачеха и как си давах кураж! Те не знаят, че са извършили безсмъртен подвиг. И колкото и да съм претърпяла, колкото и да са се огъвали плещите ми, никога няма да съжаля, че съм била бригадир. От тъмни зори бях на крак, първо в стопанския двор, после цял ден на коня, ту тук, ту там, ту в степта, ту в планината, до късна нощ в канцеларията — не забелязвах как летят дните. Може би това ме и спаси. И нищо, че понякога от яд, от мъка ме ругаеха, хващаха ме за гушата, зарязвах работата — не им се сърдя. Не, в такива случаи прехвърлях работата на Алиман и Джайнак, нямаше почивка за тях ни деня, ни нощя, но и за това, че съм ги товарела безмилостно, не съжалявам. Да не беше така, тежки мисли и страх щяха да ни затрият — по трима души от семейство бяха на война, можеше ли човек да не мисли? Втори месец вече от Касим нямаше никакъв хабер. Не смеем да се погледнем с Алиман, да отворим дума за онова, което и без друго си беше страшно — за Касим. Приказвахме за едно, за друго, за работата, за нашето стопанство. Същински деца — страхувахме се дори да споменем за него.

Веднъж, беше през зимата, още по тъмно хукнах в ковачницата да помагам. Подковавах впрегатните коне. Гледам, наш Усенбай —

председателят, препуска тръс, а в ръцете му хартишка колкото длан. Телеграма, казва, имате. Дъхът ми секна. Чувам само ударите на чука по наковалнята, а те сякаш се стоварват върху гърдите ми. Лицето ми цвят няма.

— Ама какво, стрино Толгонай! — вика председателят. — Телеграмата е от Маселбек, от Новосибирск. — Че елате де, ето на, не бойте се! — И като се наведе от седлото, подаде ми хартишката. — Веднага — казва — тръгвайте за гарата, синът ви ще мине с влак, моли да отидете да се видите. Наредих да впрегнат бричката, поръчах да вземат сено и овес за конете. Не стойте, ами вървете да се стягате.

Такава радост ме обзе! Засуетих се, защурах се из ковачницата, не зная какво да правя. Ковачите ме отпратиха.

— Сами — викат — ще се оправим, бригадире, заминавай по-скоро на гарата, да не закъснееш.

Хукнах към къщи. В главата ми всичко объркано. Зная само едно: Маселбек моли да отидем на гарата, Маселбек иска да се видим. Търча по улицата, мраз, а изгарям, пот ме избива. Търча и само си приказвам като луда:

— Какво значи — моли? Ами че аз, синко мой, хиляди версти ще пробягам, за да те видя, като на криле ще се понеса!

Ех, майко, майко... И не се запита в оня час за къде заминава моят син, в каква посока.

Дотичах в къщи, надве-натри приготвих нещичко за хапване, месо сварих, Маселбек не е сам, а с другари, нека ги почерпи с домашно ядене. Наслагах всичко в една торбица и още същия ден заминахме с Алиман за гарата. Исках Джайнак да дойде, но той сам отказа.

— Не — дума, мамо, по-добре Алиман да отиде, пък аз ще си остана у дома, ще свърша това-онова. Тъй е по-редно.

Едва по-късно разбрах, че харно постъпи най-малкият ми син. Момче още, ама не беше глупав. Усетил беше, значи, какво става в душата на Алиман в онези дни, какво изживява, колко страда. Сам изтича Джайнак под навеса, дето работеше Алиман, сам повика жената на брат си. Отдавна не бях виждала снаха си така радостна. Цяла светна, пламна, разшета се повече от мен и току ме подканя:

— По-бързо, мамо, по-бързо се стягай. Ето ти шубата, ето ти топлатата забрадка, обличай се, хайде!

И по пътя място не си намираше.

— Давай, дават по-бързо! — припираше тя каруцаря и току дърпа поводите от ръцете му, подвиква и шиба конете.

Бричката препускаше по утъпкания заледен път, конете бодро напредваха, меко подрънкваха, потропваха колелата на смазаните оси. През целия път валя сняг. Меко време. Алиман бе цяла в сняг, но не знаеше колко е хубава така. Той се трупаше върху главата ѝ, по шалчето, върху непокорните кичури коса, по яката и нейният пшеничен загар, разлялата се по страните ѝ руменина, нейните блестящи, черни, немирни очи и белите ѝ зъби изглеждаха още по-красиви. На млад човек всичко му отива — дори снегът. Алиман не млъкна през целия път. Ту ме молеше да не казвам на Маселбек за нея, да видим дали ще я познае, като слезе от влака, ту се канеше незабелязано да се приближи зад Маселбек и да му закрие очите; какво ще рече той, навярно ще се уплаши и ще каже: кой си прави тия глупави шегии? И сама се смееше на своите измишльотини. Ех, Алиман, Алиман, снахице моя мила! Дали си е мислила, че аз не се досещам защо се държи така? И сама се издаде. Изведнъж млъкна, смехът ѝ секна, тихо прошепна:

— Маселбек прилича много на Касим. Като близнаци са, нали?

Направих се, че не съм чула. А тя помълча, мислеше си нещо свое, сетне отново грабна поводите от момъка и отново завика, подгони конете.

Надвечер стигнахме на гарата. Още бричката не спряла, хукнахме с Алиман към линията, сякаш Маселбек щеше да пристигне ей сега. Там нямаше никого. Поогледахме се, умърлушихме се, стоим като сиротинки, къде да идем, какво да правим — не знаем. По траверсите метеше виелицата. Един локомотив пълзеше напред-назад, скърцаше, дрънчеше, мъчеше се да закачи заскрежените, помръзнали по местата си вагони. В жиците пропищяваше вятър.

Досега не бяхме посрещали влак, дори и през ум не ми мина да попитаме някого кое как става — кога да го чакаме. В същото време отдалеч се чу свирката на локомотив, влакът се показва.

— Иде, мамо! — каза Алиман.

Коленете ми се разтрепериха, хвана ме страх. Влакът бързо се приближаваше. Ей го, мина локомотивът цял в сняг. Спря. Затичахме покрай вагоните. Бяха претъпкани. Жени, деца, но и много войници,

кой ги знае кои бяха те и за къде пътуваха. Спирахме пред всеки вагон и питахме:

— Има ли тук Маселбек Суванкулов? Кажете, моля ви се, има ли при вас Маселбек Суванкулов?

Едни отговаряха, че не го познават, други мълчаха, някои се усмихваха. Докато тичахме покрай вагоните, влакът потегли. Само три минути престой имал на тая гара. Стояхме така, сякаш из ръцете ни е изхвъркнала птица. Тогава към нас се приближи възрастен железничар, русин, с черна полушубка и валенки. Бях го видяла да посреща влака. Запита ни кого чакаме. Разправихме му, показахме телеграмата от Маселбек. Сложи си той очилата, дълго мърда устни, па каза:

— Синът ви пътува с военен ешелон. Но с кой ешелон и по кое време ще мине оттук, не се знае. Ако няма закъснение, трябва да пристигнат тая нощ или утре. Пък може и да е минал вече. Колко ешелони само минават на ден, отлитат в една или друга посока, някои хич и не спират, транзит минават. Съвсем оклюмахме.

— Ех, война, война — въздъхна железничарят, обърка всички ни! Какво сега, на вятъра ли ще стоите? Влезте вътре, има стаичка за чакане. Стойте там, а зададе ли се влак, излизайте да го посрещате... Друг изход няма.

В малката чакалня имаше десетина човека. Лежаха по пейките. Животът ги беше подгонил по пътища, по гари, май бяха свикнали с това, чувствуваха се като у дома си. Едни спяха спокойно, други си приказваха, пушеха, в ъгъла двамина пиеха вряла вода от алуминиеви канчета — пареше им, подухваха, а един тихичко подрънкваше на китара и си тананикаше под нос. Лампата помигваше, кадеше, дългото ѝ мръсно шише беше почупено. Огледахме се с Алиман в сумрака и се сместихме в края на една пейка. Още неседнали и се чу потракването на влак, втурнахме се към вратата. В тъмното вятърът подхвана полите и ръкавите ни. Влакът беше товарен. Войници не се виждаха, но ние тичахме покрай вагоните и викахме:

— Има ли тук Маселбек Суванкулов?

— Маселбек Суванкулов има ли при вас?

Никой не отвърщаше, нямаше никого. Когато влязохме в чакалнята, там вече всичко спеше.

— Мамо, полегни, почини си, аз ще гледам за влака — каза Алиман.

Прислоних глава на рамото на снаха си, мислех си — ще подремна, ама къде ти. Какъв ти сън? Пък и можеше ли да се мисли тогава за такова нещо, щом не само със слуха, ами със сърцето, с разума си долавяш приближаването на влаковете, през девет земи усещаш под краката си първото неуловимо потреперване на пода и веднага се стряскаш. От която и посока да се зададеше влак, ние рипвахме, грабвахме торбата и тичахме навън.

Минаваха ешелон след ешелон, ала Маселбек го нямаше в нито един от тях. Към полунощ земята под краката ни отново замърда, ние се сепнахме и изскочихме навън. От двете страни на дефилето едновременно се чуха екливите свирки на локомотивите, влаковете пристигаха едновременно от двете страни. Объркахме се, защурахме се и се озовахме между двата коловоза. С оглушително нарастващ писък влаковете се срещнаха и без да спират, набирайки скорост, отлетяха. И загърмяха колелата, зарева вятърът, снежният вихър ни омота, силеше се да ни запрати под вагоните.

— Мамо! — извика Алиман, хвана ме, залепи ме за фенерния стълб, здраво ме стисна в прегръдката си, не ме пущаше.

Взирах се в прелитащите като мълния прозорци: може и да видя Маселбек, ами ако моят син е там, пък аз не зная? Релсите стенеха под забързаните колела, както стенеше душата ми от страх по сина. Влаковете профучаваха, вдигайки подире си облаци сняг, а ние още дълго стояхме, притиснати о фенера.

До сутринта не подвихме крак с Алиман, все тичахме напред-назад покрай ешелоните. Преди разсъмване, когато бурята изведнъж миряса, откъм запад пристигна ешелон — такъв още не бяхме виждали: вагоните погорели, без покриви, с избити врати. В целия ешелон жива душа няма, по празните вагони гробна тишина. Миришеше на дим, на горяло желязо, овъглени дъски и боя.

Вчерашният железничар с черната полушубка се приближи с фенера.

Алиман го попита шепнешком:

— Защо е такъв този ешелон?

— Бомбардирани са го — прошепна той.

— Ами тези вагони къде отиват сега?

— На ремонт — все така тихо, отговори железничарят.

Слушах разговора и си мислех за онези, които са пътували с тия вагони, които сред дим, викове и пламъци са се простили с живота, за тези, на които са откъснати ръце, крака, които са оглушали, ослепели за цял живот... А бомбите са само отзвук на войната. Какво ли е тогава самата тя?

Дълго стоя разнебитеният ешелон на гарата, сетне тихичко потегли и като потракваше печално, замина нанякъде. Гледах подире му с тежка мъка на душата: и Маселбек ще замине за там, откъдето се връща този ешелон. А какво ли е станало с Касим? Как ли е Суванкул? Пишеше, че са някъде край Рязан. Това трябва да е било близо до фронта...

Настана утрото. Време беше да се връщаме — сеното на конете свърши. Ами ако Маселбек още не е минал, тогава? Толкова чакахме, жалко! И тъй мислехме с Алиман, и иначе — не посмяхме да си тръгнем.

Времето беше както и предния ден — ветровито, студено. Не току-тъй наричат дефилето при гарата кервансарай на ветрове. Изведнъж облаците се разкъсаха, надникна слънцето. „Ех — помислих си, — да можеше и синът ми да блесне така ненадейно като слънцето зад облаците, поне за миг да го видят очите ми...“

И тогава отдалеко се чу шум от приближаващ влак. Идеше откъм изток. Мощното накъсано изсвирване се затъркаля по дефилето.

Земята под нозете ни затрепери, релсите закънтяха. С грохот, в дим и пара, с червени колела и пламнали пещи профучаха два черни локомотива, следваха платформите — танкове, оръдия, покрити с брезент, а край тях часовите, с шуби, с винтовки в ръце, мяркаха се войници през откренатите врати на вагоните, които се занизаха един подир друг — покажат се за миг лица, шинели, долети откъс от песен, думи, звук от хармоники, балалайки. Гледахме с четири очи. Но в тоя миг дотърча някакъв човек с червени и жълти знамена, закреця направо в ушите ни:

— Няма да спре! Няма да спре! Махайте се! Махайте се оттук!
— И взе да ни дърпа.

В същия миг наблизко се чу вик:

— Ма-м-о-о! Алима-а-ан!

Той беше! Маселбек! Ох, боже мой, боже мой! Минаваше съвсем близо. Целият беше увиснал навън, с едната ръка се държеше за вратата, с другата ни махаше с шапка и викаше, сбогуваше се. Помня само как изкрещях: „Маселбек!“ И в оня кратък миг го видях съвсем ясно: вятърът разчорлил косите му, полите на шинела му се блъскат като криле, а на лицето и в очите му — радост и мъка, и съжаление, и прощаване. Без да откъсвам поглед от него, затичах подире му. Покрай мен профуча и последният вагон на ешелона, а аз все тичах по траверсите, сетне се свлякох. Ох, как стенех и виках! Моят син заминаваше за бойното поле, а аз се сбогувах с него, като прегръщах студената желязна релса. Потракването на колелата все повече заглъхваше, докато съвсем се загуби.

И сега понякога ми се струва, че ешелон прелита като че през главата ми и колелата дълго отекват в ушите ми.

Алиман дотича цяла в сълзи, приклепна до мен, иска да ме повдигне, а не може, задавя се от плач, ръцете ѝ се тресат. Тогава се притече стрелочничката, рускиня беше. И тя ми вика: „Мамо! Мамо!“ — прегръща ме и плаче. Двете ме изведоха встрани от линията, а когато тръгнахме към гарата, Алиман ми подаде войнишка шапка:

— Вземи, мамо — каза тя. — Маселбек ти я остави.

Значи, той ми е хвърлил шапката си, когато съм тичала подир вагона.

Пътувах за в къщи с шапката в ръце: седях в бричката и здраво я притисках към гърдите си.

И сега си виси на стената. Най-обикновена войнишка сива ушанка със звездичка. Взема я понякога, заровя лице в нея и сецмам дъха на сина си.

6

— Кажи, родна земя, кога, в кои времена така се е мъчила майката, така е страдала, за да види сина си, само да го зърне?

— Не зная, Толгонай. Светът не познава война като тази.

— Тогава аз да бъда последната майка, която така е чакала сина си. Не дай боже никому да прегръща железните релси и да бие глава о траверсите.

— Когато се връщаше, отдалеч беше ясно, че не си се срещнала със сина си. Беше жълтнала, с хълтнали очи като след дълга болест.

— По-добре цял месец да бях горяла в треска.

— Злочеста моя Толгонай. През онази година сняг поръси косите ти. А какви тежки и дебели плитки имаше... Затворена стана тогава, сурова. Мълком идваше тук и си отиваше, стиснала зъби. Но аз усещах, по очите ти познавах, че ти става все по-тежко и по-тежко.

— Да, майко земя, неволята те прави такава. Да бях само аз — семейство не остана, човек не остана, дето войната да не е сграбчила за гърлото. А получеха ли се черните известия, смъртните, и в аила отведнъж в две-три къщи се вдигнеха плач и клетви, кръвта ми кипваше и мъст помрачаваше погледа ми, изгаряше сърцето ми. Горда съм, че тъкмо в ония дни бях бригадир, преглъщах и своята, и чуждата скръб, делях с хората всички несгоди, глад, студ. Затова и издържах, заради другите издържах, иначе бих паднала и войната би ме изпепелила. Разбрах тогава, че срещу войната има една оправия — да се биеш, да се бориш, да побеждаваш. Иначе смърт те чака! Та затова, родно мое поле, идвах тук все на кон и не те безпокоях, мълком те поздравявах и мълком поемах обратно.

Дойде ден и от Касим пристигна писмо. Метнах се на коня и подкарах галоп, без да подбирам път, през аръци и преспи, с писмо в ръка. Алиман и Джайнак разхвърляха тор, викнах им още от коня:

— Суйунчу, суйунчу — радост!

Как да не ги зарадвам! Та вече два месеца от Касим нямахме и ред, не знаехме какво е станало с него. В писмото пишеше, че на два пъти е участвувал при отбраната на Москва и двата пъти е останал жив. И пишеше, че са спрели немците, строшили са им зъбите и че техният полк е изпратен на малка почивка.

Как се зарадва Алиман! Рипна от бричката, изпревари Джайнак.

— Златни ти уста, мамо — Грабна писмото с треперещи ръце, зайде от щастие, не може да чете. Само повтаря: — Жив е! Жив и здрав!

Дотичаха жени, наобиколиха я.

— Я, Алиман, я прочети какво пише мъжът ти! Може да знае нещо и за нашите?

А тя:

— Сега, милички, сега! — А не може ред да прочете. Не се стърпя Джайнак:

— Я дай писмото да прочета на хората. — Взе го и зачете на глас.

А Алиман приклезна, гребва с шепи сняг и го лепи на челото си. Джайнак свърши, тя се изправи и дори забрави да отрие лицето си. Стои си така цяла пламнала, радостна и стопеният сняг се стича по страните ѝ.

— Е, хайде сега на работа! — тихо продума тя и тръгна бавно по снега.

Вървеше и плахо се оглеждаше. За какво ли си е мислила в оня час — може би си спомняше как лятос тичаше по стърнището към мъжа си с ръкатка в ръка? А може би — как Касим се прощаваше с комбайна? Струваше ми се, че Алиман отново преживяваше всичко,

което ѝ е скъпо. Очите ѝ ту се усмихваха, ту гаснеха. Дълго гледа тя към шосето, припомняше си навярно как се отдалечаваше по пътя дорестият кон раванлия, как чаткаха копитата му и как тичаше тя подир Касим.

А Джайнак вървеше до нея, взе да я дразни, да я подкача:

— Че опомни се най-сетне де, ела на себе си. Да знаеш, че сега цял аил ще ти се смее. Едно писмо не може да прочете, ама си и ти! Ще пиша на Касим, че съм пратил жена му на училище, да повтаря първи клас, буквите да научи!

Алиман взе да го удря, после затичаха към бричката, надбягваха се.

А аз вървах и си мислех. Че кой ще го защитава този народ, ако не такива джигити като моите синове! Само да се върнат живи и с победа! Всичко останало ще изтърпим, ще го преживеем, ако ще, кожа и кости да станем, само да издържим до победата, само по-скоро, дано по-скоро да дойде победата! И защото това беше не само мое желание, а мечта на цял народ, на всичко бях готова, с всичко съгласна.

И когато и най-малкият ми, последният ми син Джайнак замина на фронта, а той нямаше още осемнадесет, стиснах зъби, премълчах, изтърпях.

Към края на зимата честичко взеха да го викат във военното окръжие. Не само него, ами и много други момчета — на военностроева подготовка. Това си беше нещо обикновено и аз не се безпокоях много-много. Емнат ги там десетина дена, па ги пуснат да си вървят. Веднъж се върна още на втория ден.

— Защо те пуснаха толкова рано? — учудих се аз. — Или изобщо ви освободиха?

— Не, мамо — отговори Джайнак. — Утре се връщам. Разрешиха ми да си остана в къщи един ден. Този път ще ни държат по-дълго, но ти не се тревожи.

И аз повярвах, хич не се досетих. А този ден той се държеше някак особено, сякаш се стягаше за дълъг път. Цяла сутрин обикаляше с чука и гвоздеите, тук чукне, там позакове нещо. Гледам после — цял куп дърва нацепил, събрал тора в задния двор, обърнал сеното, дето беше на покрива, да се суши. Връщам се надвечер — дворот преметен, почупените конски ясли — стегнати. Когато баща му си беше у дома, обичаше да държи коня в къщи, тогава трябваша.

— Защо си се захванал с това, сине, лятос ще го оправим — рекох.

Но той ми отговори, че сега трябва да се оправи, после няма да има време. И след тия думи пак не се сетих, и през ум не ми мина. А той отишъл доброволец на фронта, по комсомолски призив. Разбрахме, когато Джайнак беше заминал. Проводи писмо от гарата по един приятел. Ах, ти, калпазанино, клето мое момче, написа писмо — добре, ама биваше ли да заминаваш тъй, без да се сбогуваш? Дори и да бях се побъркала от мъка, пак трябваше да ми обадиш. В писмото искаше прошка от мен и Алиман, задето си заминал така. „Когато сечеш отведнъж, пише, по не боли. Исках, пише, да не се тревожите много, ще научите, ще се примирите, ще се съгласите с мен.“ Кой знае, може и да е бил прав? Трудно му е било, разбира се, да ми каже направо, а може и да се е побоял, че ще се разплача, ще го моля, ще го разубеждавам.

И сега, когато вече съм го загубила, когато са минали толкова години, разговарям с него, както с майката земя.

Чуй ме, Джайнак! Нека съвестта не те мъчи, не ти се сърдя, не. Още тогава ти простих, синче мое изтърсаче, жребче мое, веселушко мой! Мислиш, не разбирах защо замина, без да се сбогуваш, защо ме остави сама, защо остави младините си, живота си, бъдещето си? Ти беше палав, весел момък и малцина знаеха колко обичаш хората. Не можа да гледаш спокойно страданията ни и замина. С цялата си душа искаше хората да си останат хора, войната да не осакати човешката душа, да не отрови в тях доброто и състраданието. И в името на това ти извърши всичко. На тоя свят остават само добрите дела, всичко друго се заличава. И твоето добро дело е живо. Ти отдавна си загинал, изчезнал си безследно. Пишеше ни, че си парашутист, че три пъти си се спущал в тила на врага. И ето че в една тъмна нощ на четиридесет и четвърта година ти си скочил от самолета с другари, за да помогнете за партизаните, и си изчезнал безследно. В бой ли си загинал, или те е стигнал заблуден куршум, в плен ли си попаднал, или си потънал в някое блато — никой не знае. Но ако беше жив през всичките тия години, до нас щеше да достигне някаква вест, па била тя и най-оскъдната. Да, Джайнак, ти загина, загина съвсем млад, осемнадесетгодишен, и хората смътно си спомнят за теб. Но аз не съм те забравила, все си спомням как замина за фронта, непосмял да ми

обадиш за това, защото ме обичаше и ме жалеше. Спомням си как веднъж на гарата даде полушубката си на едно момченце. Видя семейство евакуирани — майка и четири деца — и даде на най-голямото момченце, почти голо, полушубката си, а се върна у дома само по палтенце — зъбите ти тракаха от студ. Може би то, вече възрастен мъж, си спомня за теб, момчето, защото сега ти си по-млад от него. Но ти беше неговият учител. Доброто не се търкаля на пътя, не се намира неочаквано. Човек от човек се учи на добро.

Ех, какво да приказвам, думите не помагат. Колко народ погуби войната. Да не беше тя, какъв красив, сърдечен човек би израсъл моят Джайнак!

Сине мой, мъчно ми е, от дванадесетте цветя на живота ти не откъсна нито един. Току-що бе наченал живота и аз дори не зная кое момиче си обичал...

Последното пламъче догаря в душата ми, скоро и то ще угасне. Но аз помня всичко, помня и злочастния ден, когато оня старец дойде да ме викне от полето.

Беше ранна пролет. Кокичетата още се белееха. Току-що бяхме почнали брануването. Откъм Жълтата долина подухваше топъл вятър, изораните есенес нивя изпръхваха, тревата по припечите се раззеленяваше.

Оня ден тъкмо бяхме почнали да орем. Аз яздех бавно подир трактора, поемах мириса на браздата и си мислех, че отдавна няма вести ни от Суванкул, ни от Касим.

Тогава при мен дойде един от нашите старци, уж само наминавал. Рекох му:

— Таман сте тук, аксакал, благословете ни за добра оран.

Както си беше на коня, той вдигна ръце и поглаждайки брадата си, прошепна:

— Дано покровителят на земеделците Дъйкан баба ви закриля. Дано тази година се народи бол-бол. — После се обърна към мен: — Толгонай, някакъв началник от района те вика. Каза в канцеларията да идеш. Дойдох да те забера.

— Добре, аксакал, сега ще тръгнем.

Отбих се при орачите, казах им, че надвечер пак ще намина да прегледам работата им и поехме към аила. Това, че ме викаха, не беше кой знае какво. Нещо обикновено, откак бяхме започнали сеитбата, кой

ли не идваше в аила. Не бързахме, приказвахме си за туй, за онуй, за всекидневната работа, но старецът някак предпазливо додаде:

— Благодарим ти, Толгонай, че в такова люто време яхна коня и се трудиш за народа. Жена си, ама си начело на всички. Дръж се, Толгонай, дръж се здраво на седлото. Ако нещо се случи — ние сме твоята опора, ти нашата. Разбира се, и на тебе не ти е леко, знаем. Съдбата на човек е планинска пътечка: ту нагоре, ту надолу, ту ѝ се изпречи пропаст. Случва се нещо да не е по силите на един, но заедно ли сме — страшно няма... Такъв е той нашият живот — неспокоен.

Бяхме влезли вече в аила, когато пред нашия двор зърнах тълпа. Видях главите им зад дуvara. Но, кой знае защо, нищо не си рекох. Изведнъж старецът хвана поводите на моя кон и без да ме гледа, каза:

— Слизай, Толгонай, трябва да вървиш пеш.

Учудена се взрях в него. Но той слезе, хвана ме за ръка и повтори:

— Трябва да слезеш от коня, Толгонай.

Все още не се догаждах каква е работата, но вече обзета от някакво ужасно предчувствие, като примряла, бавно слязох от коня и видях Алиман да отива към дома с други три жени. Този ден те почистваха аръците. Алиман носеше мотика на рамо. Една от жените грабна мотиката ѝ. И тогава отведнъж разбрах.

— Ама вие какво? Какво сте намислила? — закрещях колкото ми глас държеше.

Щом писнах, от двора на съседката Айша наизскочиха жени. Мълком, бързо дойдоха при мен, хванаха ме за ръце и казаха:

— Дръж се, Толгонай, няма ги вече нашите соколи, загинаха Суванкул и Касим.

Чух как в тоя миг писна Алиман, как занареждаха всички в един глас:

— Боорум — братя наши! Боорум!

И повече нищо не чух, изведнъж оглушах. Оглушах навярно от собствения си писък. Люшна се улицата, стори ми се, че дърветата падат, че къщите се срутват. В тая страшна тишина пред очите ми се мяркаха ту облаци, ту някакви изкривени неми лица. Мъчех се да отскубна, да освободя ръцете си, не разбирах кой ме държи, каква е тая тълпа пред вратата. Виждах само Алиман. Виждах я невъобразимо ясно. Страшна беше тя, с изподраскано до кръв лице, чорлава, с

раздрана рокля. Жените бяха извили ръцете ѝ назад, а тя се мъчеше с все сили да се отскубне, да се хвърля към мен и така силно крещеше, че нищо не чувах. Аз също напирях към нея. Имах едно желание — по-бързо да ѝ се притека на помощ. Но като че мина цяла вечност, дорде най-сетне се доберем една до друга. И едва когато Алиман се хвърли на шията ми, чух нейния измъчен, пресипнал глас:

— Мамо, мамо, вдовици сме ние с теб! Клети вдовици! Угасна нашето слънце. Черен ден! Мамо! Черен ден!

Да, ние бяхме вдовици. Две вдовици — свекърва и снаха, оплаквахме съдбата си прегърнати и една друга се обливахме с парещи сълзи.

Но ние с Алиман не можахме да си поплачем на воля. На седмия ден дойдоха колхозници още веднъж да почетат паметта на загиналите и ми рекоха:

— И цяла година да жалеете — пак е малко. Ние ще ги помним вечно, но живият човек трябва да живее. Това, което те не доживяха, нека го дочакат Маселбек и Джайнак. — (Тогава още почти всяка седмица получавахме писмо от Джайнак.) — Нека те се върнат с победа. А на вас ви разрешаваме да излизате на работа. Сега е време да се сее, земята не чака. Стиснете сърцата си в юмрук. Не се делете от нас. Това ще бъде отмъщението ни на врага.

Поумувахме с Алиман, съгласихме се.

На заранта, когато се стягахме за работа, председателят Усенбай ни донесе две бележки. Това, казва, са известията, запазете ги. Известието за смъртта на Касим се получило в колхоза още преди две седмици. Загинал при настъплението към Москва, в село Ореховка. Докато се чудели как да ни съобщят, довтасало и съобщението за смъртта на Суванкул. И той загинал в голямото настъпление при Елец. Какво друго можели да сторят съселяните ни, освен да ни обадят истината. И трябвало да го направят в един и същи ден. Какво ли да разказвам повече. Отново здраво препасах колана, отново яхнах бригадирския кон.

Че то ако бях почнала да се вайкам, да проклинам съдбата си, да отпусна ръце, какво ли би станало тогава с Алиман? Тя така страдаше, че страх ме хвана. Моята мъка не бе по-малка, отведнъж загубих и мъж, и син, двойна загуба, и въпреки всичко моето беше по-друго. Малко или много, но ние със Суванкул поживяхме дълго заедно. Какво

ли не видяхме, какво ли не изпатихме — живяхме и трудно, и щастливо. Деца народихме, семейство създадохме, наедно работихме. Да не беше войната, заедно щяхме да бъдем до последния си ден. А какво бяха разбрали Алиман и Касим? Животът беше още пред тях, беше само мечта. В разгара на младостта им войната ги покоси. Е, с времето раната в душата на Алиман ще завехне. Светът е пълен с хора, може би ще се намери човек, когото тя дори да обикне. И животът ще се върне с нови надежди. Някои войнишки жени тъй и сториха. Свърши войната, омъжиха се. Коя сполучи, коя не, но поне не останаха самотни, сега всички са майки, съпруги. Мнозина от тях намериха щастието си. Но всички хора не са еднакви. Има такива, дето бързо забравят мъката, бързо поемат по нов път, други — мъчително, отчаяно тъпчат на едно място и не намират сили у себе си да се избавят от спомена на миналото. И Алиман, за беда, беше такава. Не можа да забрави туй, що е било, да се примири със съдбата си. Тук и аз съм много виновна. Слаба излязох, не надвих жалостта си...

Пролетта нашата бригада копаеше главните аръци. И аз работех там. Веднъж свършихме по-рано, преди залез-слънце, и хората взеха да се прибират. Трябваше да намина и към орачите и казах на Алиман да не ме чака. Колибата им беше наблизко. Тъкмо вечеряха. Поприказвахме си за работата и на излизане, канех се да се метна на коня, видях Алиман, не беше се прибрала. Сама вървеше по угарта и береше лалета. Обичаше цветята като малко момиченце. Ех, Алиман, Алиман, снахице моя злочеста! Държеше в ръцете десетина едри лалета, навярно щеше да ги носи у дома. Като я видях така с цветята, гореща пот изби по челото ми. Спомних си как тогава по жътва стоеше с дивата ружа точно така. Само че тогава забрадката ѝ беше червена, а цветята — бели, сега забрадката е черна, а цветята червени. Само това беше разликата. Но как ме прободете сърцето! А Алиман вдигна глава, огледа се, после сведе поглед, нажалено се взря в цветята, сякаш се питаше: кому да ги дам?... И изведнъж се разтрепери, падна ничком, започна да къса лалетата, зашиба земята с тях, подир малко се умири, зарови лице в ръцете си и лежа така, потрепервайки с рамене. Скрих се зад колибата. Не исках да я тревожа. Нека, думам си, да си поплаче, може да ѝ поолекне. Но тя рипна и се стрелна по угарта към шосето. Уплаших се, на коня и — подире ѝ. Страшно ми беше да гледам как се губи моята снахица, как тича с черната забрадка по зааленялото поле.

— Алиман! Спри! Какво ти е? Чакай, Алиман! — виках аз, но тя не спираше.

Дотичах до пътя, по който някога замина дорестият кон, едва там я настигнах.

— Мамо! Нищо не ми казвай! Нищо не ми казвай, мамо. Не бива!

Опънах поводите, а тя се върна, хвана се за гривата на коня ми, опря глава в крака ми и зариде. Мълчах. Какво можех да й река? Сетне вдигна глава, цялото й лице в пръст, в сълзи и каза, хлипайки:

— Виж, мамо, как свети слънцето. Виж какво небе, каква степ, цялата в цветя! А Касим няма да се върне, а? Никога ли няма да се върне?

— Не, няма да се върне — отговорих й.

Алиман тежко въздъхна.

— Прости ми, мамо — тихо рече тя: — Искях да тичам, да стигна при него и да умра.

Не издържах, заплаках мълком. Ако бях умна, прозорлива майка, трябваше да й кажа: „Слушай, да не си дете? Не е само до теб, колко млади жени овдовяха — чет нямат. Трябва да търпиш. Колкото и да е ужасно това, що чуваш — забрави Касим. Станало, не можеш го върна. Ще мине време, ще си намериш човек по душа. Не се ли съвземеш, полошо за теб. Не се съсипвай! Млада си още, трябва да живееш.“ Как се кая сега, че не посмях да изрека тази груба, единствена истина. И колкото и пъти по-сетне да имаше стоден случай, на езика ми чакаха същите думи, но не се решавах да ги изрека. Някаква страшна сила ме спираше. А и самата Алиман не искаше да ме чуе. За всяка дума си има време, веднъж тя е ковка като нажежено желязо, изпуснеш ли момента, думата охлаждава, вкаменява се и тегне на душата като бреме, от което не е лесно да се освободиш. Казвам това сега, когато са минали толкова години, а тогава, в суетнята на деня, грижите и недоимъка в колхоза, нямаше време да размисля, да преценя трезво кое как трябва. Всичките ни надежди, всичките ни желания се бяха слели в едно — по-скоро да дойде победата, по-скоро да се види край на войната, всичко останало — после. Мислех си: ще свърши войната и всяко нещо ще застане на мястото си. Ала не било така...

8

— Майко земя, защо не се срутват планините, защо не се разливат езерата, когато загиват такива хора като Суванкул и Касим? И двамата — баща и син — бяха здраво свързани със земята. Открай време светът се крепи на такива хора, те го хранят и поят, а по време на война го бранят, те първи отиват войници. Ако не беше войната, колко нещо още щяха да свършат Суванкул и Касим, колко народ щяха да дарят с плодовете на своя труд, колко ниви щяха да засеят, колко зърно да овършеят. А и те, стократно възнаградени с труда на другите, колко радост още биха изпитали в живота! Кажете, майко земя, истината кажете: могат ли хората да живеят без война?

— Труден въпрос ми зададе, Толгонай. Имало е народи, до крак изтребени от войната, градове изпепелени, засипани с пясъци, имало е векове, когато съм мечтала да съзря човешка следа. И всеки път, щом хората започнеха война, аз им казвах: „Спрете, не проливайте кръв!“ И сега повтарям: „Ей, хора през планини и морета! Ей, хора по белия свят, какво ви трябва — земя ли? Ето — аз съм земята! За всинца ви съм еднаква, всички сте равни пред мен. Не са ми нужни вашите препирни, нужни са ми вашата дружба, вашият труд! Хвърлете в браздата едно зърно — ще ви върна сто. Забодете пръчка — явор ще ви отгледам. Посадете овощна градина — с плодове ще ви отрупам. Развъдете добитък — ще стана трева. Стройте къщи — стена ще стана. Плодете се, множете се, за всички ви ще бъда чудесно гнездо. Аз съм без край, нямам граници, дълбока съм и висока, стигам и преставам за всички ви!“ А ти, Толгонай, ме питаш могат ли хората без война. Не от мен, от вас, от хората зависи, от вашата воля и разум.

— Като си помисля, родна земя, че войната погубва най-добрите ти труженици, най-изкусните ти майстори. Пък аз не съм съгласна с това, цялото ми същество се бунтува. Хората могат, длъжни са да преградят пътя на войната.

— Да не мислиш, Толгонай, че аз не страдам от войните? Страдам, много страдам. Копнея за селяшките ръце, вечно оплаквам

рожбите си, винаги ми липсват Суванкул, Касим, Джайнак и всички загинали воители. Остана ли неизорана, останат ли нивята неожънати, а зърното неовършано, зова ги: „Къде сте, орачи мои, къде сте, сеячи мои, станете, деца мои, земеделци, елате, помогнете, задушавам се, умирам!“ Да би дошъл Суванкул с мотиката си, да би докарал Касим своя комбайн, да би препускал Джайнак с бричката си! Ала те не отговарят...

— Благодаря ти, земя. Значи, и ти като мен тъгуваш по тях, като мен ги оплакваш. Благодаря ти, земя.

Третата и четвъртата година от войната ни донесоха и радости, и неволи: крачка по крачка гонехме врага — душата ликуваше, но животът от ден на ден ставаше по-труден. Есента криво-ляво карахме, събирахме класове по стърницата, изравяхме картофи от градините, но сред зима захвана глад. Особено страшно беше пролетта и началото на лятото, някои едва избутаха с диви корени, треволяк и с бистро като водица мляко. И двете с Алиман работехме, пък и за полите ни не се държаха дечица. Ала по-добре да ги имахме. Сърцето ми се късаше, когато дечицата на многодетните ни гледаха в ръцете, подутите им коремчета, подпухналите им лица безмълвно молеха за хляб. Да ми бяха казали: „Иди на фронта и там умри и войната ще свърши, децата ще бъдат сити“ — хич не бих се и замислила. Само да не виждам гладните им очи. Веднъж споделих това с Алиман, тя ме попогледна, па рече:

— И аз бих постъпила така. Най-страшното е, че децата не разбират защо трябва да гладуват. Възрастните поне се утешават, знаят причините, знаят, че кога да е, това нещо ще има край. А децата не разбират. Дорде се не върнат бащите им, длъжни сме да се грижим за прехраната им. На нас с тебе, мамо, това само ни остана. Иначе не си струва да се живее...

Всичко принадлежеше на войната: и живот, и труд, и воля, и дори детската каша — всичко, до последната трошица се стичаше в ненаситната утроба на войната. Ала имаше и такива, дете въпреки войната не искаха да се лишат от нищо; защо да крия, имаше и такива. Те крадяха от залъка ни.

Веднъж се заблудих. Беше четиридесет и трета година — по средата на зимата или в края, не помня. В степта снегът вече беше

прояден и тук-таме оголваше тъмни петна земя, макар нощем прозорците да се покриваха със скреж.

Дявол знае колко беше часът — нощем, всичко отдавна спеше, — някой заудря по прозореца, рекох си, ще изпочупи стъклата.

— Толгонай! Бригадирке! Ставай! Събуди се! — викаше някой отвън.

Изплашихме се с Алиман, скочихме и двете от постелята.

— Мамо! — прошепна Алиман в тъмното, тревожна, като да очакваше някакво чудо.

Ех, пуста надежда, дето никога не ни напуска! И моето сърце се присви от страх и смътна радост: може би се е върнал някой от нашите? Залепих се на прозореца.

— Кой е там? Кой чука?

— Излез, Толгонай! По-бързо! Отмъкнаха конете — отговори гласът зад прозореца.

Дорде Алиман запали лампата, аз бързо нахлузих ботушите, метнах на гърба си някаква дреха и изскочих на улицата. Изтичах в конюшната, там се бяха събрали хора, дошъл бе и председателят. Разбра се, че са отмъкнали три коня, между тях и нашия, раванлията — бях го дала в колхоза. Това бяха най-добрите коне в бригадата, готвехме ги за оран. Гледачът разказваше, че отишъл до плевнята за сено да ги нахрани към полунощ, върнал се, а в конюшната тъмно, фенерът угаснал. Помислил, че вятърът е свършил тая поразия, спокойно го запалил, гледа — трите бокса откроя празни.

Да се лиши колхозът по това време от три работни коня, е равносилно да се загубят сега десет трактора. А ако човек се замисли по-надълбоко, все едно на всеки войник на фронта да се отнеме по залък хляб. Оседлахме конете, някои грабнаха пушки и препуснахме да догоним крадците. Настигнехме ли ги, честна дума, нямаше да има милост. Да, милост нямаше да има!

Като излязохме от аила, разделихме се на групи по няколко човека и се отправихме в различни посоки. Бях яхнала един породист жребец, буен, току напират да препусне. Отпуснах поводите. Помня, прекосих шосето и подкарах към планината, подире ми идваха още двамина. Оглеждам се изведнъж — няма ги. Те ли се бяха отбили встрани, аз ли бях свърнала? Не беше трудно човек да се обърка: луната се беше отърколила и светлината ѝ беше измамна — на

двайсетина крачки всичко се сливаше в непрогледна мъгла. Но тогава не се замислих над това: веднъж да стигнем крадците; толкова ме беше яд, така ми беше обидно, че не забелязах къде ме води конят и когато той внезапно спря, гледам — отпреде ми дълбок дол. Бях в подножието на планината. Луната боязливо минаваше над тъмните хребети, звездите бледнееха. Наоколо никаква светлина, в ниското подухваше тънък ветрец, полюшваше изсъхналите кураи, нежно посвирваше. От развалините на старата гробница се обаждаха кукумявки.

Спуснах се в дола. Нищо не се чуваше. Подплаших само една лисица. Тя изскочи из тръстиките и побягна нанякъде — сивосинкава на лунната светлина. Друго нищо не се виждаше наоколо. Обърнах коня към аила. Карах по стръмното и си припомнях: говореше се, че Дженшенкул — имаше такъв в аила — избягал от армията заедно с двамина като него, някъде откъм Жълтата долина били, и сега се криели из планината. Много-много не вярвах на тия слухове. Не можех да проумея как може човек да трепери за кожата си, когато всички са в опасност. Излиза, че едни са длъжни да се бият, да загиват, а други да се крият зад техния гръб? Не — мислех си, — едва ли някой ще направи такава срамотия. Но изведнъж се усъмних. В аила всички се познавахме както човек познава петте си пръста. Уж няма хора, дето да тръгнат да крадат коне. Пък и конят не е игла, не мож го забодеш на ревера си. И то три коня наведнъж. Значи, крадците не са тукашни. И сигурно сега се лутат като вълци из планината и степта. Ако е истина, че Дженшенкул е избягал, значи, негова работа ще е. Така си мислех, ама не бях съвсем уверена: така или иначе, не са го хванали, значи, не е крадец, а за виждане — никой не го е видял.

Три коня — тъкмо впряг за двупалешен плуг. Едва-едва стъкмихме нов впряг, обзидихме четири млади жребчета, запретнахме ги — жалко, ама какво да се прави. Пък довтаса и сеитбата и така ни завъртя, че не ни беше ни до крадци, ни до господ дори. Това беше най-трудната пролет в живота ми. Хората ли — хората не бяха виновни. Те искаха да работят и се стараеха, ама на празен стомах много работа няма да свършиш. Това, дето преди го изработвахме за ден, сега не можехме и за седмица. Работата изоставаше, сеитбата закъсняваше. А ето ти и нова беда — в колхоза няма семе. До зрънце изгребахме всичко, ометохме хамбарите, криво-ляво свързахме двата края, изпълнихме плана на бригадата:

През ония дни дълбоко се замислих за нашия живот. За трудодните не получихме нищо, всичко, скътано от преди, беше отдавна изядено. Как ще я караме тогава? Да се разделим, на кой накъде му видят очите? Не, това значи да се погубим. А по-нататък? Добре, ще изкараме някак до есента, ще извлечем криво-ляво и зимата, ама ще дойде пролетта и отново полугладните изпосталели хора ще трябва да работят. Но и да не се работи, не може.

И тъй мислех, и иначе, по цели нощи не заспивах, но изведнъж ми просветна: да разорем пусталяка — имахме такова местенце извън аила, — па това, що се роди, да го разделим между семействата. Посъветвах се с председателя, отидох и до района, обясних им, че сме си изпълнили плана, че това, що сме намислили, ще бъде извънпланово, нищо не искаме от тях, сами ще се блъскаме, та да подкрепим хората. Някой от насядалите край масата подхвърли:

— Ти нарушаваш Сталиновия колхозен устав!

Не се стърпях:

— Да опустее дано този устав! Щом ние сме гладни, вас кой ще храни?

— А ти — казва — знаеш ли къде зимуват раците?

— Зная. Пратете ме там, ако от това ви олекне. Само че хубавичко помислете кой ще дава хляб за войниците на фронта.

Спориха, отнесох се и до райкома. Уж разрешиха, казаха: на твоя отговорност. Ала не ставаше дума за отговорността, ами за семето. В колхоза всичко ометено — и последното зрънце засято. Поблъсках си главата, па свиках бригадата на събрание — всичките, от мало до голямо. Не събрание, а нещо като семеен съвет направихме.

— Я да помислим как ще я караме! — казах аз. — На това, що е засято по нивите, хич не бива да разчитаме. Сами знаете — то е за фронта, па и да остане нещичко за семе ще е. Но ако си намерим семе, ще засеем, та да подпомогнем многодетните семейства, старците и сираците. Ако имате вяра в мен, вземам цялата отговорност върху себе си. Сега работата опира до това: всеки от вас да даде за посев златните зрънца, онова, дето е останало по дъното на чувалчетата и между дъските на хамбарите. Не роптайте срещу мен, нека откъснем от залька си, нека погладуваме — ще избутаме някак с малко до жътвата, затова пък за всяко зрънце ще получим сто. Понасилете се, мили, стиснете зъби, решете се на тоя подвиг заради самите себе си, заради

своите деца. Няма да съжалявате. Повярвайте на майчината ми дума. Помогнете ми, дорде не е късно да се засее...

На събранието уж всички ме подкрепиха, но опря ли до събирането на зърното, работата се затегна, стана страшно. Косата ми настръхваше, когато из дворовете изскачаха майките с много деца, когато кълняха всичко на света: и войната, и тоя живот, и децата си, и колхоза, и мене. Хората с кръв късаха от сърцата си, но всеки даваше колкото може и каквото може: кой крина, кой шепа. Разбирах, че дават последното си, ала пак го вземах. Събирах всичко, шепа по шепа пълнех чувалите. Къща по къща обходих с бричката, уговарях, молех, карах се, грабвах го от ръцете им. Една утеха имах — на есен хората ще ми благодарят, на есен всяка шепичка ще стане крина.

Никога няма да забравя как се отнесох със съседката си Айша. Болнава жена беше тя. Овдовя рано, мъжът ѝ Жаманбай умря още преди войната. И остана Айша сама, болна, с единствения си син Бекташ. Посъвземеше ли се, тя работеше в колхоза, в градината си, кравичка си имаше — тъй се прехранваха. Бекташ по това време вече работеше, харен момък порасна. Тъкмо с неговата бричка обикаляхме този ден по аила. Наблизихме техния двор и го питам:

— Бекташ, имате ли в къщи нещо?

— Има малко — отвърна момчето, но не веднага. — В една торбичка, зад печката.

— Върви го донеси тогава — рекох.

— Не, стрино Толгонай, вие идете помоли той.

Тия дни Айша пак не беше добре. Седеше на кечето, омотала кръста си с дебел шал.

— Айша, дойдох да получа онова, което всички дават — казах ѝ.

— Ей там е всичко, що имаме — показа торбата зад печката.

— Колкото имаш. Не го вземам за друго, нивата чака семе, чака да я засеят, не ни бави, Айша — подканих я аз.

А тя прехапа устни и мълком оброни глава. Ох, пуста нужда, докъде докарваше човека!

— Помисли си, Айша, десетина-петнайсет дни все ще изкараш. Помисли за идната зима, за пролетта помисли. Заради сина ти те моля, Айша. Той чака във с бричката.

Тя вдигна очи и умолително ме погледна.

— Да имах повече, мислиш ли, че щеше да ми е свидно? Ти ме познаваш, Толгонай, нали сме съседки...

Почувствувах, че няма да устоя на молбата ѝ, но веднага отпъдих съжалението.

— Сега не съм ти съседка, а бригадир — отрязах. — От името на народа ти вземам това зърно! — Станах и вдигнах торбата.

Айша се извърна.

Имаше седем-осем кила пшеница. Исках да отнеса всичкото, ала не посмях. И отсипах половината в празната кофа. Казах ѝ:

— Виж, Айша, вземам само половината. Не се сърди.

Тя се обърна. И видях сълзите ѝ, стичащи се към брадичката. Сърцето ми се сви. Изхвъркнах навън. Ах, защо не оставих торбата на мястото ѝ? Но откъде можех да зная какво ще сполети събраното от мен зърно?

Напълнихме два големи чувала. Пресяхме зърното, отвяхме го, почистихме го от плевел, зрънце по зрънце го оглеждахме. И сама откарах семето на угарта. Де да се бях позабавила? Ама оставаше да се изоре едно парче, мен не ме сдържаше — веднъж да се засее тая нива. Канех се рано-рано на заранта сама да хвърля зърното. Всичко бе готово — семе, оран, — както си го бях замислила.

Върнах се вечерта от работа, а на душата ми едно тревожно, място не мога да си намеря. През деня бях наредила на Бекташ и на още един момък да откарат с бричката браните на нивата. Деца си бяха още момчетата, не бях сигурна дали са изпълнили заръката ми. И рекох на Алиман:

— Я да намина при децата, да видя какво правят. Яхнах коня и потеглих.

Като излязох извън аила, подкарах тръс; спускаше се здрач, свечеряваше се. Наближавам мястото, гледам — воловете стоят на сред нивата запретнати. И никой не се види наоколо. Доядя ме на момчето, дете ореше: добичетата още неразпрегнал, само ги мъчи. Е, момко, думам си, чакай, ще те науча аз! Тръгнах да го диря, гледам бричката с браните катурната — никого няма.

— Ей, момчета! Де сте! Обадете се! — извиках. Никой не отговори, наоколо ни жива душа. Какво ли е станало? Де ли са се запилели? Изплаших се. Препуснах към колибата, скочих от коня. Драснах клечка кибрит. Момчетата лежаха вързани в колибата,

пребити, изподрани, в устата им натъпкани парцали. Измъкнах парцала от устата на Бекташ.

— Семето? Де е семето? — закрещях аз, не можех да позная гласа си.

— Отмъкнаха го. Претрепаха ни — изхърка той и показа с глава натам, накъдето бяха избягали крадците.

Не помня какво е било след това. През живота си не съм препускала така, както в оная нощ. И то нощ ли беше — тъмно като в рог. Да бяха запалили къщата ми, да бяха ме ограбили — дума не бих казала. Ако през есента задигнеха десет чувала зърно, пак бих се стърпяла: какво пък, мишките малко ли зяносват? Но заради това семе, заради този наш бъдещ хляб бих ги удушила със собствените си ръце.

Бях попаднала на следите на крадците, а и скоро ги видях. Искри излизаха изпод копитата на конете им. Държаха чувалите отпреде си, на седлата. Препускаха към планината.

Видях ги, взех да викам, да моля:

— Оставете чувалите, това е семе! Оставете ги, семе е! Семе е!

Те не се обръщаха. Разстоянието помежду ни се скъсяваше и аз видях, че тоя, дето беше от края, язди нашия кон. Веднага го познаях. Че как да не си позная коня. По стъпката го познаях, по белите чорапки на задните крака. И тогава извиках:

— Стой, знам те кой си! Дженшенкул! Ти си Дженшенкул! Няма да ми избягаш! Стой!

Наистина беше Дженшенкул. Отдели се от останалите и подкара срещу мен. В мрака лумна огън, нещо изгърмя. И едва когато се свличах от коня, разбрах, че са стреляли. А отначало помислих, че конят се е спянал.

Като дойдох на себе си, почувствувах тъпа болка, тежеше ми, гърбът ме въртеше. От главата ми бликаше кръв и се събираше на тила ми като пихтия. До мен хъркаше, издъхваше конят, но още риташе с крака, мъчеше се да стане. Клокочеща предсмъртна въздишка се изтръгна от гърдите му, главата му глухо тупна и той утихна. Утихна и всичко наоколо — целият живот замря. Лежах, без да шавна, дори не се опитвах да стана. Сега всичко ми беше безразлично. И животът вече беше безсмислен. Мислех как да свърша със себе си. Да имаше наблизко пропаст, щях да допълзя и да се хвърля с главата надолу. Не можех да си представя как, с какви очи ще гледам сега хората. И в

същия миг съзрях на небето Кумовата слама. Здрачната мътна река на Млечния път ми припомни мътните сълзи, стичащи се по лицето на Айша. Застанах на колене, после се изправих, олюлях се, отново се строполих и като ридаех от мъка и обида, взех да кълна:

— Дано кръвта на войната те прокълне, Дженшенкул! Дано те стигнат проклятията на убитите, Дженшенкул! Децата да те прокълнат, Дженшенкул!

Плачех и нареждах, дорде не останах без сили. Дълго лежах така. После дочух нечий стъпки и някой ме извика:

— Стрино Толгонай! Къде сте? Стрино Толгонай!

Познах гласа на Бекташ. Той дотича запъхтян, коленичи, привдигна главата ми.

— Стрино Толгонай, какво ви е, ранена ли сте?

— Не, ударих се — успокоих го аз. — Куршумът улучи коня.

— Е, не е чак толкова страшно, сега ще ви помогнем — зарадва се Бекташ. И добави: — А и месото ще използваме, ще го раздадем на хората.

Закараха ме момчетата с бричката у дома. Три дни прекарах на легло, гърбът не ме отпущаше. И сега понякога в лошо време се обажда. През тия дни мнозина дойдоха да ме навестят, да видят как съм. Благодаря на хората за това, но най-много им благодаря, че никой не ме укори, никой не ми напомни, сякаш нищо не беше се случило. Те сигур се досещаха, че и без това ми е тежко. Сетех ли се, че целият ни труд отиде на вятъра, че нивата остана незасята, а зърното, което бях откъснала от разплаканите деца, стана плячка на тези подли бандити — такава болка опарваше душата ми, та чак ми притъмняваше.

10

— Да, Толгонай, не само ти, но и аз, земята, усещах тази болка. Запустялата нива цяло лято ме болеше като открита рана. Дълго не стихваше болката. Най-страшните ми рани са незасятите нивя, Толгонай. А колко ниви останаха безплодни заради войната! Смъртен враг ми е този, който започва война.

— Права си, майко земя. Нали и синът ми Маселбек писа за това! Помниш ли писмото на Маселбек?

— Помня го, Толгонай.

— Да, ние с теб помним. Днес е ден за поменуване, майко земя. Днес отново всичко ще си припомним.

— Ще си припомним, Толгонай. Та Маселбек не беше само твой син, и мой син е — син на земята. Повтори ми неговото писмо, Толгонай.

11

Когато хората идваха да ме видят, да попитат за здравето ми, мислех, че от съчувствие премълчават за случилото се и затова повече говорят за новините, за работата, за времето; а то имало и друга причина. После се досетих. А те знаели какво ме чака.

Веднъж при мен се отби Айша, донесе ми чашка сметана. Като я видях да прекрачва прага, досрамя ме. Не знаех какво да кажа, мълчах, седнала в постелята. А тя ми рече:

— Ти, Толгонай, не мисли за случилото се. И ми прости слабостта. Пък аз не се сърдя. За тебе, ако трябва, и живота си давам. Сега моят Бекташ е помощник на двете къщи. Дори теб, Толгонай, обича повече от мен. Но аз се радвам. Значи, разумен ще ми порасте...

Само промълвих:

— Благодаря ти за тия думи, Айша.

На следната заран ми беше вече попоминало, излязох на двора да посвърша това-онова. Ала бързо се уморих и поседнах до прозореца на слънчице. И Алиман си беше у дома. Переше на двора. Казах ѝ да върви на работа, но тя ми отговори, че сам председателят ѝ наредил да си остане ден-два, да ме наглежда.

Оная пролет голямата стара ябълка — още Суванкул я сади — беше така гъсто нацъфтяла, сякаш отново се бе наляла със сили и се бе подмладила. А когато овошките цъфтят, въздухът е чист, открива се простор. Седях си аз така, любувах се на всичко наоколо, а в това време пощаджията ни, дядо Темирчал, довтаса. „Здравей, Толгонай, как си?“ И за разлика от друг път се беше разбързал, тежеше му нещо, кашляше мъчително и се оплакваше от кашлицата си; миналата седмица, казва, настинал, измъчил се; а после някак между другото додаде:

— Имаш тук някакво писмо — и го вади от чантата. Стана ми дори обидно от такова равнодушие.

— Че защо не ми каза веднага? От кого?

— Май от Маселбек — измънка той.

От радост не обърнах внимание, че писмото не е както обикновено триъгълник, а в твърд бял плик, с печатни букви. Тъкмо в това време докрета с патериците си и фронтовакът Бектурсун, наш съсед. Помислих си, че раненият крак го боли, едва се мъкнеше. Идваше той понякога да поседи у нас, да си поговорим. Бектурсун поздрави, взе плика. От Маселбек е, казва.

— Какво ти треперят ръцете? Че не стой на патериците де, седни, прочети ми го — помолих аз.

Едва седна на кечето, кракът му не се свиваше. С треперещи пръсти отвори плика и зачете. Ех, синко мой, още от първите ти думи разбрах всичко.

„Знаеш ли, мамо — пишеше той, — ще мине време и ти ще ме разбереш, ще се убедиш, че съм постъпил правилно. Да, ти непременно ще кажеш, че твоят син е постъпил честно. И въпреки че ще разбереш, все пак дълбоко в душата ти ще останат неизречени към мен слова: «Как можа, синко, тъй лесно да се простиш с тоя хубав свят? Защо съм те родила, защо съм те отгледала?» Да, мамо, ти си майка и имаш право да ме питаш, но след време историята ще отговори на твоите въпроси. А сега мога само да ти кажа, че не ние сме искали тази война, не ние сме я започнали, това е огромно нещастие за всички нас, за всички хора. И ние сме длъжни да проливаме кръвта си, да даваме живота си, за да слоим, да унищожим това чудовище. Не го ли направим, няма да бъдем достойни за името Човек. Никога не съм горял от желание да извърша геройство по време на война. Подготвих се за най-скромната професия — исках да стана учител. Много исках да стана. Но вместо тебешир и показалка трябваше да взема в ръце оръжие и да стана войник. Вината не е моя. Времето е такова. Не успях да предам нито един урок на децата.

След малко отивам да изпълня поръчението на Родината. Едва ли ще се върна жив. Отивам, за да запазя живота на много мои другари при настъплението. Отивам в

името на народа, в името на победата, на всичко прекрасно у човека.

Това е последното ми писмо, последните ми думи. Мамо! Да, хиляди пъти ще повтарям твоето майчино име и все пак дългът ми пред теб ще остане неизплатен. Прости ми, мамо, за мъката, която ти причинявам. Но разбери, мамо, това не е безразсъдна жертва, не. Самият живот ме е научил така. И това е моят първи и последен урок пред децата, които трябваше да уча. Отивам по свое желание и убеждение. Гордея се, че изпълнявам най-висшия дълг пред хората.

Не плачи, мамо, и никой да не плаче. В такива случаи никой не бива да плаче.

Прости ми, мамо, сбогом!

Сбогом, мои планини — Ала-Тоо! Колко ви обичах!

Твой син — учител, лейтенант Маселбек Суванкулов
Фронтът, 9 март 1943 г., 12 часът през нощта.“

Като насън вдигнах натежалата си глава. На двора се беше събрала безмълвна тълпа хора. Никой не плачеше. Маселбек молеше никой да не плаче. Жените ме хванаха под ръка. А когато станах, вятърът се втурна към ябълката и се посипаха облаци от бели цветчета. Те безшумно падаха на главите ни. Зад нашата бяла ябълка, зад белите върхове на далечните планини синееше безкрайно чистото и бездънно небе. А в моята душа се раждаше вик. Идеше ми да викна, та целият свят да чуе. Но аз мълчах. Изпълнявах последното желание на моя син, той ме беше помолил да не плача. Не знаех какво прави Алиман. Видях как бавно вървеше тя срещу ми с протегнати ръце. Дойде съвсем до мен, погледна ме в очите, обърна се и тръгна, закрила с длани лице.

Така загубих и средния си син. Остана ми само шапката му.

12

— А на мен остана името му, Толгонай. Аз съм неговата родина. На народа останаха думите му, Толгонай. Те са негови съотечественици.

— Да, майко-земя, така е. И колхозът носи неговото име. Писмото на Маселбек бяха изпратили в селсъвета другарите му от полка заедно със свое писмо. Те пишеха, че никога няма да забравят другаря си, ще се гордеят с неговия подвиг и че Родината вечно ще тачи паметта му. Пишеха, че преди решителното настъпление на нашите войски Маселбек взривил вражески склад с боеприпаси и взривът помел всичко живо наоколо. Скланям глава пред героите и пред моя син Маселбек, с чиято слава се гордея. Ала нищо, никаква слава не може да ми го замени него, живия. Която и майка да попитат, никоя не мечтае за такава слава. Майките раждат деца за живота, за обикновеното, земно щастие...

— Права си, Толгонай. Не ще забравя пролетта на победата, не ще забравя онзи ден, когато вие, хората, посрещахте войниците от фронта, ала и досега не мога да реша, Толгонай, кое беше повече — радостта или мъката.

13

Този ден беше наш ред да орем зеленчуковата си градина с колхозен плуг. Бяхме към края, когато по улицата се разтичаха, вдигна се шум. Алиман припна да разбере каква е работата, но веднага се върна.

— Мамо, пригответи се по-бързо — заприпира ме тя. — Отиват да срещат войниците.

Плугът и запрегнатите добичета си останаха на браздата. Наистина, целият аил — на коне, пешком, прегърбени старци и бабички, деца, ранени с патерици, — всичко тичаше нанякъде. Тичешком предаваха, че някакъв войник (зареченец трябва да е бил) казал някому, че войниците се връщат, че на гарата били пристигнали два ешелона, имало момчета от всички айли, тръгнали си били и всеки момент може да се покажат. Никой не питаше вярно ли е. Хората искаха тази истина, мечтаеха за дългоочаквания ден, затова никой не се съмняваше.

Стекохме се на края на айла, там, където преди войната щяха да прекарват новата улица. Тия, дето бяха на коне, не слизаха от седлата, пешаците се изкачиха на хълма при аръка, момчетията се покачиха по руините на недостроените стени, а други се покатериха по дърветата. Всички чакаха и гледаха към пътя. Някои един през друг си разказваха хубавите сънища, дето бяха сънували нощес, други събираха камъчета и гадаеха по тях. И във всичко — в сънищата, в гаданията и в другите предчувствия и поличби — хората виждаха добри, желани предзнаменования. И сега си мисля и си казвам, че ако хората по цялата земя винаги така чакаха, обзети от едно и също чувство, винаги така обичаха своите синове, братя, бащи и мъже, както ние ги чакахме и обичахме, може би на земята нямаше да има война.

Когато разговорите сред тълпата стихнаха, всеки, склонил глава, мълком си мислеше нещо свое. Хората чакаха решението на съдбата. Всеки се питаше: кой ще се завърне и кой няма? Кой ще дочака и кой не? От това зависеше животът ни и по-нататъшната ни съдба.

В една такава минута един хлапак се провикна от дървото: „Идат!“ И всички се заковаха на място, изпънаха се като струни на комуз, а сетне в един глас глухо повториха: „Идат!“ — и отново замлъкнаха в очакване, отново стана тихо. Много тихо. Но след малко сякаш се опомниха, отново зашумяха: „Къде са? Откъде идват? Къде?“ — и пак млъкнаха. Далече по шосето се показа бричка, тя бързо препускаше, спря на разклона, откъдето се отделя пътят за нашия аил, и от бричката скочи войник. Той взе шинела си, торбата, сбогува се с каруцаря и закричи към нас. Никой не пророни дума, всички млъчаха и учудено гледаха пътя, по който вървеше само един войник с шинел и торба през рамо. Той се приближаваше, но никой от нас не помръдна. По лицата на хората бе застинало недоумение. Всички очакваха някакво чудо. Не вярваха на очите си, защото очакваха не едного, а мнозина.

Войникът идваше все по-близо и по-близо, после се спря в недоумение — и той се смути, като видя в покрайнините на аила безмълвната тълпа. Сигурно си беше помислил: що за хора са тия, защо млъчат, защо стоят като заковани? Може би чакат някого? Войникът се обърна един-два пъти към шосето, но освен него нямаше никого. Пак закричи към нас, но отново се спря, отново погледна назад. Босоногото момиче, което стоеше най-отпред, неочаквано викна:

— Това е бате! Аширали! Аширали! — И като дръпна от главата си забрадката, полетя към него с все сили.

Бог знае как го беше познала, само викът ѝ като изстрел ни извади от вцепенението. След нея затичаха момчета, момичета.

— Той е, Аширали! Той е ами! — чуха се гласове, зашумяха и тогава всички — старо и младо — се спуснахме към войника.

Някаква могъща сила ни подхвана и ни понесе като на криле. Когато тичахме към него, прострели ръце, носехме със себе си целия си живот, всичко преживяно и изстрадано, мъките ни от чакането, безсънните ни нощи, нашите побелели коси, нашите състарени девойки, нашите вдовици и сираци, нашите сълзи и стонове, нашето мъжество бяхме понесли към войника-победител. И той изведнъж разбра, че посрещаме него, и затича към нас.

И когато тичахме вкупом, стори ми се, че наблизко профучава с грохот ешелон; вятърът блъска в лицето ми, аз чувам вик: „Мамо-о! Алима-а-ан!“ — и в ушите ми тракат, тракат колела...

Тези, които бяха с коне, първи стигнаха до войника, грабнаха, както препускаха, шинела и торбата му, а него подхванаха за двете ръце.

О, Победо! Толкова дълго те чакахме. Добре дошла! Добре дошла, Победо! Прости ни сълзите! Прости на снахицата ми Алиман, задето удряше глава в гърдите на Аширали, разтърсваше раменете му и го питаше: „Де е? Де е моят Касим?“ Прости на всички ни, Победо! Колко жертви дадохме за теб! Прости нашите викове: „Де са другите? Де е моят? Моят де е? Де са всички останали? Кога ще се върнат?“ Прости на войника Аширали, задето ни отговаряше: „Ще се върнат, скъпи мои, ще се върнат. Скоро ще се върнат, утре.“ Прости ни, Победо, прости! Когато прегръщах и целувах Аширали, в този момент аз си мислех за Джайнак, за Маселбек, за Касим, за Суванкул — никой от тях не се върна. Прости ми, Победо...

Вървахме мълком. Алиман току изхлипваше, тежко, дълбоко въздишаше, сякаш не ѝ достигаше въздух. Лицето ѝ бе помръкнало, тя гледаше само в краката си, обронила глава, и напрегнато си мислеше нещо. Досещах се: мрачни мисли я бяха налегнали. Да, Алиман много страдаше. Четях това по лицето ѝ, по горестния ѝ поглед, по прехапаната устна. Знаех за какво си мисли и ѝ казвах негласно: „Е, снахице, истина е, ще трябва да се разделим. Сега ти окончателно погребя Касим. Какво да се прави? Не можеш да умреш заедно с него, пък няма цял живот сама да кукуваш. Край. Ти ще си отидеш. Нищо не може да се върне — ще си отидеш, разбира се. Но аз не ти се сърдя. Не по своя воля и не от прищявка го правиш. Съдба. Ех, съдба, съдба... Да знаеш само, Алиман, колко тежко ще ми бъде да се разделя с теб. Живеехме си като майка и щерка. Отидеш ли си, ще те благословя като свое дете, ще се моля за твоето щастие. Животът е пред теб, млада си, красива си, ще си намериш някого. Важното е да ти се случи добър човек. Но ще бъде ли той за теб това, което беше Касим? Кой знае. А и аз с нищо не мога да ти помогна. Сал една молба имам: като ме напуснеш, спомняй си за мен, па макар и рядко. Никого си нямам, освен теб. Оставам съвсем сама в къщи, сама на тоя свят. Страшно ми е да си го помисля. И нямам си утеха на стари години, не успя да ми родиш внук. За теб така е може би по-добре. Ти мен не гледай. Не затривай младостта си заради мен, старата. Аз съм изживяла своето. Време е ти да живееш. Решиш ли, кажи. Свободна си да си отидеш,

когато поискаш. Ще си отидеш със спокойна съвест. А аз ще те помня, ще те обичам и ще съм ти благодарна...”

Вървах и си мислех това, канех се да изрека тия думи. А Алиман знаела какво ме тревожи. Когато хората си живеят сговорно, те се разбират от половин дума, от половин намек. И все пак тя ми каза не това, което очаквах.

Вървахме по недостроената улица. И за беда погледнах някогашния строеж на Алиман и Касим: на двора всичко беше както преди пет години — на сива грамада лежаха надокараните камъни, а тухлите отдавна се бяха превърнали в куп парчетии. Откак бе почнала войната, недостроената улица съвсем заглъхна. Всяко лято местата се покриваха с репей и лобода. Стените се бяха слегнали, порутили и дори в къщите растяха трънаци, надничаха през зейналите прозорци. До късна есен тук пасяха само телета, вързани за колове, и тъжно се обаждаха папуняци. Тия качулати птици обичат запустелите като гробища места. И сега те бяха накацали по руините като върху гробове, наслаждаваха се на спокойната пролетна топлинка и тихичко и унило се обаждаха.

„Божичко! — учудих се аз на тая пустота. — Къде ли останаха хората, които искаха да живеят тук, да се вие дим над огнищата им? И моят клет Касим не можа да си построи тук своя първи дом!“ Пусто и горестно стана на душата ми. А Алиман, прихванала ме за ръка, жалостиво се усмихна.

— Е, мамо — каза тя, — какво така оклюма? Или съвсем загуби вяра в живота? Не бива, мамо, разбирам, тежко ти е. Но ти си ми силна. Ти си ми... — Тя се запъна, канеше се да каже нещо, но размисли и виновно се усмихна. — Ти си ми просто добра. Хайде, мамо да поседнем, да си поговорим.

„Ето, сега ще ми каже, ще ми каже, че си отива“ — помислих си. Като гореща вълна ме обля жалост към себе си и към нея и отговорих, старайки се да овладее треперещия си глас:

— Бива, да поседнем да си поговорим.

Поседнахме на една могилка на края на пътя. Да, седнахме ние с нея — снаха и свекърва, за да решим своята съдба, да решим как ще я караме нататък. Алиман сведе очи, въздъхна и рече:

— Е, мамо, проклетата война свърши. И ти навярно се чудиш как ще живеем занапред. — Тя замълча и аз мълчах. Алиман вдигна глава

и сериозно и открито ме погледна. — Не скърби, мамо — тъжно се усмихна тя. — Мислиш ли, че от щастието ни не е останало нищичко, дори трошица? Не може от четирима да не се върне ни един. Не, почакай, мамо, не ме прекъсвай, чуй ме. Честно ти казвам, не да те утешавам и залъгвам. Повярвай ми, мамо, сърцето ми подсказва. Джайнак ще се върне. Изчезнал безследно — това значи, че е жив. Нали никой не го е видял убит. Може да е бил в плен или да се е крил при партизаните по горите, а сега изведнъж да си дойде. Или е тежко ранен и не може да се обади. Всичко е възможно. Ще видиш, ще се върне, като гръм от ясно небе ще ни дойде. Нека почакаме, мамо, да не го погребваме приживе. Имало е случаи — та и ти си чувала — живи са се връщали не само безследно изчезнали, ами и такива, за които е било получено черно известие. В съседния аил например и още някъде у казахите в Жълтата долина вече оплаквали, помени правила, а мъртвите се оказали живи, върнали се. А аз вярвам, сигурна съм, че наш Джайнак скоро ще се върне. Не е възможно от четирима да не се върне никой. Да почакаме, мамо, толкова сме чакали, да не бързаме. А за мен не се тревожи: по-рано ти бях снаха, сега съм ти наместо син, наместо всичките ти синове.

Алиман млъкна и ние още дълго седяхме, без да говорим. Беше към средата на май. Високо-високо над нас се събираха облаци и сякаш се наливаха с черен дим. Прогърмяваше. Полъхваше на дъжд. Там далече се изливаше светъл порой. Изливаше се на буйни потоци, блестеше на слънцето и с невидими широки крачки бродеше по земята: ту навлизаше в планината, ту се спускаше в ниското, ту отново се вдигаше към върховете, ту слизаше в степта. Гледах натам и не откъсвах поглед. Далечният дъждовен вятър облъхваше пламналото ми лице. Нищо не казвах на Алиман. Моите думи за нея бяха там: щедри и светли като далечния светъл порой.

Да, ще ваят дъждове, ще зреят жита, ще живее народът — и аз ще живея с него. Така си мислех не защото Алиман ме съжали, не защото от милосърдие ми каза, че няма да ме остави сама. Не, аз се радвах на друго. Кой казва, че войната правела хората жестоки, алчни, подли и дребнави? Не, война, и четиридесет години да тъпчеш хората с ботуша си, да ги убиваш, ограбваш, опожаряваш и опустошаваш — не можеш преви човека, не можеш да го смачкаш, да го покориш.

А моята Алиман беше човек! Заради кого крепеше тя в себе си вярата, че Джайнак, скочил с парашут във вражеския лагер и безследно изчезнал още същата нощ, е непременно жив и непременно ще се върне? Заради кого тя убеждаваше себе си, че светът не е чак толкова несправедлив, колкото на нас ни се струва? И не посмях да разруша тази вяра, не посмях да смутя нейните надежди в доброто и дори ѝ повярвах. Ами ако наистина Джайнак е жив? Значи, нищо чудно един ден да се върне. Повярвах ѝ като дете. Искях го. И вече бях почнала да си мечтая за този ден, когато Алиман наруши мълчанието. Тя първа се сети, че градината е останала недоорана.

— Мамо, плугът ни чака. Да побързаме! Земята ще изпръхне — подканяше тя.

Изтичахме в градината. Воловете отдавна бяха излезли на тревата и пасяха, повлекли плуга подире си. Алиман ги върна, заби плуга в браздата и продължихме да орем. Чудно нещо, колко малко му трябва на човек! Понякога само една добра дума може да го възкреси. Така стана и с Алиман. Или на мен само ми се струваше? Но тя изведнъж се преобрази, стана предишната Алиман. Цяла грейна, всяка нейна дума, всяка усмивка и движение — всичко беше както някога. Хвърли на браздата късичкия си бешмет, запретна поли, засука ръкави, дръпна забрадката си назад и пъргаво подкара воловете!

— Ей, Белчо, дий, дий! Е, Късоопашатко, дий, дий — подвикваше им тя и ги пошибваше звучно с дългия камшик.

Алиман искаше да ме поразее, за да мога да работя, да живея. Затова се държеше така в този паметен ден. Без да спира, се обръщаше и засмяно ми казваше:

— Мамо, не натискай толкова, камънакът ще излезе отгоре. Пази си силите!

Оставаха ни още две бразди, но дъждът ни превари. Беше звънлив, весел, проливен дъжд. Отначало само понамокри гърбовете на воловете с първите си едри капки, позамисли се и се впусна в танц с всичките си струи, разигра се, сякаш заръкопляска, за миг целият аил се раздвижи. Разкудукдякаха се, разпериха криле кокошките и побягнаха с пиленцата. Жените прибираха прането от простора и също бързаха към къщи. На улицата изскачаха дечурлига и кучета, надбягваха се в тая дъждовна бъркотия. Малчуганите пееха песенчица:

*Дъждец, чакай ме, поспри,
редом двама да вървим.*

— Ще ни намокри! Да се спрем, да изчакаме! — казах на Алиман.

Тя заклати глава:

— Нищо, мамо, няма да се стопим! — и като малко момиченце се разсмия от гъделичкащия я дъжд, подкара по-бързо воловете.

Нейната веселост ме зарази. Любувах ѝ се и си шепнях: „Ясна моя, дъждовна! Колко щастлива можеше да бъдеш!... Ех, живот, живот...“ Едва сега разбирам, че е правила всичко това заради мен. Много е искала да забравя войната, мъката, да погледна живота с повесели очи. Алиман подлагаше ръце и лице на дъждовните струи и ми казваше:

— Мамо, гледай какъв дъжд! Виж само какъв светъл дъжд! Годината ще бъде плодородна! Хайде, дъжд, изливай се, поливай пощедро, хайде, хайде! — и шибаше с камшик дъждовните струи и гърбовете на двата вола.

Смееше се тя и навярно не знаеше колко е красива под дъжда, цялата мокра, тъничка, с твърди гърди и силни бедра, с грейнали от щастие очи и с пламнали румени бузи. Бъди трижди проклета, война!

Когато дъждът попрестана и отиде другаде да лудува, Алиман се умълча. Със съжаление гледаше подир отминаващите облаци, вслушваше се в заглъхващия отвъд реката шум, може би си мислеше, че и дъждът не е вечен, че и той бързо си отива. Тъжно въздъхна. Дали си беше спомнила за Касим, или имаше и нещо друго, но като ме погледна, отново се усмихна.

— Тъкмо време за царевицата! — каза тя и побягна към дома.

Алиман донесе в една кофичка накисната царевица. Загреба пълна шепя набъбнали едри зърна.

— Мамо — рече ми тя. — Нека Джайнак си дойде, когато станат млечните кочани. — И пръсна по градината първите зърна.

Никога няма да забравя този ден. Като току-що роден младенец надникна из облаците окъпаното от дъжда ясно слънце. Алиман вървеше боса по тъмните влажни бразди, усмихваше се, през крачка

хвърляше шепа семе. Тя сееше не просто зърна, а зърната на надеждата, на доброто, на очакването.

— Ще видиш, мамо — казваше тя тогава, — ще се сбъднат думите ми. Аз сама ще изпека на Джайнак млечни кочани в гореща пепел. Помниш ли, той винаги се разправяше с мен за тях? Веднъж грабна от пепелта гореща царица, пъкна я в пазвата си и побягна. А кочанът му опари корема. Заподскача като ужилен. Цяла кофа вода изля отгоре си. А аз, вместо да му помогна, превивам се от смях и му додявам: „Така ти се пада! Така ти се пада!“ Помниш ли мамо? — смееше се тя, сетила се за тази весела случка. И за това ѝ благодаря...

14

— Да, Толгонай, дълго чакахте Джайнак.

— Дълго, майко-земя. Царевницата узря не веднъж, а два, три пъти узря тя, а Джайнак не се върна. И никаква вест за него не се получи. Та ти помниш колко пъти съм идвала при теб цяла в сълзи мъквата си да споделя...

— Идвала си, Толгонай. Да, много пъти си идвала при мен. Плакала си, питала си ме какво да правиш със снахицата си, та да не погубиш младините й. Ала аз с нищо не можах да ти помогна, Толгонай. Ето, толкова години са минали, а и сега нищо не ще ти кажа.

Животът си течеше, колхозът почна да се позамогва, животът стана по-лек и споменът за войната избледняваше, заличаваха се нейните следи в душите на хората.

Ние с Алиман продължавахме да си работим в колхоза. Бригадирската работа предадох на младите още щом се върнаха от фронта.

— Поработих три години сама, намъчих се, вече се върнахте, хващайте се вие за тая работа — казах на момчетата, — а мене ме освободете — през тия години остарях, но пак ще ви помагам.

Онези, които тогаз бяха младежи, още ме наричат „бригадирка“, значи, още ме уважават.

Въпреки че животът си тръгна по реда, ние с Алиман не намерихме покой. Никой нищо не забелязваше, но дълбоко в себе си ние страдахме, постоянно мислехме за едно и също. На пръв поглед изглеждаше лесно — ще си поприказваме откровено, очи в очи: така и така, значи, всеки да поеме своя път, всеки да урежда живота си. Да, същината беше много проста. Ако снаха ми беше не Алиман, а друга жена, ако тя не беше толкова добра с мен, без много да му мисля, щях да ѝ река в очите: значи, няма какво да чакаш — дорде не е късно, намери си мъж и си върви. Ала на Алиман не се решавах да кажа тия думи. Колкото и да търсиш по-меки, колкото и да ги подбиращ, смисълът им си остава един и същ — груб и жесток. Нямах право да я гоня насила. Веднъж пътем у нас се бяха отбили нейни роднини от Каинди. За да ми бъде чиста съвестта, взех, че казах — Алиман, значи, е свободна, готова съм да я благословя. Но Алиман така ги сръза, че ми стана неудобно пред хората и за мен, и за нея. Тя им забрани и да споменават за това. Имам си, каза, ум в главата, ще се махна ли оттук, или няма, кога ще бъде това — моя си работа, не се бъркайте в живота ни. Разкайвах се сетне, че прибързах. Не смеех да погледна Алиман. А тя, умницата ми, всичко беше разбрала, дума не продума, сякаш нищо не е било. Така си живеехме двете, жалехме се една друга, зальгвахме

се с надеждата, че Джайнак ще се върне, после и тая надежда погасна, а времето си течеше и нямаше за кога да се чака...

Как стана това, сама не зная. През аила ни минават стада. Отдавна прекарват добитъка оттук — през пролетта към планината, а наесен — от планината към степта. Случвало се е пастирите да останат при нас по няколко дни. И за тях почивка, и за стадата.

Есента на четиридесет и шеста оттук по суходолието прекара стадото си млад чобанин от съседния аил. Войник е бил, личеше си, още не беше свалил сивия шинел, яздеше хубав кон, с пушка през рамо, носеше си и шуба, привързана за седлото. Често препускаше тръс по аила. Е, препуска си — какво толкова, малко ли хора минават по пътищата, тяхна си работа. Аз не го и познавах.

Много сватби се вдигнаха онази есен по нас. Някой беше устроил и надбягване с коне — борба за одран козел по случай задомяването на сина си. Майстор ездач излезе този чобанин. Ние с Алиман се стягахме да вървим на сватбата. Докато тя се пременяваше, по улицата някой бързо премина галоп и сякаш тупна пред вратата. Изтичах да видя. Беше същият чобанин. Запъхтият кон се полюшваше под него, танцуваше, а той се кипреше на седлото, стиснал между зъбите си камшик, засукал ръкавите на рубашката си. А досам вратата лежеше закланият козел. Победителят в играта имаше право да го хвърли, в който двор си пожелае. Само че аз, защо ли, толкова се обърках, че не знаех какво да кажа.

— Що е това, сине? — изплъзна се от езика ми.

А той попита:

— Кой е в къщи?

— А на тебе кой ти трябва? — казвам.

Тогава той изломоти нещо, че уж бил изтървал козела случайно, вдигна го и като обърна коня, запраши нагоре по улицата. В това време долетяха и останалите. Видяха, че той препуска с козела и пришпориха подире му. Това е всичко. Повече не съм го срещала. Тогава ми стана малко обидно. Щом е донесъл козела в къщи, трябваше да го остави на стопаните, такъв е обичаят. А може и наистина да го е изтървал случайно? Но защо тогава козелът не беше на улицата, а пред портата? Какво ли означава това?

Когато Алиман излезе, всичко разбрах. Тя беше с пъстро шалче и копринена рокля. Хвърли ми един поглед, засрами се, наведе глава.

— Хайде, мамо — тихо рече тя.

Ясно защо беше дошъл чобанинът. Спомних си, че няколко вечери наред Алиман отиваше за вода на реката и се връщаше късно, макар че аръкът зад двора преливаше. Заболя ме сърцето. Не защото я ревнувах — а може и да съм я ревнувала, — не беше там работата. Та самата аз молах бога Алиман да не остава вдовица, молах го по-скоро да си намери мъж, желях й това щастие, но сега изведнъж ме обзе страх. Тревожех се, сякаш не снаха, а родна дъщеря трябваше да задомявам. Страхувах се да не сбърка, как ще живее на новото място, на какви хора ще попадне, какъв мъж ще случи. Това не ми излизаше от ума и на сватбата, и на връщане, и у дома.

„Познаваш ли го добре, Алиман? Какъв човек е той? Не бързай, дете мое Алиман, внимавай да не сбъркаш! Хубавичко опознай човека!“ — мислено я молах аз. Пък се и страхувах да не стана пречка за младите. Какво да сторя, та Алиман да не се стеснява от мен, как повнимателно да й дам да разбере, че е свободна да постъпва както намери за добре. И все гледах да скрия своята тревога, разговарях с нея както винаги, дори се шегувах, смеех се, за да не се притеснява и, не дай боже, да помисли, че съм против нея. И все пак тя е знаела за моята тревога.

Вечерта, когато Алиман взе кофата и тръгна за вода, аз въздъхнах облекчено, сякаш товар падна от гърба ми. „Добре, нека се срещне с него“, помислих си аз. Но тя се върна бързо. Не отишла на реката, донесе вода от аръка.

— Мамо — каза тя, като остави кофата на място. — Ще ти стопля вода, измий си главата.

— Има време — казвам, — дъще, и утре е ден, ако трябва да отидеш някъде...

Но тя ме прекъсна:

— Утре сме на работа, няма кога. Ти, мамо, се измий, пък аз ще те среща.

Алиман стопли котел вода и се захвана с мен като с малко момиченце, което не може само да си измие главата. Накара ме най-напред да си намажа косата с кисело мляко, после да я натъркам с миризлив сапун, да я изплакна, отново да я сапунисам и през цялото време не се отделяше крачка от мен, все сменяше водата, разхлаждаше горещата със студена и ми поливаше с кипче. Друг път не бих траяла,

щях да ѝ река да ме остави на мира, но онази вечер не можах да го сторя. Чувствувах се виновна: заради мен не отиде на срещата. „Ама че беда, защо го направи?“ — ядосвах се и на нея, и на себе си. Алиман уж беше много доволна, само като разчесваше косата ми с гребена, тъжно рече:

— Мамо, някога косата ти трябва да е била гъста, нали и ти си била млада.

Нежно ме погали по главата, ласкаво докосна с длан лицето ми. Не вдигнах очи — сълзите ми напиреха. „Като че ли се прощава с мен“ — мислех си с болка. Сетне тя сплете косата ми и извади от сандъка своя стар парфюм. Касим ѝ го беше купил и тя си го пазеше. Взех да се дърпам:

— За бога, Алиман, какво си намислила? Защо ми е това? Срамота е на моите години, хората ще ми се смеят!

А тя не искаше и да чуе, смееше се весело, напръска лицето ми, шията, косата, цялото шишенце изля. И почна да ме прегръща, да ме оглежда от всички страни.

— На, виж каква млада и хубава ми стана! — радваше се тя на приумицата си.

И аз се развеселих. След чая Алиман ми каза:

— А сега, мамо, да си починем. Аз ще ти постеля.

Онази нощ и двете не спяхме. Алиман си мислеше за нещо свое, въздишаше, въртеше се. А моята душа преливаше да мисли по нея. Ту ми се привиждаше как Алиман тича през пшеницата към комбайна с китка дива ружа, как оставя цветето на стъпалото на комбайна и как игриво побягва назад. Ту пък как не дава на Касим да се качи на коня и като малко дете с плач се лови за ръката му. Или си спомнях нашето пътуване до гарата. Уж караме бричката много бързо, Алиман седи до мен с румени от студа страни, цялата в сняг. Снегът е посипал шалчето ѝ, показали се кичури коса, яката, от това тя изглежда още по-красива. Ту я виждах да се втурва към мен, разперила ръце: „Мамо-о! Вдовици сме ние с теб, клетки вдовици!“ Ту пък как бяга от мен, с черната забрадка, по аленото от лалета поле. Прехвърлих в паметта си всичко, което ни е свързвало, и изведнъж си представих как тя тръгва с оня човек, подкарала стадото му по сухия дол. Сякаш чувам гласа ѝ: „Прости ми, мамо, отиваме си. Не ме споменяй с лошо, сбогом, мамо!“ Тичах подире ѝ по стръмното, махах с ръка и също се прощавах:

„Сбогом, слънце мое! Угасна моята звезда. Сбогом, Алиман! Бъди щастлива, сбогом!... Ей, момко! — виках на чобанина. — Не обиждай снахицата ми, пази я. Иначе ще те прокълна, със страшна клетва ще те прокълна!“ Сълзите се стичаха по лицето ми и падаха на възглавницата. Плачех тихо, завита презглава, за да не чуе Алиман.

На другия ден, като се върна от работа, Алиман не отиде никъде. Остана си вечерта в къщи. После чобанинът откара нанякъде стадото си и повече не се мярна. Личеше си, че Алиман страда, беше мрачна.

„Да беше ме зарязала и да върви с него, щом ѝ е на сърце — гълчах я аз на ум и ми беше жал за нея. — Ех, горкана, клета моя! Защо ли си се родила такава да страдаш!“ Но дните си минаваха, малко по малко всичко се забрави.

Рано напролет чобанинът отново се появи. Видях го по ливадите, дето пасеше овцете. И отново Алиман започна да излиза вечер и да закъснява. Нищо не ѝ казвах. Сама трябваше да реши съдбата си.

Една нощ я чаках до късно. Целият аил спеше и аз полегнах, намалих фитила на лампата, но сън не ме ловеше. Неспкойно и тежко беше на душата ми. Чаках Алиман и се вслушвах във всяко изшумоляване навън. Луната грееше, облаците току я задиряха с краищата си, беше тихо пролетно време. Тръпки ме побиваха. Не от студ, а от самота. Загърнах се в шубата и задряхах, както си седях. Събудих се изплашена от нещо. Гледам — Алиман на вратата. Копчетата на роклята ѝ изкъсани, вижда се голата ѝ гръд, косата ѝ чорлава, очите — помътнели. За първи път я виждах пияна. Прекрачи прага, олюля се, едва не падна, хвана се за печката и заклати глава. Студ пробяга по кожата ми.

— Какво ме гледаш? — попита тя, като вдигна глава. — А, какво си ме зяпнала? Да, пияна съм. Пих водка. Какво друго ми остава да правя, кой друг да пие, ако не аз, а? Защо мълчиш?

Онемях, нямах сили да продумам, страшно ми беше да гледам докъде е стигнала моята снаха. Алиман стенеше. Държеше се за печката, сетне наведе глава и зашепна:

— Мамо, ти нищо не знаеш. Аз... Аз днес... Помниш ли, когато изпрацахме Касим, отидохме с него на реката. Там... — не се доизказа тя, хвана се за главата, свлече се на пода и се затресе от плач.

Едва тогава се окопитих. Хвърлих се към нея, хванах я, притиснах я към гърдите си.

— Какво ти е, Алиман? Защо плачеш? Кажи де! Домъчня ли ти? Обиди ли те някой? Кажи ми, кажи! Или аз съм те обидила? Ако си огорчена от нещо, кажи ми всичко, що е на душата ти...

— Не, не, мамо, майчице! — задавяше се от сълзи Алиман. — Горкичката ми, клетата ми, самотната ми! Нищо не знаеш ти... А и да знаеше, какво можеше да сториш? Ой, мамо, мамо, ой, мамо!

Дълго рида тя, заровила в скута ми мокрото си лице. А сетне се поуспокои и заспа. Ала и насън продължаваше да хлипа и жално да стене. До разсъмване прекарах край възглавницата ѝ и размислях: как ще живеем по-нататък? Какво да правим? Реших откровено да поговоря с нея. Но на сутринта тя мълчеше. И без това ѝ беше лошо. Мълком, с поглед ме молеше да не ѝ напомням за снощното, само като отиваше на работа, тихо ми каза от прага:

— Прости ми, мамо.

И повече не я тревожих.

Минаха два-три месеца. През лятото се водеше следствието по делото на дезертъора Дженшенкул. След войната не посмял да се върне в аила, но понякога нощем скришом си идвал у дома. Крил се някъде из Казахстан, занимавал се със спекула, препродавал краден добитък, но го пипнали. Разкрили цялото минало на Дженшенкул и го докарали в нашия аил на очна ставка. Дотича и при мен разсилният от селсъвета, каза ми:

— Викат те за свидетел.

Тръгнах. На улицата срещнах Алиман, връщаше се от работа. Уморена, унила, тя вървеше настрани от другите. Помръкна лицето ѝ това лято. Стана ми жал за нея и за да не стои сама в къщи, казах ѝ:

— Да идем, момичето ми, в канцеларията, па заедно ще се приберем.

А тя ми отговори:

— Не, мамо. Какво да правя там? Ще си ходя, главата ме боли.

— Е, върви — казах ѝ. — Пък полегни, почини си. Аз ще издоя кравата.

Пред селсъвета чакаше закрыта кола. Отпред на площадката се бяха струпали хората, извикани за свидетели, и такива, дето се бяха отбили на връщане от работа. Колко време не бях виждала Дженшенкул, кажи-речи, седем години. Нечестният живот явно му

беше понесъл. Як, охранен, той седеше на скамейката до прозореца, поглеждаше мрачно изпод вежди и троснато отговаряше:

— Ти казваш, че съм крадец, но уловихте ли ме вие с ръцете си, видяхте ли ме с очите си? Не! Тогава не набеждавай напразно. Можеш сто пъти да го кажеш, файда няма, факти, факти са нужни!

Като чух това, дръпнах поотворения прозорец и викнах от улицата:

— Ти лъжеш, гад! Щом ти трябва факти — ето ме, аз съм факт!

— Влезте, майко — покани ме следователят, като се понадигна от масата.

Влязох и продължих:

— Вярно, ние не сме те хванали на местопрестъплението. Нямахме време да те гоним. Тогава с нокти оряхме земята, хляб за фронта доставяхме. Клас по клас събирахме, за да нахраним децата си. А ти ни отмъкна конете, от плуговете задигна добитъка. Тогава ти изтръгна от ръцете ни последното семе, събирано зрънце по зрънце, ние го отнемахме от децата, ти от нас. Значи, ти беше враг. И когато те настигнах и викнах: „Стой! Аз те познавам, Дженшенкул, стой!“ — ти се обърна и стреля по мен. Ето ти фактите!

Аз млъкнах и следователят ми каза:

— Благодаря ви, майко. Свободна сте. Можете да си вървите.

Тръгнах да излизам от селсъвета, но изведнъж към вратата скочи жената на Дженшенкул. Тя като бясна се нахвърли върху мене и закрещя:

— Ах ти, вещице! Все истината дириш, ама истината ти отмъщава. Така ти се пада! Малко ти беше досега, ще има още да плачеш. Отде се е взел коремът на снаха ти, а? Под носа ти твоята безпътница наду шкембето, а ти истината дириш. Заедно я търсете сега, гадини безсрамни!

Хората я дръпнаха от мене в ъгъла, запушиха и устата, но аз им казах:

— Оставете я, не я закачайте! — И мълком тръгнах към къщи.

Прахта ли по пътя беше толкова гореща, срамът ли пареше нозете ми, не знам, но отпърво почти тичах. После тръгнах бавно, започнах да обмислям. Никога не ми беше идвало на ум такова нещо, а можела съм да се досетя. Напоследък Алиман някак странно се измени, стана мълчалива, затворена и от дружките си дори странеше.

Обяснявах си го с това, че с чобанина нищо не излезе. Той още пролетта се качи в планината и повече никакъв не се видя. Мислех си — не са се разбрали и тя страда. Но работата била съвсем друга. Ох, какво нещастие! Но кой е могъл да знае, че ще се случи така. Обърках се — що да сторя? На другата вечер Айша ме повика да поседим край огнището. Пийнахме чай, поприказвахме си, па тя ми рече:

— Нощес жената на Дженшенкул заминала за някъде.

Замълчах си. Какво ме засяга? Да заминава. Всеки е свободен да прави каквото ще. Едва след време, след две-три години научих: отишли през нощта хора при жената на Дженшенкул, натоварили багажа ѝ на брички и ѝ рекли: „Заминавай, където щеш. Няма място за теб в аила.“ Повече никой никога не ми напомни за бедата, сполетяла ни с Алиман. Може на нея да са ѝ казвали нещо, хората може всичко да са си мислели, едни са я жалели, други са я упреквали, но на мен никой нищо не намекна и затова съм много, много благодарна на хората. Толкова години минаха, но всички ме уважават, както и преди.

Вече знаех, че Алиман е бременна, но между нас нищо не се промени. Живеехме, работехме, съветвахме се за всичко както и по-рано. Алиман и дума не отваряше за предстоящото си майчинство. Дали не се решаваше, или пък все отлагаше. И аз си мълчах, щадях гордостта и. Най-важното, че в душата си не я осъждах. Нямах това право, защото целият ѝ живот минаваше пред очите ми, всичко виждах, всичко разбирах, а и аз самата бях малко виновна. Затова веднага си казах: ако Алиман е извършила грях, то грехът е и мой, ако тя роди, детето ще бъде и мое и целия срам, всичките тегоби и мъки ще взема върху себе си. И двете знаехме, че рано или късно ще дойде ден, когато по неволя ще заговорим и ще си простим дългото мълчание. И все пак отлагахме този разговор от днес за утре, от утре за другиден. Но веднъж аз се изтървах.

Една заран в края на лятото, когато Алиман беше петия или шестия месец, аз изкарах кравата в стадото. Гласецът на пастирчето звънтеше тази сутрин като на петле. Стадото стигна до нашия двор. Момчето подкара кравите и ми се усмихна с цялата си муцунка.

— Стрино Толгонай! — каза то. — Суйунчу — ще черпиш за добрата вест. Снахата на дядо Джоробек родила.

— Ами? Кога?

— На разсъмване.

— Момче или момиче?

— Момиче, стрино Толгонай! Чучулига щели да я кръстят, защото се родила на ранина като чучулига!

— Хубаво. Нека да живее до дълбока старост! Благодаря за добрата вест.

Много ме трогна това момче сираче, че се радваше, дете на света се е родил някой. Доволна влязох в къщи. И как така в оня миг забравих това, за което мислех и деня и пощя? От вратата викнах:

— Алиман, чу ли новината? Снахата на Джоробек родила момиченце. Чу ли? Горкичката, тежко го носеше, слава богу, благополучно... — И не се доизказах, запънах се, сякаш камък бях стиснала с болен зъб.

Алиман стоеше смълчана, навела очи, прехапала устни. Какво ли си е мислела в оня миг? Може би й бе минало през ум, че когато роди тя, никой няма да го съобщава на хората с такава радост. Изгорях от срам заради своята недосетливост. Седнах до огнището, без да смея да я погледна, и взех да подклаждам огъня, макар да нямаше нужда. Когато се обърнах, Алиман още си стоеше до стената с наведени очи. Сърцето ме прободеше от жалост. Вдигнах се с мъка и отидох при нея.

— Какво ти е? Да не ти е лошо? — попитах я.

— Не, мамо — отвърна тя.

— Може би ти е тежко да работиш — да беше си останала в къщи.

— Не, мамо, не ми е тежко. Какво трудно да нижеш тютюн — каза тя и отиде на работа.

Тогава реших, че повече не бива да се протака. Още сега трябва да й кажа, че няма какво да се срамува, че всички дечица са еднакви, че нейното дете ще ми бъде като свое. Ще го бавя, както съм бавила своите деца. Тя трябва да разбере това. Да не свежда глава. Да е горда. Да гледа открито хората в очите — тя има право да бъде майка.

С тези мисли изтичах подире й, извиках:

— Алиман, почакай за минутка. Имам да ти кажа нещо, почакай! Направи се, че не ме е чула, отиде си, без да се обърне.

Цял ден ми беше тревожно, мислех си: „Не, така повече не бива. Довечера ще й кажа. Ще бъде по-леко и за нея, и за мен.“ Но не можах да сторя това, що бях наумила. Вечерта, когато се върнах от работа, Алиман я нямаше у дома. Почаках и започнах да се тревожа. Какво й е

станало? Защо толкова време не се връща? Тръгнах да я диря и на излизане от къщи видях Бекташ. Той влезе мълчаливо през портичката с голям наръч зелена трева, мълчаливо хвърли тревата в яслите на кравата и едва тогава тихо каза:

— Стрино Толгонай, Алиман поръча да не я търсите. Рече, че заминава при своите в Каинди.

Краката ми се подкосиха, седнах на прага.

— Кога замина?

— Подир обяд. Преди два-три часа. Замина с един минаваш, оттук камион.

Седях като пребита. Толкова мъчително, толкова безнадеждно беше на душата ми, сякаш бе настъпил последният ми час. Бекташ започна да ме успокоява.

— Не се тревожете, стрино Толгонай. Шофьорът я взе в кабината. Там е хубаво — нареждаше той.

„Ех, Бекташ, Бекташ, ако беше само това“ — мислех си аз. И все пак му бях благодарна за простодушната утеха. Беше вече голям. Работеше в колхоза като каруцар. Погледнах го и се изненадах как бързо се е източил и наедрял. И походката, и гласът му вече мъжки. И лицето му спокойно, благо. Още от мъничък го обичах и добре, че в този злощастен час при мен дойде той. Бекташ донесе вода от аръка, сложи самовара, поля двора и почна да мете.

— Починете си, стрино Толгонай — каза той. — Сега ще постеля кечето под ябълката. Ще дойде и мама. Каза, че ѝ се пие от вашия чай. Сега ще дойде.

След като Алиман си отиде, дните станаха безкрайно дълги. Как съм могла преди да се смятам за самотна? Не съм познавала, значи, истинската самота. Три дни как да е изкарах, но после стана нетърпимо. Къщата ми опротивя, животът не е живот. Идеше ми да се махна някъде, да се запиляя по света. А помисля ли си какво прави Алиман — още по-тежко ми става. Ако близките ѝ в Каинди са я приели с добро — хубаво, ами ако я подиграват, преди, значи, не щеше и да ни чуеш, не е ваша работа, сама си зная, не ми се бъркайте, а сега си дошла опозорена подслон да дириш, сега сме ти нужни. Можеха да ѝ го рекат, разбира се, че можеха. Ами ако са ѝ го рекли, какво ли ѝ е? Горда е тя, ще понесе ли тези упреци? Не дай боже да посегне на себе си. Ех, Алиман, Алиман, да беше при мен, аз щях да взема целия позор

върху себе си, на никому не бих позволила да те обиди. Как ли не го мислих, как ли не го премислях. А сетне си рекох: „Не, така не бива. Ще отида, ще разбера, с очите си ще видя. Ще я моля да се върне, може пък и да послуша. Какво щастие, ако отново се върне. А не се ли съгласи, що мога да сторя? Ще я благословя, ще си поплача и ще се прибера у дома.“ Така реших и на заранта се стегнах за път. Оставих къщата и кравата на Айша. Бекташ спря един камион, качих се и потеглих за Каинди.

Когато излязохме от аила и поехме по междуселския път, забелязах жена да върви по пътеката през пожънатите ниви. Веднага я познах — Алиман! Скъпа, ненагледна моя, тя се връщаше при мен. Заудрях с юмруци по кабината: „Спри! Спри! Спри!“ Камионът повървя още малко и спря, аз грабнах торбата, смъкнах се долу. От вдигналия се пепелак всичко край мен се скри като в гъста мъгла. Дори си помислих дали Алиман не ми се е привидяла. Когато прахта се изтегли подир камиона, отново я видях.

— Алима-ан! — с все гърло викнах аз.

Не помня как съм дотичала. Спомням си само, че се прегръщахме, целувахме се и плачехме. Толкова трябва да сме се били затъжили една за друга, че не намирахме думи да си кажем всичко, мислено и премислено през тия дни. Милвах, галех лицето на Алиман и все повтарях:

— Върна се, нали? Върна се, дъще моя! Върна се при мен, при своята майка! Върна се!

Алиман отвръщаше:

— Да, върнах се! Върнах се при теб, мамо. Върнах се!

И както стояхме така прегърнати, нейното дете изведнъж се размърда и удари два-три пъти с краче по корема и. И двете усетихме тези движения. Алиман положи длани върху корема си и взе внимателно да го поглажда. И в тази минута очите ѝ преобърнаха сякаш целия ми живот. Как са могли да ми минат лоши мисли за нея! О, свято майчинство! Само капка такава щастие изкупва море от твоите страдания. Притиснах се до бузата ѝ, не се сдържах, заплаках:

— Ненагледна моя, добричка, ласкава! Колко се страхувах за теб!

Тя ме утешаваше:

— Не плачи, мамо. Прости на мене, глупавата. Никога няма да те напусна. Опитах, нищо не излезе: не изтраях, през цялото време

тъгувах за теб.

Реших, че е дошъл най-удобният момент за нашия откровен разговор и попитах:

— Защо си отиде, обиди ли се?

Мълчеше, като да обмисляше отговора си, после въздъхна и каза:

— Не ме питай за това, мамо! Защо ти е? Ти не ме питай нищо и аз нищо няма да ти казвам. Не ме измъчвай, мамо, и без това ми е тежко.

Пак отклони разговора. И всеки път така. Как не разбираше, че това е по-лошо за нея.

Есента тази година беше дълга и дъждовита. Нямаше ден да не завали. И в мрачните, безкрайни, хладни дни ние повечето си стояхме у дома. И Алиман линееше като есента. Ставаше все по-мрачна, съвсем престана да разговаря и да се смее. Все беше умислена. Рекох си: скоро ще е, последните дни износва детето. Колкото и да се мъчех да я поразмърдам, да я поободря с шега, с ласка — нищо не излизаше. Не беше дете, за да разсея тъгата ѝ с шега. Пък и не само аз — и други се мъчеха да ѝ помогнат някак в бедата, но какво можеше да се направи? Веднъж Бекташ ни докара слама. Мама, казва, пак не е добре. Отидох да навестя Айша. Имаше огън, кашляше. Посгълчах я.

— Сама — казвам — си виновна. Знаеш, че трябва да се пазиш, ама не, тръгнала на гости, и то в такова време.

Тя се усмихна виновно. Как да възрази, като предния ден с още четири жени ходили на сватба в съседния аил с бричката на Бекташ. Когато станах да си ходя, Айша ме спря.

— Чакай — каза, — Толгонай, ако няма да се разсърдиш, ще ти обадя нещо.

— Казвай — върнах се аз от вратата.

— Ходихме в долния аил, ама не на сватба. Нямам там роднини, сама знаеш. Намислили бяхме една работа, макар да не сме те питали, така че прости ни, Толгонай, за хубаво го направихме. Намерихме ние оня момък, чобанина, и хубавичко го накастрихме. Казваме: тъй и тъй; Алиман е накрая вече, скоро ще ражда, а тебе никакъв те няма. Как така? Не е хубаво! Обаче нищо не излезе. Първо, той си има жена и, второ, съвест няма. Отрече: нищо не знам и не искам да знам. Дума да не става. Пък и жена му понадуши каква е работата. А тя една кавгаджийка, развика се, нахока ни. Колко срам брахме. Направи ни за

резил и ни изгони. А по пътя ни застигна един студен дъжд, измокри ни до кости, та се разболях. Но това — лесно, с Алиман какво ще стане сега? — И Айша затисна уста, заплака.

— Не плачи, Айша — казах ѝ. — Дорде съм жива, няма да позволя да я обиждат! — И излязох. Какво друго можех да кажа?

Заредиха се тежки дни, денят на раждането приближаваше, аз не изпусках Алиман из очи. Тя на двора, аз — подире ѝ. Не я оставях една крачка сама. Страхувах се да не пропусна кога започнат болките. Иначе защо да ѝ досаждам?

Гледам веднъж — облече се тя дебело, овърза се с шала.

— Къде — казвам, — дъще?

— На реката ще отида — отговори тя.

— Я не ходи, какво ще правиш на реката в тая влага? Стой си по-добре в къщи.

— Не, ще отида.

— Тогава и аз ще дойда. Няма да те пусна сама — казах ѝ.

А тя така ме изгледа и всичко, което беше наболяло в душата ѝ през тези дни, цялата си злоба изля върху ми:

— Какво си се лепнала за мен? Какво искаш? Защо ходиш като сянка по петите ми? Остави ме на мира. Страх те е да не пукна? — Затръшна вратата и тръгна.

Сякаш в сърцето ми удари тази врата. Много се обидих. Но все пак не се стърпях, отидох в задния двор да погледна къде е Алиман. Не се виждаше, беше отишла на ливадата.

Ръмеше ситно-ситно, дъждът беше почти невидим, сякаш студена пара се спущаше. Вятърът влачеше сиви облаци. Градината беше печална: голи дървета, помръзнали, с мокри, потъмнели клони. Жива душа не се виждаше, всичко се беше прибрало. През димната мъгла едва се различаваха гребените на тъмния хребет в далечината.

Почаках малко и тръгнах: нека ме ругае колкото си ще, по-лошо е, ако легне някъде в тая мокротия, когато я хванат болките. Излязох на пътеката отвъд градините и видях Алиман. Връщаше се. Вървеше бавно, едва се влачеше, тъжно навела глава. Избързах, прибрах се, сложих чай, надве-натри опържих тиганички. Сетне постлах върху кечето чиста покривка и донесох от късните ябълки, избрах най-червените. Алиман влезе и като видя покривката, мълчаливо и тъжно ми се усмихна.

— Премръзна ли, дъще? Седни, пийни си чай, хапни си тиганички — казах ѝ.

— Не, мамо, нищо не ми се яде. Дай ми само една ябълка. Да ги опитам — отвърна тя.

— Да не те боли някъде, Алиман, кажи ми — взех да я подпитвам. Но тя пак ми каза:

— Не ме питай, мамо. Станала съм една, на себе си не приличам. Не мога да се понасям. И тебе наскърбих за нищо. По-добре ме остави, не ме питай. — И махна с ръка.

Нощта се спусна и като се готвех да си легна, аз с обида си мислех, че сега, каквото и да река, няма да сгодя пред Алиман и с тази обида заспах. Обикновено често се будех през нощта, наглеждах Алиман, а сега сънят ме събори, тежък като камък. Да съм знаела, щях ли да затворя очи — десет нощи права бих изкарала.

Не помня от какво и кога се събудих изведнъж. Поглеждам за Алиман — няма я на мястото ѝ. Може ли сънен човек веднага да съобрази? Отначало помислих, че е излязла на двора. Почаках малко. Не, не се връща. Опипах постелята и — изстинала. Сърцето ми спря: отдавна е станала! Облякох се надве-натри и изхвъркнах на двора. Всички кътчета обходих, изтичах и в градината, изскочих на улицата. Почнах да я викам: „Алиман! Алиман!“ — не се обаждаше. Само кучетата по дворищата се подплашиха, разляяха се. Разтревожих се: отишла е, значи, някъде. Но къде е могла да отиде в такава тъмна нощ? Какво да правя сега? Дали ще я настигна? Втурнах се отново в къщи, запалих фенера и тръгнах да я диря. Но като прекрачих прага, чувам — някой застана и изохка в плевнята. На един дъх прекосих двора, дръпнах вратата, едва не изтървах фенера, замрях, не вярвах на очите си: Алиман лежеше върху сламата по гръб. Раждаше. Мяташе се в треска.

— Ама как така? Защо не ми каза? — завиках аз и се втурнах към нея.

Исках да ѝ помогна, взех да я повдигам и изтръпнах, когато напипах прогизналата ѝ от кръв пола. Алиман гореше цялата в огън, дишаше тежко, хриптеше:

— Умирам! Умирам!

Отдавна, види се, се беше замъчила.

— Не дай боже! Помогни господи! — молех се аз, разбрала, че тя сама няма да роди, че само доктор може да я спаси.

Оставих я и изтичах у Айша, заблъсках по прозореца с все сила.

— Ставайте, ставайте по-бързо! Бекташ, запрягай бричката. Алиман е зле. По-бързо, миличък, много е зле!

Събудих ги, изтичах обратно, дадох на Алиман вода. Зъбите ѝ тракаха по канчето, цяла се тресеше като в треска, криво-ляво отпи две глътки и отново се сгърчи, запъшка. В това време дотича Айша, задъхана, едва се държи на крака, болна беше жената. Като видя какво става с Алиман, кръв по лицето ѝ не остана, занарежда:

— Алиман, мила, какво става? Алиман, чедо. Не бой се. Ще те откараме в болницата.

За щастие този ден Бекташ се беше върнал късно и не отвел конете в конюшната, ами ги вързал под навеса у дома си. Изкара той бързо бричката на двора. Хвърлихме в нея сено, постлахме, наслагахме възглавници и как да е тримата изнесохме Алиман от плевнята, положихме я на бричката. И веднага, без да се маем, подкарахме към болницата.

Ах, този разбит есенен път, ах, тази проклета тъмна нощ... Тогава болница имаше само в Заречие, а за моста трябваше да се обикаля далече надолу.

Щом излязохме от аила, болките отново хванаха Алиман, тя се развика, започна да хвърля всичко от себе си. Държах главата ѝ на коленете си. Току я покривах с одеялото или пък осветявах лицето ѝ с фенера — все в очите я гледах, успокоявах я. И Бекташ я успокояваше:

— Потърпи, Алиман. Скоро ще стигнем. Ще видиш, още малко. Ей го моста.

Кой знае колко имаше още до моста. Да подкара по-бързо, не биваше — ще раздруска Алиман. Пък и дъждът се засили. Всичко се струпа наведнъж — непрогледен мрак, студен дъжд, кал и изровен път. Алиман се мятеше, викаше, но изведнъж някак притихна, захърка.

— Алиман! Алиман! Какво ти е? — изплаших се аз, прегърнах я, вдигнах фенера.

Гледаха ме горещите и очи.

— Спрете! Умирам! Спрете! — промълви тя с почернели, спечени устни и се задъха.

Спряхме бричката.

— Повдигни ми главата — помоли тя. Въздух не ми стига. — И заплака. Гълтайки сълзите си, заговори бързо-бързо: — Мамо, миличка... гори ме всичко отвътре, сили нямам... Умирам... Благодаря ти за всичко, мамо. Прости ми... Да беше жив Касим... Ой. Касим, умирам... Прости ми...

Примолих ѝ се:

— Не, дъще, няма да умреш. Потърпи, потърпи, миличка. Ей го моста. Чуваш ли, няма да умреш!

Отново я присви. Стиснала зъби и губейки съзнание, тя се замята с последни сили.

— Бекташ! — разпоредих се аз. — Хвани я под мишниците, вдигни! По-бързо! Ама не се срамувай, за бога!

Бекташ повдигаше Алиман, а аз се мъчех да помогна на детето. Бекташ се разхълца, зариде и аз изведнъж отново си спомних грохота на ешелона и в ушите ми загракаха, загърмяха колелата; вятърът донесе вика: „Ма-мо-о! Алима-ан!“ И в този миг се раздаде викът на новороденото. О, живот, защо си толкова жесток, толкова сляп! Детето се роди, а Алиман умираше. Само успях да завия в полата си мокрото, голо телце, погледнах, а тя, майката, Алиман, вече безжизнено беше увиснала в ръцете на Бекташ. Главата ѝ се беше отметнала встрани, а ръцете ѝ се полюшваха като прекършени.

— Алиман! — виках аз сякаш с чужд глас и хванах ръката ѝ: пулсът ѝ чезнеше.

В миг пред очите ми се срещнаха животът и смъртта.

Като се връщахме, вече се зазоряваше. В здрачната светлина танцуваха едри бели снежинки. Те меко се стелеха по пътя. Наоколо тихо — никакъв звук, целият свят тънеше в бяла тишина. И в тази бяла тишина едва се влачеха уморените коне с бели гривии и бели опашки, беззвучно хлипаше Бекташ в бричката. Не подканяше конете, сами си вървяха. През целия път той плака. А аз вървах до него, загърнала детето в дрехата, сгушила го до гърдите си, и белият сняг по земята ми се виждаше черен.

Така войната за последен път напомни за себе си. И пътят, по който вървах в онова утро, беше най-трудният път в живота ми и ми се струваше, че е по-добре да умра, отколкото да живея така... Новороденото, сгряло се в ръцете ми, току мърдаше като топла мека топчица и не преставаше да плаче. Носех го и си говорех: „Колко нещастен се роди ти, с първия си вик се прости с майка си.“ Но изведнъж някъде отдалече до мен стигна мисълта: „Ами че животът не е съвсем загубен, останало е едно малко кълнче.“ Ала веднага си помислих: „Че как ще оживее, щом не е опитало майчино мляко? Не, няма да кара дълго.“ А така ми се искаше детето да остане живо, че се замолих на съдбата: „Хайде, поне него ми остави! Не позволявай да умре. Може да се оправи? Може да изкара някак!“ Вървах, губех кураж, проблясваше ми надежда, отново се отчайвах и докато се доберем до аила, утрото незабелязано настъпи.

Снегът все така кротко и щедро се стелеше, все същата бяла тишина обгръщаше всичко. И сред тази тишина запустелите развалини на недостроената улица изглеждаха още по-страшни. От започнатото преди седем години тук имаше само жалки останки. Снегът се виеше над мъртвата улица, навяваше преспи върху зиналите пусти руини и посърнали трънаци. Някогашният двор на Алиман и Касим, като спомен за техните грижи и мечти, си стоеше все така — куп камъни и разпаднали се тухли.

Завинаги успокоената Алиман лежеше бледа, със затворени очи. Главата ѝ се поклащаше, снегът падаше на лицето ѝ и не се топеше.

Още с влизането ни в аила Бекташ скочи от бричката и за пръв път в живота си със силен, мъжки плач извести на хората за смъртта на човек. Насъбра се народ, наобиколиха ни разплакани съседи. Дотича Айша, занарежда високо, грабна детето от мен и го занесе у дома си.

На другия ден погребяхме Алиман. Според обичая жените не ходят на гробища, но аз отидох и никой нищо не ми рече: в къщи нямахме мъже, та да спазвам обичая. Сама погребях Алиман, сама я

спуснах в гроба, сама хвърлих първата шепа пръст. Валеше гъст пухкав сняг. Червената купчина глина бързо се превърна в бяла могилка.

Напролет посадих на гроба на Алиман цветя. И всяка пролет садя. Тя много обичаше цветята!

И животът започна отново. През първите дни снахата на дядо Джоробек кърми Жанболот, а сетне почнах да му давам козе мляко. Доста зор видяхме с него, но защо да говорим за това. С една дума, писано му било да живее и той оживя. И за това благодаря на съдбата. Сега е на дванадесет години. Докторът, дето го лекуваше като мъничък, сега известен в окръга човек, като ме срещне, все пита:

— Как е, бабке, расте ли внучето?

— Слава богу — казвам, — джигит е вече!

Гледа ме той и се усмихва:

— Това е хубаво, направи ти от него човек!

Отдавна ни знае той. Тогава Жанболот беше на годинка и половина. Болнав растеше, ами как. Веднъж настина яко, разболя се не на шега. Гледам, устничките му посинели, очи не отваря и едва-едва диша. Грабнах го и бързо в болницата. Пак нощем се случи, и то през зимата. Прегазих реката през брода. Докторът — един младичък, сигурно наскоро беше завършил. Като ме видя, че треперя от студ и дрехата ми е мокра, уплаши се, замахна с ръце:

— Ама вие ум нямате, кой ви пусна да газите реката? Къде са родителите му?

— Аз съм му и за баща, и за майка, сине. Не го оставяй да умре. Умре ли то, и аз няма да живея.

Цяла нощ се въртя с него, на два часа му правеше инжекции. Даде на мен сухи дрехи, лекарство ми сипа, ама на, огънят пак ме свали, захраних кръв. Лежах в унес, като в пареща мъгла. Помня само, че докторът идваше до мен, слагаше ръка на челото ми и казваше:

— Не се предавай, майчице, дръж се! Внучето ти вече се смее, оздравя.

— Щом е тъй, и аз ще се оправя — прошепвах. Може би защото внук ми остана жив — и аз се вдигнах.

Това лято се случи нещо интересно. През ваканцията той по цял ден тичаше по улиците, един път гледам — измъкнал на двора велосипеда на Касим. Същият, дето двайсет години вися под сайванта.

Измъкнал го и взел да го оправя. Е, нищо не му рекох, момче е, мислех си, ще се помъчи малко, па ще го зареже. То и какво ли имаше за оправяне: желязото ръждясало, гумите нацепени. Дотичаха другарчетата му и се смеят. Това, казват, е браква, допотопна машина. А той упорит, сумти и си гледа работата. Кой знае дали щеше да стане нещо от тази вектория, ако не беше Бекташ. И той се захвана. И то най-сериозно, като хлапак, макар да беше глава на семейство. Бекташ обича Жанболот, ако потрябва, и при учителите в училището ходи. Ожени се, Айша беше още жива. Тя умря три години подир Алиман. Много скърбях аз за приятелката си. Колко нещо претеглихме ние с нея. А Бекташ излезе добър човек — разумен, работлив. Три дечица си има, жена му Гулсун ми е добра съседка. А той отдавна работи като комбайнер.

И ето че идва веднъж Жанболот с велосипеда — излъскан, смазан, а и той самият целият в смазка.

— Бабо — казва, — виж какъв стана татковият велосипед!

Ръцете ми отмаляха: и радостно, и болно ми стана от тия думи. А той горд-горд.

— Вече мога и да карам — казва. — Виж.

Да седне на седлото — не стига педалите, понаведе велосипеда, хвана се здраво, цял се превеи и подкара като пиян, насам-натам, аха-аха да падне.

— Слизай, ще паднеш! — викнах аз.

А той кара ли, кара, през вратата, та на улицата. Аз подире му. Засили се, че като полетя, плъсна се заедно с велосипеда. Удари се силно. Настигнах го, вдигнах го от земята и взех да му се карам:

— Искаш да се пребиеш ли? Ама че го измислил! Повече да не си се качил!

А той казва:

— Няма да падам вече, бабо. Искан да опитам само, нали не съм падал още от велосипед.

Разсмях се. Гледам, Бекташ стои на вратата. Стои си уж просто така и си гледа. Не казва нищо и аз нищо не му рекох. Разбрахме се без думи.

Скоро след това започна жътвата. Отби се една вечер Бекташ у нас.

— Искам — казва — да взема ваш Жанболот за помощник на комбайна.

— Ако го бива, вземи го — съгласих се аз. Колкото до съгласие, съгласих се, ама след два дни отидох да го навестя. Дете е още, тежичко е на жътва.

Моят Жанболот работеше на комбайна при сламата. Видя ме и се развика като че от връх планина:

— Бабо! Виж ме!

А Бекташ ми махна с ръка от кормилото, поздрави ме.

Чак до тъмно седях аз под сянката на дървото край аръка и гледах как жънат. Камионите вдигаха прахоляк напред-назад по пътя — извозваха овършаното зърно.

Надвечер по мръкнало комбайнерите дойдоха да си починат. Жанболот вървеше уморено, но гордо, подражавайки на Бекташ, и също като него мълчаливо и с пръхтене започна да се мие до кръста в аръка. А като видя вързопчето в ръцете ми, зарадва се.

— Бабо, донесе ли ми ябълки?

— Донесох — отговорих аз.

Дотича той при мен, прегърна ме и ме целуна.

Бекташ се разсмя.

— Какво се правиш на важен? Отдавна трябваше така. Погали се, погали се, че после няма кога.

Седнахме да вечеряме на тревата край фургона. Хлябът пареше, току-що изваден. Жанболот разчупи питките и каза:

— Вземи, бабо!

Благослових хляба, отхапах зальк, усетих познатия мирис на комбайнерски ръце. Дъхаше на бензин, на желязо, слама и зряло зърно. Да, да, също както тогава! Преглътнах залька заедно със сълзите си и си рекох: „Хлябът с безсмъртен, чуваш ли, Касим, сине мой! И животът е безсмъртен, и трудът е безсмъртен!“

Комбайнерите не ме пуснаха да си ходя. Вие сте ни, казват, гостенка, останете да нощувате на полето. Постлаха ми върху сламата. Гледах аз тази нощ небето и ми се струваше, че Млечният път е посипан с прясна златиста слама, разпилени зърна и плява от овършаното жито. И в тази звездна вис през Кумовата слама като далечна песен се носи ешелон, заглъхва тракането на колелата. Аз заспивах с това замиращо потракване и мислех, че днес на света се е

родил нов земеделец. Дано дълго да живее той, дано има толкова жито, колкото са звездите на небето!

А на разсъмване станах и за да не преча на момчетата, си тръгнах.

Отдавна не бях виждала толкова величествено зазоряване над планините. Отдавна не бях чувала чучулигата да пее така. Тя се стрелкаше все по-нагоре и по-нагоре в просветващото небе, увисна там като малка сива топчица и подобно на човешко сърце все потрепваше, пърхаше и не спираше да лее песента си над цялата степ. „Виж, нашата чучулига запя!“ — казваше ми някога Суванкул. Чудесно, имахме си дори наша чучулига. А ти си безсмъртна, чучулига моя!

О, свещено мое поле, сега ти си отдъхваш след жътвата. Не се чува човешки глас, камионите не вдигат прахоляк по пътя, не се виждат комбайните, не са изкарани още стадата по стърнищата. Ти даде на хората своите плодове и сега си почиваш като родилка. Ще си почиваш до есента, до първата оран. Сега сме двама тук — ти и аз, и никой друг. Ти знаеш целия ми живот. Днес е ден за поменуване, днес аз ще се поклоня пред паметта на Суванкул, Касим, Маселбек, Джайнак и Алиман. Дорде съм жива, няма да ги забравя. Ще дойде време, всичко ще разкажа на Жанболот. Ако е надарен с ум и сърце, ще разбере. Ами другите хора по белия свят, с тях как ще е? Имам и на тях да разкажа нещо. Как да стигна до сърцето на всеки човек?

Ей, слънце, грейнало на небето, ти обикаляш земята, разкажи на хората!

Ей, облако дъждовен, излей се над света в светъл порой и с всяка своя капчица им разкажи!

Земя, майко-кърмилнице, ти носиш всички ни на гърдта си, тц храниш целия свят. Разкажи ти, родна земя, разкажи на хората!

— Не, Толгонай, ти им кажи. Ти си Човек. Ти си над всички, най-мъдра си, ти си Човек. Ти им кажи!

18

— Тръгваш ли си, Толгонай?

— Ами тръгвам си. Ако съм жива, пак ще дойда. Довиждане, поле.

ДЖАМИЛЯ

Ето че пак стоя пред тази малка картина в простичка рамка. Утре сутринта трябва да замина за аила и аз гледам картината дълго и внимателно, сякаш тя може да ми даде добро напътствие.

Никога още не съм излагал тази картина на изложби. Нещо повече, когато при мен идват роднини от аила, аз гледам да я притуля. В нея няма нищо срамно, но тя съвсем не е образец на изкуство. Тя е проста, както е проста и земята, изобразена на нея.

В дълбочина на картината — къс есенно, бледо небе. Вятърът гони над далечна планинска верига бързи петнисти облачета. На преден план — червено-кафява степ, обрасла с пелин. И път — черен, неизсъхнал още след неотдавнашните дъждове, гъсто обрасъл със сухи, окършени храсти чий^[1]. Край разкалян коловоз са се проточили следи от двама пътници. Колкото повече се отдалечават следите, толкова по-слабо личат, а самите пътници сякаш ще направят още крачка — и ще излязат извън рамката. Единият от тях... Впрочем аз малко избързвам.

Това се случи в ранната ми младост. Вече трета година войната продължаваше. По далечните фронтове, някъде към Курск и Орел, се биеха нашите бащи и братя, а ние, тогава още юноши, работехме в колхоза. Тежкият ежедневен селски труд легна на незакрепналите ни рамене. Особено тежко ни беше по жетва. По цели седмици не се връщахме в къщи, дни и нощи оставахме на полето, на хармана или на път за гарата, дето откарвахме зърното.

В един такъв зноен ден, когато сърповете сякаш се бяха нажежили от жетвата, на връщане с празната бричка от гарата реших да свърна към къщи.

До самия брод, на хълма, дето свършва улицата, има два двора, обградени с як кирпичен зид. Около тях се извисяват тополи. Там са нашите къщи. Отколе живеят в съседство двете ни семейства. Аз самият съм от Голямата къща. Имам двама братя, и двамата са по-

големи от мен, и двамата са ергени, и двамата заминаха за фронта и отдавна вече няма никаква вест от тях.

Баща ми, стар дърводелец, щом се развиделеше, прочиташе сутрешната си молитва и отиваше в стопанския двор, в работилницата. Връщаше се чак късно вечерта.

В къщи оставаха майка ми и сестричката ми.

В съседния двор или, както го казват, в аила — в Малката къща, живеят наши близки роднини. Прадедите или прапрадедите ни са били братя, но аз ги наричам близки, защото живеехме като едно семейство. Така е било още от времето на чергаруването, когато дедите ни заедно са правили стан, заедно пасли добитъка. Този обичай запазихме и ние. Когато започна в аила колективизацията, бащите ни построиха къщи една до друга. Пък и не само ние, а и цялата Аралска улица, която се е простряла надлъж по аила в междуречието, са все наши сродници, всички сме от един род.

Наскоро след колективизацията умря стопанинът от Малката къща. Жена му остана с двама невръстни сина. По стар обичай, който тогаз още спазваха в аила, не биваше да се изоставя вдовицата със синовете ѝ и нашите съплеменници я омъжиха за баща ми. Задължаваше го да стори това и дългът пред духовете на предците: той се падаше най-близък роднина на покойника.

Така се появи второто ни семейство. Малката къща се смяташе самостоятелно стопанство: със своя земя, свой добитък, но всъщност живеехме заедно.

И Малката къща изпрати в армията двама сина. По-големият, Садък, замина наскоро след като се ожени. От тях и ние получавахме писма, макар много нарядко.

В малката къща остана майката, която аз наричах кичиапа — по-млада майка, и снаха ѝ — жената на Садък. Те двете от сутрин до вечер работеха в колхоза. Моята по-млада майка, добра, сговорчива, безобидна жена, не изоставаше в работата от младите, все едно дали трябваше да се копае арък, или да се полива — с една дума, тя здраво държеше в ръце мотиката. И сякаш за награда съдбата ѝ изпрати работлива снаха. Джамия беше също като свекърва си, неуморна, чевръста, само по характер малко особена.

Аз много обичах Джамия. И тя ме обичаше. Бяхме големи приятели, но не смеехме да се наричаме един друг по име. Ако бяхме

от различни семейства, аз, разбира се, щях да я наричам Джамиля. Но аз ѝ виках джене като жена на по-голям мой брат, а пък тя ми казваше кичине бала — малко момче, макар че аз съвсем не бях малък и разликата в годините ни съвсем не бе голяма. Но такъв е редът в аилите: снахата нарича по-малките братя на мъжа си кичине бала или мой кайни.

С домакинството на двете къщи се занимаваше майка ми. Помагаше ѝ моята сестричка, смешно момиченце със заплетени с конци плитчици. Никога няма да забравя как усърдно работеше тя в онези трудни дни. Тя именно пасеше отвъд зеленчуковите градини агнетата и телетата на двете къщи, тя събираше тор и съчки, та в къщи винаги да има нещо за горене. Тя именно, моята чипоноса сестричка, разведряваше самотата на майка ми, като я отвличаше от мрачните ѝ мисли за синовете, изчезнали без вест.

Голямото ни семейство дължеше сговора в къщи и заможността си на майка ми. Тя беше пълновластна стопанка на двете къщи, пазителка на семейното огнище. Още съвсем младичка влязла в семейството на нашите деди-чергари, тя свято тачеше паметта им и управляваше най-справедливо двете къщи. В аила я слушаха като най-почтена, съвестна, мъдра и опитна стопанка. С всичко в къщи се разпореждаше майка ни. Откровено казано, жителите на аила не признаваха баща ми за глава на семейството. Неведнъж ми се е случвало да чувам как по някакъв повод хората казваха: „Е-е, ти по-добре не ходи при устака — така по нас наричаха почтително майсторите, — той си знае само теслата. У тях майката върти всичко — та при нея върви, тъй ще е по-добре...“

Трябва да кажа, че въпреки младостта си аз честичко се намесвах в домашните работи. Това бе възможно само защото големите ми братя бяха отишли на война. И затова мен по-често на шега, а понякога и сериозно ме наричаха джигит на двете семейства, защитник и печеловник. Аз се гордеех с това и чувството на отговорност не ме напускаше. При това майка ми поощряваше моята самостоятелност. Искаше ѝ се да стана въртокъщник, отракан и пресметлив, да не бъде като баща си, който по цял ден мълчаливо дялка и стърже.

Та ето аз спрях бричката до къщата, на сянка под върбата, охлабих ремъците и когато тръгнах към портата, видях в двора нашия бригадир Орозмат. Той седеше на коня както винаги с привързана към

седлото патерица. До него бе застанала мама. Те спореха за нещо. Когато се приближих, чух маминия глас:

— Няма да го бъде! Имай страх от бога, де се е видяло жена да кара чували с бричка? Не, драги, остави снаха ми на мира, нека си работи, както си е работила досега. И без това не виждам бял ден: я ти опитай да сколасаш с две къщи! Хубаво, че дъщерята поотрасна. Неделя вече ще стане как не мога да се изправя, кръст ме боли, сякаш съм тепала плъст, а пък царевицата изсъхва — вода чака! — възбудено говореше тя и току пъхаше края на яшмака под яката на роклята си. Обикновено правеше тъй, когато се ядосваше.

— Ама какъв човек сте? — продума отчаян Орозмат и се полюшна на седлото. — Да имах аз крак, а не ей този пън, мигар вас щях да моля? Най-добре сам, както по-рано, щях да нахвърлям чувалите в бричката и да подкарам конете... Знам, че това не е женска работа, но отгде да ги взема мъжете?... Та затуй решихме да предумаме войнишките жени. Вие забранявате на снаха си, а пък нас началството ни кастри с какви ли не думи... На войниците им трябва хляб, а пък ние проваляме плана. Как така, на какво прилича това?

Аз се приближих, като влачех по земята камшика, а когато бригадирът ме забеляза, зарадва се извънредно много — осени го, изглежда, някаква мисъл.

— Щом толкоз се страхувате за снаха си, ето девер й — радостно ме посочи той, — никому няма да разреши да се приближи до нея. В това може да не се съмнявате! Сеит е юнак. Тези момчурляци са наши печеловници — сал те ни отърват.

Мама не остави бригадира да се доизкаже.

— Ох, на какво приличаш, скитнико такъв! — занарежда тя. Я главата ти, цял си обрасъл... Ама и баща ти си го бива, не може да намери време да обръсне на сина си главата...

— Е, добре тогаз, нека синчето ви се поглези днес при старите — умело подхвана Орозмат в същия тон. — Сеит, остани днес в къщи, нахрани конете, а утре от сутринта ще дадем бричка на Джамиля; заедно ще работите. Само че внимавай, отговаряш за нея! А пък вие не се безпокойте, байбиче. Сеит няма да остави да я обидят. И щом се нареди тъй, ще пратя с тях Данияр. Вие го познавате: един такъв безобиден... онзи, дето се върна наскоро от фронта. Та тримата ще карат на гарата жито. Кой тогаз ще посмее да пипне снаха ви? Нали

тъй, Сеит? Ти как мислиш, искаме Джамиля да кара бричка, а пък майка ти не се съгласява, предумай я ти.

Мен ме поласка похвалата на бригадира и туй, че се съветва с мен като с възрастен. И при това веднага си представих колко хубаво ще бъде да ходя с Джамиля на гарата. И като си придадох сериозен вид, казах на майка си:

— Нищо няма да й стане, какво, да не би вълци да я изядат?

И като истински ездач плюх деловито през зъби и повлякох подире си камшика, като поклацах важно рамене.

— Гледай ти! — учуди се мама и като че се зарадва, но начаса сърдито подвижна: — Ще ти кажа аз на теб едни вълци! Ти пък отде знаеш, ама че умник!

— Че кой друг ще знае, ако не той, нали е джигит на две семейства, можете да се гордеете! — застъпи се за мен Орозмат, като боязливо поглеждаше към мама: да не би пак да се заопъва.

Но мама не му възрази, само някак изведнъж помръкна и рече с тежка въздишка:

— Какъв ти джигит, дете е още, ама на, ден и нощ работи... А пък нашите ненагледни джигити бог знае де са! Опустяха ни дворищата като някой изоставен стан.

Бях се отдалечил и не чух какво още каза мама. Вървешката шибнах с камшика единия ъгъл на къщата така, че се вдигна прах, и дори без да отвърна на усмивката на сестричката си, която, потупвайки с ръчички, лепеше в двора тезеци, важно минах под навеса. Тук приклеках и без да бързам, измих ръце, като си поливах от каната. Когато след това влязох в стаята, изпих чашка кисело мляко, а втора занесох на перваза на прозореца и се заех да дробя в нея хляб.

Мама и Орозмат бяха все още на двора. Само че вече не спореха, а спокойно, тихо разговаряха. Говореха сигурно за братята ми. Мама току бършеше подпухналите си очи с ръкава на роклята и кимайки замислено с глава в отговор на думите на Орозмат, който, изглежда, я утешаваше, гледаше със замъглен поглед нейде далеч-далеч, над дърветата, сякаш се надяваше там да види синовете си.

Под влияние на скръбта си мама, изглежда, се бе съгласила с предложението на бригадира. А той, доволен, че е постигнал своето, шибна коня с камшика и с бърз тръс излезе от двора.

Тогава нито мама, нито аз, разбира се, подозирахме как ще свърши всичко туй.

Не се и съмнявах, че Джамия ще се справи с бричка с два коня. Тя познаваше конете, защото беше дъщеря на коняря от планинския аил Бакаир. И нашият Садък беше коняр. Казваха, че една пролет в надбягванията не могъл да настигне Джамия. Кой знае дали е вярно, но разправяха, че след туй оскърбеният Садък я отвлякъл. Впрочем други твърдяха, че двамата се оженили по любов. Но както и да е. Заедно живяха само четири месеца. После започна войната и Садък го взеха в армията.

Не знам как да се обясни, но може би защото Джамия от детинство се бе занимавала покрай баща си с коне — тя му беше едничка, и за дъщеря, и за син, — в характера ѝ се проявяваха някои мъжки черти, нещо рязко, понякога дори възгубо. А и работеше енергично, като мъж. Спогаждаше се със съседките, но ако я засегнеха несправедливо, никому не отстъпваше в ругатните, а случваше се и за плитките да дръпне някои. Съседките неведнъж са идвали да се оплакват:

— Каква снаха имате? Вчера, дето се казва, прекрачи прага ви, а какъв език държи! Нито уважение, нито срам!

— И добре, че е такава! — отвърщаше на това мама. — Снаха ни обича да казва истината в очите. Тъй е по-добре, отколкото да е прикрита и да хапе скришом. Вашите се правят на кротички, а такива кротички са като развалените яйца — отвънка чисто и гладко, пък вътре — носа си да запушиш.

Баща ми и по-младата ми майка никога не се отнасяха към Джамия със строгостта и взискателността, присъщи на свекър и свекърва. Те се носеха с добро, обичаха я и искаха само едно: да е вярна на бога и на мъжа си.

Аз ги разбирах. Изпратили в армията четирима сина, те намираха утеха в Джамия, единствената снаха на двете къщи, и затова им беше толкова скъпа. Но аз не разбирах майка си. Тя не е човек, който обиква всекиго. Майка ми има властен и суров характер. Тя живееше според разбиранията си и никога не им изменяше. Всяка година с пукването на пролетта струпваше на двора хвойна и окадяваше с нея чергарската ни юрта, построена от баща ми още на младини. И нас тя беше възпитала в дух на строго трудолюбие и на почит към по-възрастните.

Тя изискваше от всички членове на семейството безпрекословно подчинение.

А, виж, Джамиля още от първите дни на идването си при нас се оказа не такава, каквато трябва да бъде една снаха. Наистина тя уважаваше по-възрастните, слушаше ги, но никога не скланяше пред тях глава, затова пък и не им се подиграваше шепнешком, извърната встрани, както правят другите невесты. Тя винаги говореше направо за онова, което мислеше, и не се боеше да изказва свои мисли. Мама често я поддържаше, съгласяваше се с нея, но винаги решаващата дума имаше самата тя.

Струва ми се, че мама виждаше в Джамиля, в нейното прямодушие и справедливост, човек, равен на себе си, и тайно мечтаеше да я остави един ден на мястото си, да я направи също такава властна стопанка, също такава байбиче, пазителка на семейното огнище.

— Благодарни се на аллаха, дъще — поучаваше тя Джамиля, — че дойде в здрав, благословен дом. Това е щастие за теб. Щастие за жената е да ражда деца и в къщи да има изобилие. А пък на теб, ако е рекъл бог, ще ти остане всичкото, дето сме го спечелили ние, старите, няма да го отнесем в гроба я! Само че щастие спожда оногова, който пази честта и съвестта си. Помни това и се пази!...

Но все пак някои неща у Джамиля смуцаваха свекървите: прекалено откровено весела беше тя, също като малко дете. Понякога сякаш съвсем безпричинно почваше да се смее, и то тъй високо, радостно. А когато се връщаше от работа, не влизаше, а прелиташе в двора, като прескачаше през вадата. И ни в клин, ни в ръкав вземаше да целува и прегръща ту едната свекърва, ту другата.

Джамиля обичаше и да пее; постоянно си тананикаше нещо, без да се стеснява от по-възрастните. Всичко това, разбира се, не съответствуваше на установените в аила представи за държането на снаха в семейството, но и двете свекърви се успокояваха с надеждата, че с течение на времето Джамиля ще се укроти: на младини всички са такива. А пък за мен нямаше по-прекрасен човек на света от Джамиля. Когато бивахме заедно, беше ни много весело, можехме да се смеем без каквато и да било причина и да се гоним по двора.

Джамиля беше хубава. Стройна, напета, с прави остри коси, сплетени на две стегнати, тежки плитки, тя сръчно връзваше бялата си

кърпа, като я спускаше леко над челото, а това много ѝ отиваше и красиво подчертаваше мургавата кожа на гладкото ѝ лице. Когато Джамиля се смееше, синьо-черните ѝ бадемови очи пламваха с младежка закачливост, а когато изведнъж почваше да пее солените селски песнички, в хубавите ѝ очи се появяваше не момински блясък.

Често забелязвах, че момците, особено фронтоваците, които се връщаха в къщи, я заглеждат. Джамиля и сама обичаше да се пошегува, но натриваше носа на онези, които се забравяха. И все пак това винаги ме засягаше. Аз я ревнувах, както по-малките братя ревнуват сестрите си, и ако забележех край Джамиля млади мъже, стараех се някак да им попреча. Перчех се и ги гледах толкова злобно, че сякаш с вида си казвах: „Не викайте много-много. Тя е жена на брат ми и не мислете, че няма кой да се застъпи за нея.“

В такива моменти се намесвах в разговора с изкуствена безцеремонност, на място или не на място, опитвах се да осмея ухажора ѝ, а когато не излизаше нищо, губех самообладание и намусен сумтях.

Момците прихваха:

— Ой, я го погледнете! Ами че тя му е джене! Брей, че смехория, пък ние да не знаем!

Аз се държах, но чувствувах как предателски започват да горят ушите ми и от обида в очите ми се появяват сълзи. А Джамиля, моята джене, не разбираше. Едва сдържайки смеха си, тя си придаваше сериозен вид.

— А вие мислехте, че джене се търкалят по пътя? — наперено казваше тя на момците. — По вас може и да се търкалят, а по нас — не! Да си вървим оттук, кайни мой, зарежи ги! — И като кършеше стан пред тях, Джамиля гордо вирваше глава, предизвикателно мръдваше рамене и отминаваше с мен, мълчаливо усмихната.

И досада, и радост четях в тази усмивка. Може би Джамиля си мислеше тогава: „Ех ти, глупавичкият ми! Само ако поискам, кой ще ме удържи? Всички в къщи да следите — пак няма да ме опазите!“ В такива случаи аз виновно мълчах. Да, аз ревнувах Джамиля, боготворях я, гордеех се, че ми е джене, гордеех се с красотата ѝ, с независимия ѝ волен характер. Ние с нея бяхме най-задушевни приятели и нищо не скривахме един от друг.

През онези дни в аила имаше малко мъже. Някои момци използваша това и се държаха с жените нахално и пренебрежително: че какво ще се церемоним с тях, само дай знак — и всяка ще ти дойде!

Веднъж по сенокос Джамия взе да я задиря Осмон, наш далечен роднина. И той бе от онези, които смятаха, че ни една жена няма да им устои. Джамия отблъсна неприязнено ръката му и се изправи до копата сено, дето си почиваше на сянка.

— Махай се! — каза тя с притаена болка в гласа и се извърна. — Макар че... какво ли друго може да чака от вас човек, жребци такива!

Излегнат под копата, Осмон презрително изкриви влажни устни.

— За котката вони онова месо, дето е окачено високо на пръчката... Какво се превземаш, на теб самата ти се иска до смърт, ама вириш нос...

Джамия се обърна рязко.

— Може и да ми се иска. Но късметът ни е такъв, а пък ти, глупако, не смееш. Сто години да съм войнишка жена, пак такива като тебе няма да искам дори да заплюя: противно ще ми е. Да не беше войната, щяхме да видим кой ще седне да разговаря с теб!

— Ами нали и аз това казвам! Война е, затуй си пощръкляла без камшика на мъжа си! — Осмон се ухили. — Ех, да беше моя жена, друга песен щеше да запееш.

Джамия понечи да се нахвърли, да каже нещо, но замълча: разбра, че не си струва да се захваща. Изгледа го с дълъг, изпълнен с ненавист поглед. После плю с отвращение, вдигна от земята вилата и се отдалечи.

Аз стоях на колата зад копата. Щом ме видя, Джамия свърна рязко встрани. Разбра в какво състояние бях. Имах чувството, че не нея, а мен бяха оскърбили, че мен именно бяха опозорили. С болка на душата я упреквах:

— Защо се захващаш с такива, защо говориш с тях?

До вечерта Джамия ходи мрачна и намръщена, не ми продума нито дума и не се смееше както преди. Когато подкарвах към нея колата, Джамия, за да не ми даде възможност да заговоря за страшната обида, която таеше в себе си, със сила забиваше вилата в копата, повдигаше я цялата и я понасяше пред себе си, скрила лице зад нея. После мятеше сеното със замах и тозчас се втурваше към друга копа. Колата бързо се пълнеше. Докато се отдалечавах, обръщах се и

виждах как Джамиля стои минута-две обронила глава, опряна на вилата, и мисли за нещо, сетне се сепва и отново се залавя за работа.

Когато натоварихме последната кола, Джамиля, забравила сякаш всичко на света, дълго гледа залеза. Там, отвъд реката, нейде на края на казахската степ, пламтеше като горяща пещ потъналото в него вечерно слънце. То бавно преваляше зад хоризонта, като обагреше със сиянието си пухкавите облачета по небето и хвърляше последни отблясъци върху лилавата степ, забулена вече по низините със синевата на ранния здрач. Джамиля гледаше залеза с такъв тих възторг, сякаш ѝ се бе явило някакво приказно видение. Лицето ѝ светеше от нежност, по детски меко се усмихваха полуотворените ѝ устни. И в този момент, сякаш отвърщайки на неизказаните упреци, които още бяха на езика ми, Джамиля се обърна и заговори тихо, като че продължаваме някакъв разговор:

— А ти не мисли за него, кичине бала, зарежи го! Мигар това е човек!... — Джамиля млъкна, изпращайки с очи угасващия край на слънцето, и като въздъхна, продължи замислено: — Такива като Осмон отде могат да знаят какво му е на душата на човек? Никой не знае това... А може и да няма такива мъже по света...

Докато обръщах конете, Джамиля бе успяла вече да изтича при жените, които работеха встрани от нас, и до мен стигнаха високите им весели гласове. Трудно е да се каже какво бе станало с нея — може би ѝ бе олекнало, докато гледаше залеза, може би се развесели от това, че бе работила добре. Аз седях на колата, върху високата копа сено, и гледах Джамиля. Тя смъкна от главата си бялата забрадка и хукна след една своя дружка из потъналата в сянка окосена ливада, широко разперила ръце. Полата на роклята ѝ се развяваше от вятъра. И тъгата ми веднага отлетя: „Струва ли си да мисля за брътвежите на Осмон!“

— Хайде, тръгвай — забързах аз и шибнах конете. Този ден, както ми бе заръчал бригадирът, реших да дочакам баща си, за да ми обръсне главата, а през това време се заех да напиша отговор на Садъковото писмо. И за тия неща си имахме свой ред: братята ми пишеха писма до баща ми, раздавачът на аила ги даваше на майка ми, а пък мое задължение беше да чета писмата и да отговарям. Още преди да започна да чета, аз знаех вече какво пише Садък. Всичките му писма си приличаха като агнетата в едно стадо. Садък винаги започваше с думите: „Послание за здраве“ и сетне съобщаваше

неизменно: „Изпращам това писмо по пощата на моите роднини в благоуханния цветущ Талас, на премного обичния ми, скъп баща Джолчубай...“ После идваше майка ми, сетне неговата майка, а след това всички ние в строг ред. После следваха неизменните въпроси за здравето и благополучието на аксакалите на рода, на близките роднини и чак в края на писмото, като че набързо, Садък добавяше: „Изпращам поздрави и на жена си Джамиля...“

Разбира се, когато бащата и майката са живи, когато в аила са живи и здрави аксакалите и близките роднини, е просто неудобно, дори неприлично да се назовава първо жената, а още повече — да се пишат писма направо до нея. Тъй смята не само Садък, но и всеки уважаващ себе си мъж. Пък и нямаше какво да се разсъждава, такива бяха разбиранията в аила и те не само не подлежаха на обсъждане, но ние просто не се и замисляхме, пък и не ни бе до това. Защото всяко писмо бе желано, радостно събитие.

Мама ме караше по няколко пъти да препрочитам писмото, после с набожно умиление го вземаше в напуканите си ръце и държеше листа тъй несръчно, сякаш бе птица, която всеки момент може да хвъркне. Накрая сгъваше писмото на триъгълник, като движеше с усилие загубилите сръчността си пръсти.

— Да-а, скъпи мои, като талисман ще пазим вашите писма! — нареждаше тя с треперлив от сълзи глас. — Ето че пита как са там баща му, майка му, роднините... Че къде ще се денем, ние сме си у дома, в аила. А на вас какво ли ви е? Само една думица драснете, жив съм и толкоз, на нас повече и не ни трябва...

Мама още дълго гледаше триъгълника, после го скриваше в кожената торбичка, дето се пазеха всичките писма, и я заключваше в сандъка.

Ако през това време Джамиля се случеше в къщи, даваха ѝ на нея да прочете писмото. Всеки път, когато вземаше в ръце триъгълника, забелязвах как цяла пламваше. Тя четеше на ум, жадно, бързо плъзгайки очи по редовете. Но колкото повече приближаваше крайт, толкова по-ниско се отпускаха раменете ѝ и огънят на бузите ѝ бавно угасваше. Тя мръщеше упорито вежди и без да дочете последните редове, подаваше на майка ми писмото с такова студено равнодушие, сякаш ѝ връщаше нещо, което бе вземала назаем.

Мама, изглежда, посвоему разбираше настроението на снаха си и се стараше да я ободри.

— Ти какво? — казваше тя, като заключваше сандъка. — Вместо да се радваш, посърна цяла. Да не би само ти да имаш мъж войник? Не си само ти в беда — неволята е народна, с народа и ти търпи. Мислиш, че има и такива ли, дето не им е мъчно и не тъгуват по мъжете си... Тъгувай, но не го показвай, скрий го в себе си!

Джамиля мълчеше. Но упоритият ѝ тъжен поглед сякаш казваше: „Вие нищо не разбирате, майко!“

Писмото на Садък и този път бе дошло от Саратов. Той лежеше там в болницата. Садък пишеше, че ако е рекъл бог, наесен ще се върне у дома заради раняването. Това ни беше съобщил и по-рано и всички се радвахме, че скоро ще го видим.

Все пак аз не останах този ден в къщи, а отидох на хармана. Обикновено там нощувах. Отвеждах конете на люцерната и там ги спъвах. Председателят не даваше да пасем добитък в люцерната, но за да ми бъдат конете в добро състояние, аз нарушавах забраната. Знаех едно прикътано местенце в падината и при туй нощем никой нищо не можеше да забележи, но този път, когато разпрегнах конете и ги поведох, се оказа, че друг някой вече е пуснал в люцерната четири коня. Това ме възмути. Нали бях стопанин на бричка с два коня и това ми даваше право да се възмуцавам. Без да му мисля, реших да изпъдя чуждите коне по-далеч, за да дам урок на безсрамника, вмъкнал се в моите владения. Но изведнъж познах двата коня на Данияр, същият, за когото през деня говори бригадирът. Спомних си, че от утре ще караме заедно зърно на гарата и оставих конете му на мира, а пък аз се върнах на хармана.

Излезе, че и Данияр беше там. Току-що беше смазал колелата на бричката си и сега завинтваше гайките на осите.

— Данике, твоите коне ли са в падината? — попитах.

Данияр бавно обърна глава.

— Двата са мои.

— А другият чифт?

— Те са на... Джамиля ли, как ѝ викаха... нейни коне са. Тя каква ти се пада, твоя джене?

— Да, джене.

— Бригадирът сам ги остави там, каза да ги наглеждам...

Добре, че не пропъдих конете!

Настъпи нощ, стихна вечерният ветреца, който духаше откъм планините. И на хармана настана тишина. Данияр се настани при мен до копата слама, но след малко стана и тръгна към реката. Спря се недалеч, над урвата, и тъй остана да стои, сложил ръце отзад и леко наклонил глава към едното си рамо. Стоеше с гръб към мен. Дългата му кокалеста фигура, сякаш издялана с брадва, се очертаваше рязко на меката лунна светлина. Сякаш той се вслушваше внимателно в шума на реката, който нощем все по-отчетливо се чуваше при плитчините. А може би се вслушваше и в някакви други, неуловими за мен звуци и нощни шумове. „Пък е намислил да ноцува край реката, ама че чудак!“ — усмигнах се аз.

Данияр се беше появил в нашия аил неотдавна. Веднъж по сенокос дотича едно момче и каза, че в аила дошъл ранен войник, а какъв е и що е — не знае. Ох, какво стана! Защото в аила е тъй: върне ли се някой от фронтоваците и всички до един — и стари, и млади, вкупом тичат да видят новопристигналия, да се здрависат с него, да разпитат не е ли виждал близките им, да чуят новини. Вдигна се невъобразима глъчка, всеки гадаеше: може да се е върнал брат ни, а може и някой сват? Е, и косачите се юрнаха да видят каква е работата.

Оказа се, че Данияр е коренен наш земляк, родом от аила ни. Казваха, че като дете останал сирак, три години скитал от двор на двор, после заминал при казахите в Чакмакската степ — роднините му по майчина линия били казахи. При нас момчето нямало близки роднини, които да го върнат назад, и тъй забравили за него. Когато го разпитваха как е живял, след като е напуснал къщата си, Данияр отговаряше уклончиво. И все пак можеше да се разбере, че през главата му е минало какво ли не, че е опознал сирашката неволя. Животът гонел Данияр като трън по разни краища. Дълго време той пасъл овце по Чакмакската степ, а когато пораснал, копал канали в пустините, работил в новите совхоза за памук, после в Ангренските мини, край Ташкент, а оттам отишъл в армията.

Хората посрещнаха с одобрение завръщането на Данияр в родния аил. „Колкото и да го е носило из чужди краища, ама върна си се — значи, съдено му е било да пие вода от родния извор. И не е забравил езика си, и малко го докарва на казахски, но иначе говори чисто!“

„Гулпар^[2] през девет земи в десета ще намери своето хергеле. Кому не е свидна родината, народът! Хвала ти, че се върна. И ние сме доволни, и духовете на твоите прадеди са доволни. Ако е рекъл бог, ще довършим германеца, ще заживеем мирно и ти като другите ще си създадеш семейство, и над твоето огнище ще се издигне дим!“ — казваха старите аксакали.

Те си спомниха предците на Данияр и установиха точно от кой род е той. Тъй се появи в нашия аил „нов сродник“ — Данияр.

И ето бригадирът Орозмат доведе на ливадата висок, попрегърбен войник, който накуцваше с левия крак. Преметнал през рамо шинела, той крачеше енергично, като се стараше да не изостава от ниската кобилка на Орозмат, която се движеше в ситен тръс. А самият бригадир редом с дългия Данияр поради малкия си ръст и подвижността си напомняше някак безпокоен речен дъждосвирец. Момчетата дори се разсмяха.

Раненият крак на Данияр, тогаз още не съвсем заздравял, не можеше да се сгъва в коляното и затова Данияр не го биваше за косач и го пратиха на работа при нас, момчетата, на сенокосачката. Да си кажа правичката, не ни хареса особено. Преди всичко не ни допадна неговата затвореност. Данияр говореше малко, а когато говореше, чувствуваше се, че в същото време мисли за нещо друго, странично, че си има някакви свои мисли и не можеш да разбереш вижда ли те, или не те вижда, макар че те гледа право в лицето със замислено-мечтателните си очи.

— Бедният момък, види се, още не може да се опомни след фронта! — казваха за него.

Но кое бе интересното — въпреки тази си постоянна замисленост Данияр работеше бързо, точно и отстрани можеше да се помисли, че е общителен и открит човек. Може би тежкото сирашко детство го бе научило да скрива чувствата и мислите си, бе създавало у него такава сдържаност? И това бе възможно.

Тънките устни на Данияр с твърди бръчици в ъглите бяха винаги здраво стиснати, очите му гледаха тъжно, спокойно и само гъвкавите, подвижни вежди оживяваха мършавото му, винаги уморено лице. Понякога той стоеше нащрек, сякаш чул нещо недоловимо за другите, и тогава веждите му литваха високо и очите му пламваха от непонятен възторг. А после дълго се усмихваше и се радваше на нещо. На нас

всичко това ни изглеждаше странно. Пък и не беше само това, той имаше и други странности. Вечер разпрягахме конете, събирахме се около колибата и чакахме кога готвачката ще свари гозбата, а Данияр се качваше на караулния рид^[3] и оставаше там до тъмно.

— Какво прави там, да не е поставен на пост? — смеехме се ние.

От любопитство веднъж се качих на рида след Данияр. На пръв поглед тук нямаше нищо особено. Широко наоколо се простираше предпланинска степ, потънала в люляков здрач. Тъмните мъгляви поля сякаш бавно се разтапяха в тишината.

Данияр дори не ми обърна внимание, когато го приближих; седеше, обхванал коляно, и гледаше нейде пред себе си със замислен, но светъл поглед. И пак ми се стори, че се вслушва напрегнато в някакви звуци, които не стигат до слуха ми. От време на време замираще с широко отворени очи. Нещо го мъчеше и аз имах чувството, че ей сега ще стане и ще разтвори широко душата си, само че не пред мен — мен не ме забелязваше, а пред нещо огромно, необятно, непознато за мене. А сетне, когато го погледнах отново, не можах да го позная: отпуснато и вяло седеше Данияр, като че просто си почиваше след работа.

Ливадите на нашия колхоз са пръснати из лъките в разливището на река Куркуреу. Недалеч от нас Куркуреу стремително излиза от клисурата и се понася по долината в необуздан, бесен поток. Сенокосът съвпаднаше с пълноводието на планинските реки. Вечер започваше да приижда вода, размътена, пенлива. Среднощ се събуждах в колибата от могъщия рев на реката. Синя изцъклена нощ надничаше със звездите си в колибата, студен вятър връхлиташе на пориви, земята спеше и само ревящата река сякаш се надигаше заплашително срещу нас. Макар и да не се намирахме до самия бряг, нощем водата ни се струваше тъй близо, че неволно ме обземаше страх: току-виж, събори и завлече колибата? Другарите ми спяха с непробудимия сън на косачи, а пък аз не можех да заспя и излизах навън.

Красива и страшна е нощта в лъките на Куркуреу. Тук-там тъмнеят из ливадата спънатите коне. Те са се напасли до насита на росна трева и сега дремят, пръхтейки от време на време. А наблизко, като огъва обруления мокър ракитак, Куркуреу плиска брега и глухо търкаля камъни. С бесен, заплашителен шум изпълва нощта нестихващата река. Тръпки ме побиват. Страшно е.

В такива нощи винаги си спомнях Данияр. Той спеше обикновено в купите сено край самия бряг. Нима не го беше страх? Как не го проглушава шумът на реката? Спи или не? Защо ноцува сам край реката? Какво удоволствие намира в това? Странен човек, не е от този свят. Къде ли е сега? Гледам наоколо — никой не се вижда. Бреговете се губят в далечината като полегати хълмове, в мрака се откриват гребените на планините. Там, към горното течение, е тихо и звездно.

Човек би казал, че време бе Данияр да намери в аила приятели. Но той си оставаше както преди самотен, сякаш му бе чуждо понятието дружба или вражда, симпатия или завист. А пък в аила е личен онзи джигит, който може да защити себе си и другите, който е способен да стори добро, а нявга да причини и зло, който, без да отстъпва на аксакалите, се разпорежда на пиршества и помени — такъв джигит и на жените се харесва.

Ако пък човек се държи като Данияр настрана, не се намесва в работите на аила, то някои просто не го забелязват, а други казват снизходително:

— Никой няма от него ни вреда, ни полза. Живее, сиромаяхът, поминува как да е и толкоз...

Такъв човек обикновено е обект на насмешка или съжаление. А ние, хлапетиите, които винаги искахме да изглеждаме по-големи, отколкото сме, за да бъдем на равна нога с истинските джигити, постоянно се смеехме над Данияр, разбира се, не право в лицето му, а помежду си. Смеехме му се дори и за това, че сам си пере гимнастърката в реката. Изпере я и преди още да е изсъхнала, я облече: Данияр имаше само една гимнастърка.

Но чудно нещо: макар че бе тих и безобиден, все пак не се решавахме да се отнасяме с него безцеремонно. И то не защото бе по-възрастен от нас — чудо голямо, три или четири години разлика! С такива не се церемоняхме и се обръцахме към тях на „ти“; и не защото бе суров и важничеше, което от време на време внушава нещо като уважение. Не, но в мълчаливата му мрачна замисленост се таеше нещо недостъпно и то ни удържаше, макар да бяхме готови да се присмеем на всекиго.

Може би повод да се сдържаме ни даде един случай. Аз бях много любопитно момче и често дотяхах на хората с въпросите си, а да

разпитвам фронтоваците за войната, беше за мене същинска страст. Когато Данияр дойде при нас на полето, аз все търсех подходящ случай да науча нещо от новия фронтовак.

Една вечер след работа седяхме край огъня, бяхме хапнали и спокойно почивахме.

— Данике, разкажи нещо за войната, преди да си легнем — помолих го аз.

Данияр отначало нищо не каза и дори сякаш се обиди. Дълго се взира в огъня, сетне вдигна глава и ни погледна.

— За войната ли, казваш? — попита той и като че в отговор на собствените си мисли глухо добави: — Не, по-добре е да не знаете за войната!

После се обърна, взе наръч сух бурен и го хвърли в огъня. Зае се да го раздухва, без да поглежда никого от нас.

Данияр не каза нищо повече. Но дори от тази къса фраза, която произнесе, се разбра, че за войната не може да се говори тъй просто, че от това няма да излезе никаква приспивна приказка. Войната бе оставила кървави дири в гълбините на човешкото сърце и не бе лесно да се разказва за нея. Засрамах се дори пред самия себе си. И никога вече не разпитвах Данияр за войната.

Но онази вечер се забрави скоро, също както изчезна скоро в аила и интересът към самия Данияр.

На другия ден рано сутринта ние с Данияр докарахме конете на хармана, а по това време дойде и Джамия. Щом ни видя, още отдалеч тя викна:

— Хей, кичине бала, докарай тук моите коне! А къде ми са хамутите! — И сякаш цял живот е била колар, се зае с делови вид да оглежда бричката, като опипваше с крак дали са добре стегнати главините на колелата.

Когато ние с Данияр се приближихме, видът ни ѝ се стори забавен. Дългите слаби крака на Данияр се мотаеха в готовите всеки момент да се изхлузят платнени ботуши с много широки кончови. А пък аз подкарвах коня с боси, загрубели до черно пети.

— Ама че двойка! — Джамия весело отметна глава. И без да се бави, започна да ни командува. — Хайде по-живо, та да минем степта, преди да е почнала жегата.

Тя хвана конете за юздите, уверено ги отведе до бричката и се зае да впряга. И сама впрягна, само веднъж ме помоли да ѝ покажа как трябва да нагласи юздите. Тя не забелязваше Данияр, сякаш изобщо го нямаше край нас.

Решителността и предизвикателната самоувереност на Джамиля, изглежда, поразиха Данияр. Недружелюбно и в същото време със скрито възхищение я гледаше той, отчуждено стиснал устни. Когато вдигна мълчаливо до кантара чувала със зърното и го понесе към бричката, Джамиля взе да го хока:

— Какво всеки сам ще се блъска? Не, приятелю, не става така. Я си дай тука ръката! Ей, кичине бала, какво гледаш, качвай се на бричката и реди чувалите.

Джамиля сама хвана ръката на Данияр и когато заедно — със заловени една за друга ръце — подхванаха чувала, той, сиромашът, се изчерви от смущение. И после всеки път, когато носеха чувалите, здраво стиснали ръце, почти опрели глави, аз виждах колко мъчително неловко е на Данияр, как напрегнато хапе устни, как се старае да не гледа Джамиля в лицето. А Джамиля нехаеше, като че дори не го забелязваше, и си разменяше шеги с жената, която теглеше на кантара. После, когато бричките бяха натоварени и взехме в ръце юздите, Джамиля каза през смях, като намигна лукаво:

— Ей ти, как ти беше името, Данияр ли? Нали си мъж, хайде тръгвай пръв!

Данияр пак мълчаливо потегли с бричката. „Ех ти, сиромашо, на всичкото отгоре какъв си срамежлив!“ — помислих си аз.

Предстоеше ни дълъг път; към двадесет километра по степта, сетне през една клисура и за гарата. Но едно бе хубаво: още щом излезеш, пътят през всичкото време върви надолу и не е тежко за конете.

Нашият аил Куркуреу се е разпрострял по брега на реката по склона на Великите планини. Докато навлезеш в клисурата, все се вижда аилът с тъмнеещите се скупчени дървета.

За цял ден успяхме да направим само един рейс. Тръгвахме сутрин, а пристигахме на гарата след пладне.

Слънцето жареше безмилостно, а пък на гарата — блъсканица, не можеш да си пробиеш път: брички, коли с чували, събрани от цялата долина, натоварени катъри и волове от далечните планински

колхози. Докарали ги момчета и войници, черни, с излинели дрехи, с изранени от камъните боси крака и напукани до кръв от жегата и прахта устни.

На вратата на „Зърнодоставки“ бе окачено платно с надпис: „Всеки житен клас — за фронта!“ В двора е суматоха, блъсканица, викове на говедари. Наблизо, зад нисичък зид, маневрира локомотив и изхвърляйки гъсти кълба гореща пара, лъха на непрегоряла сгурия. Край нас с оглушителен рев минават влакове. Разтворили слюнестии бърни, злобно и отчаяно реват камили — не искат да се вдигнат от земята.

На приемателния пункт под ламаринения нажежен покрив се издигат цели грамади пшеница. Чувалите трябва да се носят по дъсчена подвижна стълба нагоре, чак до самия покрив. Тежък мирис на жито, прах затрудняват дишането.

— Ей ти, момко, внимавай! — крещи долу човекът, който приема. Очите му са зачервени от безсъние. — Горе го замъкни, чак най-горе! — Той заплашва с юмрук и избухва в ругатни.

Защо се кара? И без това знаем накъде да мъкнем и ще го замъкнем. Нали го носим това жито на раменете си още от нивите, дето зърно по зърно са го отглеждали и събирали жени, старци и деца, дето и сега, в най-усилното време на жетвата, комбайнерът се мъчи край разнебитения, отдавна негоден за работа комбайн, дето гърбовете на жените са вечно превити над нажежените сърпове, дето малки детски ръце събират внимателно всеки паднал клас.

И сега още си спомням колко тежки бяха чувалите, които носех на раменете си. Такава работа е по силите на най-яки мъже. Аз вървах нагоре, като балансирах по скърцащите, огъващи се дъски на стълбата, захапал с все сила края на чувала, само и само да го удържа, да не го изтърва. Гърлото ми лютеше от прахта, тежестта притискаше ребрата, пред очите ми играеха огнени кръгове. И колко пъти, стигнал едва средата на стълбата, усещах отмалял как чувалът се смъква неумолимо от гърба ми; исках да го хвърля и да се свлека заедно с него долу. Но след мен идват хора. И те са с чували, те са мои връстници, също такива юноши. Или пък войнишки жени, които имат деца като мен. Ако не беше войната, мигар щяха да им позволят да мъкнат такива тежести? Не, аз нямах право да отстъпвам, щом същата тази работа я вършеха и жени.

Ето, Джамия върви отпред, запретнала роклята над коленете си, и аз виждам как се очертават твърдите мускули на мургавите ѝ хубави крака, виждам с какво усилие напруга кръшното си тяло, огъвайки се като пружина под чувала. От време на време само поспира, сякаш чувствува, че аз отслабвам с всяка нова крачка.

— Дръж се, кичине бала, малко остана!

А на самата нея гласът ѝ е глух, отслабнал.

На връщане, след като бяхме изсипали житото, срещаме Данияр. Той вървеше по стълбата, едва-едва накуцвайки, с енергична, отмерена крачка, както винаги самотен и мълчалив. Когато се изравнеше с нас, Данияр обгръщаше Джамия с мрачен, горещ поглед, а тя, изправяйки уморен гръбнак, поприглаждаше измачканата си рокля. Той я гледаше всякога тъй, сякаш я виждаше за пръв път, а Джамия продължаваше да не го забелязва.

Да, и така тръгна: Джамия или му се надсмиваше, или съвсем не му обръщаше внимание. Зависеше от настроението ѝ. Караме, да речем, по пътя, изведнъж ѝ хрумне нещо и ми викне: „Хайде, давай!“ И с викове, размахвайки над главата си камшика, подкарва конете в галоп. Аз след нея. Ние изпреварвахме Данияр и го оставяхме сред гъсти облаци прах, която дълго не се слягаше. Макар че това ставаше на шега, не всеки би могъл да го търпи. А пък Данияр сякаш не се обиждаше. Ние го отминавахме, а той с мрачно възхищение гледаше звънко смеещата се Джамия, изправена в бричката. Аз се обръцах. Данияр я гледаше и през прахта. И в погледа му имаше нещо добро, всеопрощаващо; същевременно долавях упорита, спотаена тъга.

Както насмешките, тъй и пълното равнодушие на Джамия не накараха нито веднъж Данияр да излезе от кожата си. Сякаш си бе дал клетва да понася всичко. Отначало ми беше жал и на няколко пъти казвах на Джамия:

— Защо му се смееш, джене, той е толкова безобиден?

— Зарежи го! — смееше се Джамия и махаше с ръка. — Аз просто тъй, на шега, нищо няма да му стане на тоя саможивец.

А сетне и аз почнах да се шегувам и надсмивам над Данияр не по-зле от самата Джамия. Започнаха да ме безпокоят странните му настойчиви погледи. Как я гледаше, когато тя мятеше чувала на гръб! Пък и наистина, в този глъч, блъсканица, в тази пазарска суматоха на двора, сред тревожните пресипнали хора, Джамия биеше на очи с

уверените си точни движения, с леката си походка, сякаш всичко това се вършеше на простор.

И човек не можеше да не се загледа в нея. За да вземе от бричката чувала, Джамиля се протягаше, превивайки снага, подлагаше рамо и отмяташе глава тъй, че се оголваше красивата ѝ шия и почервенелите от слънцето плитки почти досягаха земята. Данияр се поспираше сякаш по работа и сетне я изпращаше с поглед до вратата. Сигурно мислеше, че го прави незабелязано, но аз виждах всичко и то започваше да не ми харесва и дори оскърбяваше някак чувствата ми: съвсем не можех да смятам Данияр достоен за Джамиля.

„Представи си, дори и той се заглежда, а какво остава пък за другите!“ — възмущаваше се цялото ми същество. И детският егоизъм, от който не бях се освободил още, се разгаряше в парлива ревност. Защото децата винаги ревнуват близките си от чужди хора. И вместо жал сега изпитвах такава неприязън към Данияр, че злорадствувах, когато му се надсмиваха.

Но нашите закачки с Джамиля веднъж завършиха твърде печално. Имаше между чувалите, с които карахме зърното, един огромен чувал, който събираше седем пуда, ушит от вълнено зебло. Обикновено го пренасяхме двама, не бе по силите на едного. И ето веднъж на хармана решихме да се пошегуваме с Данияр. Стоварихме този огромен чувал в бричката му, а отгоре го затрупахме с други. По пътя ние с Джамиля се отбихме в една градина в руското село, накъсахме ябълки и през целия път се смяхме; Джамиля замерваше с ябълките Данияр. И после, както правехме обикновено, го задминахме, като вдигнахме облак прах. Данияр ни настигна отвъд клисурата, край железопътния прелез: пътят бе затворен. Оттук вече заедно пристигнахме на гарата и стана някак така, че ние съвсем забравихме за седемпудовия чувал и си спомнихме за него чак когато свършвахме разтоварването. Джамиля ме бутна закачливо в хълбока и кимна към Данияр. Той стоеше в бричката, разглеждаше угрижено чувала и сякаш обмисляше какво да прави с него. После погледна встрани и когато забележа, че Джамиля се задавя от смях, силно се изчерви: разбра каква е работата.

— Стегни си колана, че ще си изгубиш гащите наред пътя! — викна Джамиля.

Данияр ни хвърли яден поглед и преди да се опомним, премести чувала по дъното на бричката, сложи го върху страничната дъска, скочи на земята, прикрепяйки го с една ръка, метна го на рамо и тръгна. Отначало си дадохме вид, че нищо особено не се е случило. А другите и без това нищо не забелязваха: върви човек с чувал, че нали всички вървят. Но тъкмо когато Данияр се приближаваше към стълбата, Джамиля го догони:

— Хвърли чувала, пошегувах се.

— Махай се! — разчленено каза той и тръгна по дъските нагоре.

— Гледай, мъкне го! — продума, сякаш се оправдаваше, Джамиля.

Тя все още се смееше тихичко, но смехът ѝ стана някак неестествен, сякаш Джамиля се смееше пресилено.

Забелязахме, че Данияр започна по-силно да накуцва с ранения си крак. Как не помислихме по-рано за това? И досега не мога да си простя тази тъпашка шега, та нали аз, глупакът, я бях измислил.

— Върни се! — извика Джамиля през невесел смях. Но Данияр не можеше вече да се върне: зад него вървяха хора.

Не помня добре какво стана по-нататък. Видях Данияр превит под огромния чувал, ниско сведената му глава и прехапаната му устна. Той вървеше бавно, като местеше предпазливо ранения си крак. Види се, всяка крачка му причиняваше такава болка, че той кривеше врат и замираще за секунда. И колкото по-високо се качваше по стълбата, толкова по-силно се олюляваше ту на една, ту на друга страна. Заради чувала губеше равновесие. Изпитвах такъв страх и срам, че чак гърлото ми пресъхна. Вцепенен от ужас, усещах с цялото си същество тежестта на товара и нетърпимата болка в ранения крак на Данияр. Ето че пак се олюля, отметна глава и тогава пред очите ми всичко се завъртя, притъмня, земята се изплъзна изпод краката ми.

Съвзех се от вцепенението, когато някой изведнъж силно, до болка в костите стисна ръката ми. Не можах да позная веднага Джамиля. Бяла като платно, с огромни зеници в широко разтворените очи, а устните ѝ още потръпват от неотдавнашния смях. Сега вече не само ние, но и всички, които бяха там, та дори и приемачът се насъбраха при подножието на стълбата. Данияр направи още две крачки, искаше да понамести чувала на гърба си — и започна да се отпуска бавно на коляно. Джамиля закри лице с ръце.

— Хвърляй! Хвърляй чувала! — викна тя.

Но Данияр, кой знае защо, не хвърли чувала, макар че отдавна можеше да го стовари отстрани на стълбата, за да не повали хората след себе си. Щом чу гласа на Джамиля, той се стегна, изправи се пак, направи още една крачка и отново се олюля.

— Ама хвърляй де, поразнико! — закрещя приемачът.

— Хвърляй! — завикаха хората.

Данияр и този път издържа.

— Не, няма да го хвърли — убедително промълви някой.

И като че всички — и тези, които вървяха подире му по стълбата, и онези, които стояха долу — разбраха: няма да хвърли чувала, освен ако сам се сгромоляса заедно с него. Настана мъртва тишина. Отвън, оттатък стената, изсвири рязко локомотив.

А Данияр се олюляваше като зашеметен, вървеше нагоре под нажежения ламаринен покрив, огъвайки под краката си дъските на стълбата. След всеки две крачки поспирваше, губейки равновесие, и събрал нови сили, тръгваше пак. Другите, които вървяха отзад, се стараеха да се нагодят към него и също поспирваха. Това ги измъчваше, те вървяха с последни сили, но никой не се възмути, никой не го наруга. Сякаш навързани един за друг с невидимо въже, хората вървяха с товара си като по опасна, хлъзгава пътека, дето животът на единия зависи от живота на другия. В единодушното им безмълвие и еднообразното полюляване имаше някакъв единен, тежък ритъм. Крачка, още една след Данияр и още една. С какво състрадание и молба го гледаше, стиснала зъби, войнишката жена, която вървеше след него! На нея самата ѝ се преплитаха краката, но тя трепереше за него.

Остана още малко, скоро ще свърши наклонената част на стълбата. Но Данияр пак се олюля, раненият крак не му се подчиняваше вече. Току-виж, се сгромолясал отгоре, ако не пусне чувала.

— Тичай! Подхвани го отзад! — викна ми Джамиля, а сама протегна смутено ръце, сякаш можеше да помогне с това на Данияр.

Втурнах се по стълбата нагоре. Като се промушвах между хората и чувалите, дотичах до Данияр. Той ме погледна изпод лакът. На потъмнялото му мокро чело се бяха издули жилите му, а налетите му с кръв очи ме стрелнаха гневно. Искях да подхвана чувала.

— Махай се! — страшно прохриптя Данияр и тръгна напред.

Когато Данияр, тежко задъхан и накуцвайки, слезе долу, ръцете му висяха като отсечени. Всички мълчаливо му сториха път, а приемачът не издържа и завика:

— Ти какво, момко, полудял ли си? Та аз не съм ли човек? Да не мислиш, че нямаше да ти разреша да го изсипеш долу? Защо мъкнеш такива чували?

— То си е моя работа — тихо отвърна Данияр.

Плю встрани и тръгна към бричката. А ние не смеехме да вдигнем очи. Беше ни срам и яд, защото Данияр взе толкова присърце глупавата ни шега.

Цяла нощ пътувахме мълчаливо. За Данияр това бе естествено. Ето защо ние не можехме да разберем дали ни е обиден, или е забравил вече всичко. Но ни беше тежко, съвестта ни измъчваше.

На сутринта, когато товарехме на хармана, Джамия взе злополучния чувал, настъпи края му и го раздра шумно.

— Вземи си парцала! — Тя захвърли чувала в краката на учудената жена при кантара. — И кажи на бригадира втори път да не пробутва такива!

— Ама какво правиш? Какво ти е?

През целия следващ ден Данияр с нищо не показваше, че е обиден, държеше се както обикновено и мълчеше, само че накуцваше повече от друг път, особено когато носеше чували. Изглежда, вчера бе развредил силно раната. И през цялото време това ни напомняше вината ни пред него. Ако беше се засмял или пошегувал, щеше да ни пооекне — с това щеше да се забрави спречкването ни.

И Джамия си даваше вид, че нищо особено не е станало. Горда бе, но макар че се смееше, аз виждах как през целия ден не се чувствуваше добре.

Връщяхме се от гората късно. Данияр караше отпред. А нощта бе великолепна. Кой не знае августовските нощи с техните далечни и същевременно близки и необикновено ярки звезди. Всяка звездичка блестеше. Ето една от тях, сякаш заскрежена по краищата, цялата — блестящи ледени лъчи, гледа с наивно учудване земята от тъмното небе. Минавахме през клисурата и аз дълго я гледах. Конете

драговолно се носеха в тръс към къщи, под колелата леко скърцаше чакълът. Вятърът донасяше откъм степта горчивия пращец на цъфнал пелин, едва доловимия аромат на изстиващо узряло жито и всичко това, смесено с мириxa на катран и потни конски хамути, леко замайваше главата.

От едната страна на пътя се бяха свесили избуяли шипки, потънали в сянка скали, а от другата, далеч долу, в гъсталак от ракити и диви тополки, се пенеше неукротимата Куркуреу. От време на време някъде зад нас префучаваха с грохот през моста влакове и отдалечавайки се, дълго още разнасяха след себе си тракането на колелата.

Приятно е да пътуваш по хлад, да гледаш полюляващите се гърбове на конете, да се вслушваш в августовската нощ, да вдишваш ароматите ѝ. Джамия караше пред мен. Захвърлила юздите, тя гледаше встрани и нещо тихичко си тананикаше. Разбихах: тежеше ѝ мълчанието ни. В такава нощ е невъзможно да се мълчи, в такава нощ ти се иска да пееш!

И тя запя. Може би запя и заради това, че искаше да възстанови предишната непосредственост в отношенията ни с Данияр, искаше да пропъди чувството си на вина пред него. Гласът ѝ бе звучен, закачлив и тя пееше обикновени селски песнички, като „С кърпичка копринена аз ще ти помахам“ или „Моят мил е на далечен път“. Тя знаеше много песнички и ги пееше просто и задушевно, тъй че бе приятно да я слуша човек. Но изведнъж прекъсна песента и викна на Данияр:

— Ей, Данияр, поне да беше изпял нещо! Ти джигит ли си или какво?

— Пей, Джамия, пей! — смутено отвърна Данияр и позадържа конете. — Слушам те, наострил съм и двете си уши.

— А ти да не мислиш, че ние нямаме уши! Много ти здраве, щом не искаш... не пей...

И Джамия пак запя.

Защо ли го молеше да пее? Може би просто така, а може би искаше да предизвика разговор? Най-вероятно искаше ѝ се да поговори с него, защото след малко отново му викна:

— Кажу, Данияр, ти някога обичал ли си? — и се засмя.

Данияр нищо не отговори. Джамия също млъкна.

„Намерила кого да моли за песни“ — усмихнах се аз.

Край рекичката, която пресичаше пътя, конете забавиха ход, чаткайки с подкови по мокрите сребристи камъни. Когато минавахме брода, Данияр шибна конете и неочаквано запя със скован, треперлив при минаване през ямите глас:

*Планини, синьо-бели планини,
земя на дедите, земя на бащите!*

Изведнъж той се запъна, закашля се, но следващите два стиха изпя вече с дълбок, гръден глас, макар малко дрезгаво:

*Планини, синьо-бели планини,
моя люлко родна...*

Тук той отново се запъна, сякаш се изплаши от нещо, и млъкна.

Живо си представих как се е смутил. Но и в това плахо, прекъслечно пеене имаше нещо необикновено прочувствено и гласът му сигурно бе хубав: просто не ми се вярваше, че това е Данияр.

— Гледай ти! — не се сдържах аз.

— А къде беше по-рано? Я пей, пей както трябва!

Пред нас просветля — излизахме от клисурата в долината. Оттам повея ветрец. Данияр отново запя. Започна все тъй плахо, неуверено, но постепенно гласът му се усили, изпълни клисурата, събуди ехо сред далечните скали.

Най-много ме порази това, с каква страст, с какъв огън бе наситена самата мелодия. Не знаех как да го нарека, пък и сега не зная или по-право не мога да определя: дали това бе само гласът или още нещо по-важно, което иде от самата душа на човека, нещо, което може да предизвика у другия също такава вълнение и да съживи най-съкровени мисли.

Да можех поне малко да възпроизведа песента на Данияр! В нея почти нямаше думи, без думи тя разкриваше една голяма човешка душа. Нито преди това, нито след това — никога по-късно не съм чувал такава песен: тя не приличаше нито на киргизките, нито на

казахските напеви, но в нея имаше и от едните, и от другите. Песните на Данияр, обединили всички най-хубави мелодии от двата близки народа, ги бяха преплели посвоему в една неповторима мелодия. Това бе песен на планини и степи, ту звучно устремена нагоре като киргизките планини, ту волно ширнала се като казахската степ.

Слушах и не можех да се начудя. „Ето какъв бил, значи, Данияр! Кой можеше да допусне такова нещо?“ Минавахме вече през степта по мек утъпкан път и песента на Данияр се лееше нашироко, все нови и нови мелодии се сменяха с удивителна лекота. Нима е тъй богат? Какво е станало е него? Като че е чакал само деня си, часа си!

И изведнъж ми станаха понятни странностите му, които предизвикваха у хората недоумение и насмешки: неговата мечтателност, любовта му към самотата, мълчаливостта му. Разбрах сега защо по цели вечери седи на караулния рид и защо остава сам да ношува край реката, защо се вслушва постоянно в недоловими за другите хора звуци и защо понякога очите му блясват и литват нагоре обикновено сключените му вежди. Той бе дълбоко влюбен. И при това бе влюбен, аз го почувствувах, не просто в друг човек: това бе някаква огромна любов — към живота, към земята. Да, той таеше тази любов в себе си, в песните си, живееше с нея. Да бе равнодушен човек, не би могъл да пее тъй, какъвто глас и да имаше.

Когато сякаш угасваше последният звук на песента, тя изведнъж с нов трепетен порив като че пробуди дремещата степ. А тя благодарно слушаше певица, галена от родния напев. На широки вълни се полюшваха узрелите сивкави жита в очакване на жетвата и предутринни светли петна пробягваха из полето. Могъщата купчина стари върби край воденицата шумеше с листата си, отвъд реката догаряха огньовете на полски станове и някой безшумно, като сянка, препускаше покрай брега към аила, като ту изчезваше сред градините, ту пак се появяваше. Вятърът донасяше оттам мирис на ябълки, млечно-прясна сладост на цъфнала царица и топъл лъх на съхнещи тезеци...

Дълго в самозабрава пя Данияр. Притихнала го слушаше очарованата августовска нощ. И дори конете отдавна вече бяха тръгнали по-спокойно, сякаш се страхуваха да не нарушат това чудо.

И изведнъж на най-високата звънтяща нота Данияр прекъсна песента, подвижна и подкара в галоп. Мислех, че и Джамиля ще се

устреми след него, и аз също се приготвих, но тя не се и помръдна. Както седеше, склонила на рамо глава, тъй си и остана, сякаш все още се вслушваше във витаещите из въздуха незаглъхнали звуци. Данияр отиде далече напред, а ние чак до аила не проронихме нито дума. Пък и необходимо ли бе да говорим? С думи невинаги и не всичко можеш да изразиш...

От този ден в живота ни сякаш нещо се промени. Сега аз постоянно очаквах нещо хубаво, желано. Сутрин товарехме на хармана, пристигахме на гарата и вече горяхме от нетърпение по-скоро да тръгнем, за да слушаме на връщане песните на Данияр. Гласът му цял ме изпълваше, преследваше ме на всяка крачка: сутрин с него аз тичах през мократа росна люцерна към спънатите коне, а усмихнато, слънцето изскачаше иззад планините насреща ми. Аз чувах този глас и в мекото шумолене на златистия дъжд от пшеница, подхвърлена срещу вятъра от старци-веячи, и в плавния кръжащ полет на самотния сокол в степното висине — във всичко, което виждах и слушах, ми се струваше, че долавям песента на Данияр.

А вечер, когато минавахме през клисурата, всеки път мислех, че се пренасям в някакъв друг свят. Полузатворил очи, аз слушах Данияр и пред мен се редяха чудно познати, свидни още от детинство картини: ту на висотата на жеравен полет се носеха над юртите блуждаещи пролетни облаци, нежни и прозрачно сини; ту по тътнещата земя на летните пасища препускаха с тропот и цвилене хергелета коне, а млади жребци с неостригани гриви и с чуден див огън в очите гордо и лудешки задминаваха майките си, ту като спокойна лава се разгръщаха по хълмовете стада овце; ту от някаква скала се устремяваше надолу водопад, ослепявайки очите с белотата на разбунена пяна; тук в степта отвъд реката меко захождаше в гъсталаците от коило слънцето и далече самотен пътник сякаш препускаше след него по огнения край на хоризонта — на две крачки само от слънцето — и също потъваше в храсталаците и здрача.

Широка е казахската степ отвъд реката. Тя е раздалечила на две страни планините ни и лежи сурова, безлюдна...

Но в онова паметно лято, когато избухна войната, в степта лумнаха огньовете, замъглиха я с горещ прах хергелета строеви коне, във всички посоки препускаха куриери. Спомням си как от отвъдния бряг един препускащ казах викаше с гърлен глас на овчар:

— Киргизи, мятайте се на седлата: враг ни нападна! — и отлиташе нататък сред вихри прах и вълни от знойна мараня.

Степта вдигна всички на крак и с тържествено суров тътен потеглиха от планините и по долините първите ни конни полкове. Звънтяха хиляди стремена, хиляди джигити се вглеждаха в степта, пред тях на пръти се вееха червени знамена, а зад тях, зад прахта от копитата, се разбиваше в земята скръбно-величавият плач на жени и майки: „Дано ви помогне степта, дано ви помогне духът на нашия богатир Манас!“

По местата, дето народът отиваше на война, оставаха горчиви пътеки...

И целия този свят от земна красота и тревоги Данияр го разкриваше пред мен в песента си. Къде бе научил, от кого бе чувал всичко това? Разбирах, че тъй може да обича земята си само онзи, който дълги години е тъгувал по нея с цялото си сърце, който е изстрадал тази любов. Когато той пееше, аз виждах и него като малко момче, което се скита по степните друмища. Може би тогаз именно са се родили в душата му песните за родината? Или може би тогава, когато е крачил по огнените пътища на войната?

Слушайки Данияр, аз исках да коленича на земята и здраво, синовно да я прегърна просто затова, че човек може тъй много да я обича. Тогаз почувствувах за първи път как в мен се събуди нещо ново, което още не можех да назова, но то беше нещо непреодолимо, то бе някаква потребност да изразя себе си, да, да изразя — не просто сам да виждам и усещам света, а да донеса до съзнанието и на другите моето виждане, моите мисли и усещания, да разкажа на хората за красотата на нашата земя също тъй вдъхновено, както Данияр. Примирах от неволен страх и радост пред нещо неизвестно. Но тогаз още не осъзнавах, че трябва да взема в ръка четката.

От детинство обичах да рисувам. Прерисувах картинките от учебниците и децата казваха, че ставало „съвсем същото“. В училище учителите също ме хвалеха, когато донасях рисунки за нашия стенвестник. Но после започна войната, братята ми отидоха в армията, а пък аз зарязах училището и захванах да работя в колхоза като всички мои връстници. Забравих боите и четките и не мислех, че ще си спомня някога за тях. Но песните на Данияр разбудиха душата ми.

Ходех като насън и гледах света с учудени очи, сякаш виждах всичко за първи път.

А как се измени изведнъж Джамиля! Като че никога не беше съществувала бойката, устата присмехулница. Светла пролетна тъга забулваше нейните загубили блясъка си очи. По пътя тя упорито мислеше за нещо. Неясна, мечтателна усмивка блуждаеше по устните ѝ: Джамиля тихо се радваше на нещо хубаво, за което само тя знаеше. Случваше се, метне чувала на гръб и така се застои, обхваната от непонятна плахост, като че пред нея има буен поток и тя не знае да върви ли, или не. От Данияр странеше, не го гледаше в очите.

Веднъж на хармана Джамиля му каза измъчено, с едва сдържан яд:

— Да беше свалил гимнастърката! Дай да я изпера.

И после, когато я изпра на реката, просна я да съхне, а сама седна до нея и дълго, старателно я оправяше с длани, разглеждаше на слънцето излинените рамене, клатеше глава и отново захващаше да я оправя безшумно и тъжно.

Само веднъж през цялото това време Джамиля се смя високо и заразително и очите ѝ сияеха както преди. На хармана мимоходом се отби шумна група от млади жени, девойки и джигити — бивши фронтовици. Ходили бяха да събират люцерна.

— Ей, бейове, няма само вие да ядете пшеничен хляб, гощавайте ни, че иначе ще ви нахвърляме в реката! — и момците на шега посегнаха към вилите.

— Нас не можеш ни уплаши с вили! Ще намеря с какво да нагостя дружките си, а пък вие сами се погрижете за себе си! — звънливо отвърна Джамиля.

— Щом е тъй, хайде всички във водата!

И моми, и момци се хванаха един за друг. С викове, писъци, смях те се блъскаха във водата.

— Дръж ги, мъкни ги насам! — най-високо от всички се смееше Джамиля и бързо и ловко се изплъзваше от нападателите.

Но чудна работа, момците сякаш виждаха само Джамиля. Всеки се стараеше да я хване, да я притисне до себе си. Ето че трима момци изведнъж я прегърнаха и я надвесиха над реката.

— Целувай или ще те хвърлим.

— Засилвай!

Джамиля се извърщаше, смееше се, отметнала назад глава, и през смях викаше на помощ приятелките си. Но те тичаха объркано по брега и ловяха забрадките си. Под дружния смях на момците Джамиля полетя в реката. Тя излезе от водата с разчорлени мокри коси, но дори още по-красива, отколкото си беше. Мократа басмена рокля бе прилепнала към тялото, обгръщайки заоблените силни бедра и моминската гръд, а Джамиля не забелязваше нищо и се смееше, полюлявайки се, и по разгорещеното ѝ лице се стичаха весели ручейчета.

— Целувай — не я оставяха на мира момците.

Джамиля ги целуваше, но отново политаше във водата и пак се смееше, отмятайки мокрите си тежки кичури коса.

Всички на хармана се смееха на хрумването на младите. Старците, които отвяваха, триеха сълзите си, захвърлили лопатите; бръчките на кафявите им лица излъчваха щастие и за миг съживена младост. И аз се смеех от сърце, забравил този път ревността си дълг да пазя Джамиля от момците.

Само Данияр не се смееше. Случайно го забелязах и млъкнах. Той стоеше самотен в края на хармана, широко разкрачил нозе. Стори ми се, че ей сега ще се втурне и ще изтръгне Джамиля от ръцете на момците. Той я гледаше, без да откъсне очи, с тъжен, възхитен поглед, в който прозираха радост и болка. Да, в красотата на Джамиля за него имаше и щастие, и мъка. Когато момците я притискаха към себе си и я караха да целува всекиго, той навеждаше глава, понечваше да си тръгне, но не си отиваше.

В това време Джамиля го забеляза. Изведнъж смехът ѝ секна и тя сведе глава.

— Посмяхме се и стига! — неочаквано спря тя разлудувалите се момци.

Някой се опита пак да я прегърне.

— Махай се! — Джамиля отблъсна момъка, отметна глава, хвърли бегло виновен поглед към Данияр и изтича в храстите да изстискава роклята си.

На мен все още не всичко ми беше ясно в отношенията им, пък и да си призная, страхувах се да мисля за това. Но, кой знае защо, се разстройвах, когато забелязвах как Джамиля се натъжава от това, че сама страни от Данияр. По-добре щеше да бъде, ако както преди се

смее и шегува с него. И в същото време ме овладяваше необяснима радост за тях, когато се връщахме нощем към аила и слушах песните на Данияр.

В клисурата Джамия седеше в бричката, а в степта слизаше и тръгваше пеша. И аз вървах пеш, тъй е по-добре, вървиш по пътя и слушаш. Отначало вървахме всеки край своята бричка, но крачка след крачка, без сами да забелязваме, се приближавахме все повече към Данияр. Някаква неznайна сила ни привличаше към него, искаше ни се да видим в тъмното израза на лицето му и очите му. Нима пее той, необщителният навъсен Данияр!

И всеки път забелязвах как Джамия, потресена и трогната, бавно протягаше ръка към него, но той не я виждаше, гледаше някъде нагоре, надалеч, подпрял глава с ръка, и се поклащаше ту на една, ту на друга страна, а ръката на Джамия безволно се отпускате на ритлите на бричката. Тогаз тя трепваше, рязко отдръпваше ръка и се спираше. Стоеше сред пътя, обронила глава, зашеметена и дълго-дълго гледаше след Данияр, а сетне пак тръгваше.

Понякога ми се струваше, че нас с Джамия ни вълнува едно и също, еднакво непонятно чувство. Може би това чувство се е таяло отдавна в душите ни, а сега е дошъл ден то да бликне.

В работата Джамия все пак се улисваше, но в редките минути на почивка, когато се спирахме на хармана, тя не можеше място да си намери. Въртеше се край веячите, заемаше се да им помага, високо и силно запращаше срещу вятъра няколко лопати пшеница, сетне изведнъж захвърляше лопатата и се отдалечаваше към копите със слама. Там седеше на хлад и сякаш уплашена от самотата, ме викаше:

— Ела тук, кичине бала, да поседим!

Все чаках да ми каже нещо важно, да ми обясни какво я тревожи. Но тя не казваше нищо. Мълчаливо слагаше главата ми на коленете си, загледана нейде надалеч, решише острите ми коси и нежно ме галеше по лицето с треперещи, горещи пръсти. Аз я гледах отдолу нагоре в лицето, изпълнено със смътна тревога и тъга, и сякаш виждах себе си в нея. И тя се измъчваше от нещо, нещо се набираще, зрееше в душата ѝ и търсеше изход. И тя се плашеше от него. Мъчително искаше и същевременно мъчително не искаше да признае пред себе си, че е влюбена, също както аз исках и не исках тя да обикне Данияр. Защото в края на краищата тя е снаха на родителите ми, жена на брат ми!

Но такива мисли ме пронизваха само за миг. Аз ги пъдех. За мен тогаз бе истинска радост да виждам детски полуотворените ѝ чувствителни устни, да виждам очите ѝ, замъглени от сълзи. Колко хубава, колко прекрасна бе тя, какво светло одухотворение и страст лъхаше от лицето ѝ! Тогава само виждах всичко това, но не го разбирах. Пък и сега често си задавам въпроса: може би любовта е също вдъхновение, както вдъхновението на художника, на поета? Като гледах Джамиля, искаше ми се да избягам в степта и да викам с цяло гърло, да питам земята и небето какво да правя, как да надвия непонятната тревога и непонятната радост в себе си. И веднъж, струва ми се, намерих отговора!

Връщяхме се както обикновено от гората. Вече се спускаше нощ, звезди на купчини се рояха по небето, степта потъваше в сън и само песента на Данияр нарушаваше тишината, ехтеше и гаснеше в меката тъмна далечина. Ние с Джамиля вървахме след него.

Но какво бе станало този път с Данияр? В напева му имаше толкова нежна, проникновена мъка и самотност, че в гърлото ми напиреха сълзи на съчувствие и състрадание към певеца.

Джамиля вървеше, навела глава. Беше се уловила здраво за ритлите на бричката. И когато песента започна отново да се възвема, Джамиля отметна глава, скочи в движение в бричката на Данияр и седна до него. Тя седеше вцепенена, скръстила ръце на гърдите. Вървах до тях, избързвайки малко напред, и ги гледах отстрани. Данияр пееше и сякаш не забелязваше до себе си Джамиля. Видях как ръцете ѝ леко се отпуснаха, тя се сгуши до Данияр и лекичко склони глава на рамото му. Само за миг, като шибнат кон, гласът му трепна и зазвуча с нова сила. Той пееше за любовта.

Бях потресен. Степта сякаш разцъфна, полюшна се, изтласка тъмнината и аз видях в тази широка степ двама влюбени. А те дори не ме забелязваха, сякаш не бях край тях. Вървах и гледах как двамата, забравили всичко на света, се полюляваха в такт с песента. И не можех да ги позная. Това бе същият Данияр с разкопчаната, износена войнишка рубашка, но очите му като че горяха в тъмнината. Това бе моята Джамиля, облегнала се на рамото му, но толкова тиха и плаха, с проблясващи по клепките сълзи. Това бяха нови, необикновено щастливи хора. Нима това не бе щастие? Защото тази вдъхновена

песен Данияр я посвещаваше всецяло на Джамиля, той пееше за нея, възпяваше я.

Пак ме овладя същото непонятно вълнение, което събуждаха винаги песните на Данияр. И изведнъж осъзнах какво искам. Искам да ги нарисувам и двамата.

Изплаших се от собствените си мисли. Но желанието ми бе по-силно от страха! Ще ги нарисувам точно така, щастливи. Да, такива, каквито са сега! Но ще съумея ли? Дъхът ми секваше от страх и от радост. Вървя унесен от сладостно опиянение. И аз бях щастлив, защото още не знаех колко трудности ще ми създаде в бъдеще това дръзко желание. Казвах си, че трябва да видя земята такава, каквата я вижда Данияр, че с багри ще разкажа песента на Данияр и у мен ще има също планини, степ, хора, треви, облаци, реки. Тогава дори си помислих: „Ах, отде ще взема бои? В училище няма да ми дадат: на тях самите им трябва!“ Като че цялата работа се състоеше в това.

Песента на Данияр неочаквано секна. Джамиля го прегърна буйно, но веднага пак го пусна, замря за миг, дръпна се настрана и скочи от бричката. Данияр нерешително опъна юздите, конете се спряха. Джамиля стоеше на пътя, обърната с гръб към Данияр, после рязко вдигна глава, погледна го полуизвърната и едва сдържайки сълзите си, промълви:

— Какво гледаш? — И като помълча, сурово додаде: — Не ме гледай, карай! — и тръгна към своята бричка. — А ти какво си се втренчил? — нахвърли се тя срещу мен. — Сядай, вземай юздите! Ех, цяла мъка е то с вас!

„Какво пък я прихвана изведнъж?“ — недоумявах аз, като подкарах конете. А нищо не ми струваше да се досетя: не й беше леко на нея, нали си има законен мъж, жив, някъде в саратовската болница. Но аз решително не исках да мисля за нищо. Сърдех се на нея и на себе си и може би щях да намразя Джамиля, ако знаех тогава, че Данияр няма вече да пее, че никога вече не ще чуя гласа му.

Смъртна умора овладя тялото ми, искаше ми се да се добера по-скоро до хармана и да се стоваря на сламата. В тъмнината се люлееха гърбовете на бягащите в тръс коне, бричката друсаше нетърпимо, юздите се изплъзваха от ръцете ми.

На хармана смъкнах как да е хамутите, хвърлих ги под бричката и щом се добрах до сламата, паднах. Този път Данияр сам откара

конете да пасат.

Но на сутринта се събудих с радостно чувство. Ще нарисувам Джамилия и Данияр! Затворих очи и много ясно си ги представих такива, каквито ще ги нарисувам. Струваше ми се, че трябва само да взема четки и бои и да рисувам.

Припнах към реката, умих се и се втурнах към спънатите коне. Мократа студена люцерна ме шибаше по босите крака, щипеше попуканите възпалени стъпала, но на мен ми беше хубаво. Тичах и се оглеждах какво става наоколо. Слънцето се издигаше иззад планините, а към слънцето се стремеше слънчогледът, израснал по някаква случайност край водата. Жадно го бяха наобиколили белоглави стръкчета синап, но той не се предаваше: ловеше, отнемаше им с жълтите си езичета утринните лъчи, поеше плътната си сбита кошничка със семена. А ето и разбития от колелата брод през вадата, вода се стича по коловозите. А ето и лилаво островче от избуяла до пояс благоуханна мента. Тичам по родната земя, над главата ми се гонят лястовички. Ех, да имах бои да нарисувам и утринното слънце, и синьо-белите планини, и росната люцерна, и този див слънчоглед, израснал край водата!

Когато се върнах на хармана, слънчевото ми настроение се помрачи изведнъж. Видях навъсената посърнала Джамилия. Сигурно не, бе спала тази нощ, под очите ѝ имаше тъмни сенки. Тя не ми се усмихна и не ми заговори. Но когато се появи бригадирът Орозмат, Джамилия отиде при него и без да поздрави, каза:

— Вземете си бричката! Изпратете ме, където щете, но на гарата няма да ходя.

— Какво става с тебе, Джамалтай, да не би да те е ухапала щръклица? — добродушно се учуди Орозмат.

— Щръклица има под опашката на телетата! А пък мен не ме разпитвайте! Казах — не искам и толкоз!

Усмивката изчезна от лицето на Орозмат.

— Искаш, не искаш, ще караш жито! — Той чукна с патерицата по земята. — Ако те е обидил някой, кажи — ще счупя патерицата по врата му! Ако не — недей щуря! Хляб караш на войниците, и твоят мъж е там! — После се обърна рязко и закуцука, като се облягаше на патерицата си.

Джамиля се смути, изчерви се и като погледна към Данияр, тихичко въздъхна. Данияр стоеше малко по-настрана, с гръб към нея, и с резки движения затягаше ремъка на хамутите. Той бе чул целия разговор. Джамиля постоя още малко, като въртеше смутено камшика, после махна отчаяно с ръка и тръгна към бричката си.

Него ден се върнахме по-рано от обикновено. През целия път Данияр не даде на конете да отдъхнат. Джамиля бе мрачна и мълчалива. А на мене не ми се вярваше, че пред очите ми се разстила изгоряла, почерняла степ. Та нали вчера бе съвсем друга. Сякаш бях слушал за нея в приказка и от главата ми не излизаше картината на щастие, развълнувала съзнанието ми. Като че бях уловил някакъв много ярък къс от живота. Представях си го с всички подробности и само това ме вълнуваше. И не се успокоих, докато не откраднах от жената, дете теглеше на кантара, дебел лист бяла хартия. С разтуптяно сърце отърчах зад купите сено и сложих листа върху дървена, хубаво изгладена лопата, която бях отмъкнал по пътя от веячите.

— Благослови ме, аллах! — прошепнах аз, както каза някога баща ми, когато ме сложи за първи път на кон, и докоснах с молива хартията. Това бяха първите неумели щрихи. Но когато на листа се появиха чертите на Данияр, забравих всичко. Струваше ми се, че на хартията вече се е ширнала онази нощна августовска степ, струваше ми се, че чувам песента на Данияр и виждам него самия с отметната назад глава и оголена гръд, че виждам Джамиля, притиснала се о рамото му. Това бе първата ми самостоятелна рисунка: ето бричката, ето ги тях двамата, ето юздите, захвърлени на предната част на бричката, гърбовете на конете се полюшват в тъмнината, а по-нататък само степ и далечни звезди.

Рисувах с такова упоение, че не забелязвах нищо около себе си, и се съвзех едва когато над мен се раздаде нечий глас:

— Какво става с тебе, да не си оглушал?

Беше Джамиля. Аз се смутих, изчервих се и не можах да скрия рисунката.

— Бричките отдавна са натоварени, цял час си дерем гърлата да те викаме. Ти какво правиш тук?... Ами туй какво е? — попита тя и взе рисунката. — Хм! — Джамиля сърдито вдигна рамене.

Готов бях да потъна вдън земя. Джамиля разглежда рисунката дълго, сетне вдигна към мен натъжените си овлажнели очи и тихо каза:

— Дай ми я, кичине бала... Ще я скрия за спомен... — И като сгъна листа на две, пъкна го в пазвата си.

Бяха излезли вече на пътя, но аз все не можех да дойда на себе си. Всичко стана като насън. Не ми се вярваше, че съм нарисувал нещо, прилично на онова, което бях видял. Но дълбоко някъде в душата ми се надигаше наивно ликуване, дори гордост и мечти — една от друга по-дръзки, една от друга по-примамливи — замайваха главата ми. Вече исках да нарисувам много различни картини, но не с молив, а с бои. И не обръщах внимание на това, че пътувахме много бързо. Данияр не даваше мира на конете. А и Джамиля не оставаше назад. Тя гледаше встрани, понякога се усмихваше на нещо, усмивката ѝ бе трогателна и виновна. И аз се усмихвах: значи, тя вече не ни се сърди на нас с Данияр и ако го помоля, Данияр ще ни попее и днес...

Този път пристигнахме на гарата малко по-рано от обикновено, затова пък конете бяха покрити с пяна. Данияр веднага започна да мъкне чувалите. Защо така бързаше и какво ставаше с него, бе трудно да се разбере. Когато покрай нас минаваха влакове, той се спираше и ги изпращаше с дълъг, замислен поглед. И Джамиля гледаше в същата посока, като че се опитваше да разбере какво мисли той.

— Я ела тук, подковата се е разхлабила, помогни да я махна — повика тя Данияр.

Когато Данияр махна подковата от копитото, притиснал го между коленете си, и се изправи, Джамиля заговори тихо, като го гледаше в очите:

— Ти мигар не разбираш?... Или освен мен няма друга жена на света?

Данияр мълчаливо избягна погледа и.

— Мислиш ли, че ми е леко? — въздъхна Джамиля.

Веждите на Данияр се вдигнаха, той я погледна с любов и тъга и каза няколко думи, но толкова тихо, че не ги дочух, и после бързо закрачи към бричката си, дори доволен от нещо. Вървеше и галеше подковата. Гледах го и се чудех: с какво можеха да го утешат думите на Джамиля? Какво утешение е това, ако човек каже с тежка въздишка: „Мислиш ли, че ми е леко?...“

Бяхме вече свършили разтоварването и се канехме да заминаваме, когато в двора влезе един ранен войник, слаб, с измачкан

шинел, с раница на гърба. Няколко минути преди това на гарата беше спрял влак. Войникът се огледа и викна:

— Има ли някой тука от аила Куркуреу?

— Аз съм от Куркуреу — отговорих, като се чудех кой може да е той.

— А ти чий си, братле? — Войникът се беше запътил към мен, но в този момент видя Джамиля и учудено и радостно се усмихна.

— Керим, ти ли си? — възкликна Джамиля.

— Ой, Джамиля, сестричке! — Войникът се втурна към нея и стисна с две ръце дланта ѝ.

Оказа се, че е земляк на Джамиля.

— Добре, че те срещнах! Като че знаех, та свърнах насам! — възбудено говореше той. — Изпраца ме Садък, заедно лежахме в болницата; ако е рекъл бог, след месец-два и той ще се върне. На сбогуване му казах: напиши писмо на жена си, ще го занеса... Ето го, вземи, цяло и невредимо. — И Керим подаде на Джамиля един триъгълник.

Джамиля взе писмото, пламна, после побледня и предпазливо извърна поглед към Данияр. Той стоеше самотно край бричката, както тогава на хармана, широко разкрачил крака, и гледаше Джамиля с очи, пълни с отчаяние.

В този момент от всички страни надойдоха хора, войникът изведнъж намери познати и роднини, посипаха се въпроси. А Джамиля не бе успяла дори да му благодари за писмото, когато край нея прогърмя Данияровата бричка, изскочи из двора и като се друсаше из трапищата, запраши по пътя.

— Да не е полудял! — завикаха след него.

Хората бяха вече отвели нанякъде войника, а ние с Джамиля все още стояхме сред двора и гледахме отдалечаващите се кълба прах.

— Да тръгваме, джене — казах аз.

— Тръгвай, остави ме сама — с горчивина отвърна тя.

Тъй за пръв път през всичкото време пътувахме отделно. Зной изгаряше засъхналите устни. Напуканата, изгорена земя, нажежена до побеляване през деня, сега сякаш изстиваше и се покриваше със солени бели петна. И в също такава белезникава мараня се люлееше на залез колебливото безформено слънце. Там, над мъгливия хоризонт, се трупаха оранжевочервени буреносни облачета. На пориви връхлиташе

суховеят и оставяше прах като бяла пяна по конските муцуни, после тъжно отмяташе гривите и отминаваше нататък, разрошил по хълмовете метличките на пелина.

„Дали не е на дъжд?“ — мислех си аз.

Колко самотен се почувствувах, каква тревога ме обхвана! Шибях конете, които през цялото време се опитваха да тръгнат ходом. Тревожно пробягваха към дола дългокраки мършави дропли. На пътя вятърът довя съсухрени листа от пустинни репей — такива по нас не растат, довеял ги беше нейде откъм казахите. Слънцето залезе. Наоколо нямаше жива душа. Виждаше се само уморената от деня степ.

Когато стигнах на хармана, бе вече тъмно. Тишина, безветрие. Викнах Данияр.

— Отиде на реката — отвърна ми пазачът. — Ама какъв задух, всички се пръснаха по домовете си. Без вятър няма какво да се прави на хармана.

Откарах конете да пасат и реших да свърна към реката — знаех любимото място на Данияр над урвата.

Той седеше прегърбен, оборил глава на колене, и слушаше ревящата в урвата река. Искаше ми се да се приближа, да го прегърна и да му кажа нещо хубаво. Но какво можех да му кажа? Постоях малко настрана и се върнах. А после дълго лежах върху сламата, гледах тъмнеещото облачно небе и си мислех: „Защо животът е толкова непонятен и сложен?“

Джамиля все още не се връщаше. Къде ли се бе дянала? Не ми се спеше, въпреки че бях пребит от умора. Далечни светкавици припламваха над планините, дълбоко сред облаците.

Когато Данияр дойде, аз още не бях заспал. Той бродеше безцелно по хармана и все току поглеждаше пътя. А сетне се строполи над копата върху сламата до мен. „Ще иде някъде, няма да остане в аила! Ама де ще иде? Такъв самотен, бездомен, кому е притрябвал.“ И вече през сън дочух бавното потракване на приближаващата се бричка. Изглежда, се бе върнала Джамиля...

Не помня колко съм спал, но изведнъж до самото ми ухо сламата зашумоля под нечий стъпки, сякаш мокро крило ме закачи по рамото. Отворих очи. Беше Джамиля. Идваше от реката с хладна, изцедена рокля. Джамиля спря, огледа се неспокойно и седна до Данияр.

— Данияр, аз дойдох, сама дойдох — тихо каза тя. Наоколо цареше тишина, безшумно се плъзна нейде долу светкавица.

— Ти обиди ли се? Много ли се обиди?

И пак тишина, само някъде с мек плясък се срути в реката подкопана буца пръст.

— Мигар съм виновна? И ти не си виновен...

Далеч над планините проехтя гръм. Светкавица освети профила на Джамиля. Тя се огледа и се притисна до Данияр. Раменете ѝ потръпнаха конвулсивно под ръцете на Данияр. Тя легна и се изпъна на сламата до него.

Горещ вятър духна откъм степта, изви вихрушка от слама, удари килнатата на една страна юрта на края на хармана и се завъртя като пумпал по пътя. И отново се замяха в облаците сини пламъци, със сух трясък се разрази над главите ни гръм. Стана ми страшно и радостно — започваше буря, последната лятна буря.

— Да не би да си мислеше, че ще те заменя с него? — горещо шепнеше Джамиля. — Не, разбира се, не! Той никога не ме е обичал. Дори и поздравя, и него прибавяше съвсем в края на писмото. Не ми трябва той с неговата закъсняла любов, нека говорят хората, каквото си искат! Мили мой, самотний, няма никому да те дам! Отдавна те обичам. Още преди да те познавам, те обичах и те чаках и ти дойде, сякаш знаеше, че те чакам!

Сини мълнии се чупеха една след друга и се забиваха в реката край стръмния скат. По сламата зашумоляха косо падащи студени капки дъжд.

— Джамилям, Джамалтай! — шепнеше Данияр и я наричаше с най-нежни казахски и киргизки имена. — Обърни се, дай да те погледам в очите!

Разрази се буря.

Заплющя, удряйки с криле, като простреляна птица откъснатото от колибата кече. Сякаш целувайки земята, рукна пороен дъжд на вълни, шибан отдолу от вятъра. Напряко през цялото небе ехтяха могъщите трясъци на гръмотевици. Като пролетен пожар от лалета пламваха в планините ярките проблясъци на далечни мълнии. В дола бучеше, вилнееше вятърът.

Дъждът плющеше, а пък аз лежах, зарит в сламата, и чувствавах как бие под ръката ми сърцето. Бях щастлив. Имах чувството, че съм

се вдигнал за първи път след болест да погледам слънцето. И дъждът, и светлината на мълниите стигаха до мен под сламата, но на мен ми беше хубаво, заспивах с усмивка и не можех да разбера дали Данияр и Джамиля си шепнат, или затихващият дъжд шумоли по сламата.

Сега ще се заредят дъждове, приближава есента. Във въздуха вече се чувствуваше влажният есенен мирис на пелина и мократа слама. А какво ни чакаше през есента? Кой знае защо, не мислех за това.

Тази есен след двегодишно прекъсване отново тръгнах на училище. Често след уроците ходех на стръмнините при реката и седях до предишния харман, сега заглъхнал и опустял. Тук рисувах първите си етюди с ученически бои. Дори и според тогавашните ми понятия не всичко ми се удаваше.

„Боите не струват! Да имах истински бои!“ — казвах си, макар че не можех да си представя какви трябва да са те. Едва много покъсно ми се удаде случай да видя истински маслени бои в оловни тубички.

Боите са си бои, но все пак, изглежда, че учителите бяха прави: трябваше да се уча. Но за учене не можех и да мечтая. Къде ти, когато от братята ми все нямаше никакви вести и мама за нищо на света не би ме пуснала мен, единствения си син, „джигита и печеловника на две семейства“! Не смеех и да продумам за това. А есента като напук се случи толкова красива, само за рисуване.

Понамаля студената Куркуреу, оголените обли камъни по плитчините обраснаха с тъмнозелен и оранжев мъх. В ранните утринни мразове се червенееха нежните голи ракити, но тополките още пазеха жълтите си дебели листа.

Опушените, измити от дъждовете юрти на хергелджиите се червееха върху почервенялата отава из разливището на реката и над дупките, предназначени за комин, се виеха синкави ароматни струйки дим. Високо, както бива наесен, цвилеха мускулести жребци — майките се бяха пръснали и сега вече щеше да бъде трудно да ги удържат в хергелетата чак до напролет. Добитъкът, завърнал се от планината, бродеше по стърнищата на цели стада. Пътеки, изровени от копитата, пресичаха надлъж и нашир почервенялата, изсъхнала степ.

Скоро духна степният вятър, небето притъмня, заваляха студени дъждове — предвестници на снега. Веднъж се случи ясен ден и аз отидох при реката — много ми бе харесал един огненочервен храст

планинска калина, израснал на плитчината. Седнах недалеч от брода, в ракиката. И изведнъж видях двама души, които, по всичко личеше, бяха минали реката през брода. Бяха Данияр и Джамия. Не можех да откъсна очи от суровите им тревожни лица. Данияр крачеше енергично с раница на гръб, полите на разкопчания му шинел плющяха по платнените кончови на износените му ботуши. Джамия си бе вързала бяла забрадка, смъкната сега на тила ѝ, облякла бе най-хубавата си рокля на цветя, с която обичаше да се кипри по пазара, а отгоре бе сложила кадифен, прошит на тегели жакет. В едната си ръка носеше бохчичка, а с другата се бе хванала за ремъка на Данияровата раница. Двамата разговаряха за нещо.

Ето те тръгнаха по пътеката през целината, между храсталаци чий, а аз гледах подпре им и не знаех какво да правя. Да им извикам ли? Но езикът ми бе сякаш залепнал за небцето.

Последните алени лъчи се хлъзгаха по върволицата забързани пъстри облачета край планините и веднага започна да се смрачава. А Данияр и Джамия се отдалечаваха, без да се обръщат, към разклонението на железопътната линия. Един-два пъти още се мярнаха главите им сред гъсталака от чий, а сетне се скриха.

— Джамия-а-а! — завиках колкото имах сили.

„А-а-а!“ — отговори ми самотно ехото.

— Джамия-а-а! — викнах още веднъж и обезумял се втурнах след тях през реката, направо през водата.

Облаци ледени капки пръскаха лицето ми, дрехите ми се измокриха, по аз продължавах да тичам, без да избирам път, докато изведнъж се закачих на нещо и с все сила се строполих на земята. Лежах, без да вдигам глава, и сълзи заливаха лицето ми. Тъмнината се бе сякаш стоварила върху раменете ми. Тънко и жално свистяха гъвките стъбла на чия.

— Джамия! Джамия! — хълцах аз, като се задавах от сълзи.

Разделях се с най-скъпите си и близки хора. И едва сега, легнал на земята, изведнъж разбрах, че съм бил влюбен в Джамия. Да, тя бе първата ми, още детска любов.

Дълго лежах, сврял глава в мокрия си лакът. Разделях се не само с Джамия и Данияр, разделях се с детството си.

Когато се довлякох по тъмно у дома, в двора сварих суматоха, звънтяха стремена, някой оседлаваше колете, а пияният Осмон беше

вече на коня си и крещеше с все гърло:

— Отдавна трябваше да изпъдим от аила това безсрамно куче-мелез! Срам и позор за целия ни род! Да ми падне само, ще го убия на място, нека ме съдят — няма да позволя на всеки скитник да отвлича нашите жени! Хайде на седлата, джигити, нийде няма да иде, ще го догоним на гарата.

Изстинах: накъде ли ще идат? Но когато се убедих, че потерята тръгна по големия път към гарата, а не към разклонението на железопътната линия, аз се промъкнах незабелязано в къщи и се завих презглава с татковата шуба, та никой да не види сълзите ми.

Колко приказки и одумвания имаше в аила! Жените се надпреварваха да осъждат Джамиля.

— Глупачка е тя! Да напусне такова семейство, да стъпче късмета си.

— От какво се е поблазнила да я пита човек! Цялото му имане е едно шинелче и едни скъсани ботуши!

— То се знае, няма пълен двор добитък! Сирак, скитник, бродяга, което е на гърба му — то му е богатството. Нищо, ще се опомни хубавицата, ама ще е късно.

— Тъй си е! Какво му липсва на Садък — мъж като мъж и добър стопанин. Пръв джигит в аила!

— Ами свекървата? Такава свекърва бог на всеки не дава! Върви намери друга такава байбиче! Погуби се тя, глупачката, за нищо и никакво!

Може би само аз единствен не осъждах Джамиля, бившата си джене. Макар че Данияр имаше стар шинел и скъсани ботуши, все пак аз знаех, че по душа е по-богат от всички нас. Не, не ми се вярваше Джамиля да е нещастна с него. Само ми беше жал за мама. Струваше ми се, че заедно с Джамиля си отиде и някогашната мамина сила. Посърна майка ми, отслабна и както разбирам сега, никак не можеше да се примири с мисълта, че понякога животът тъй рязко чупи старите устои. Ако буря изтръгне от корен могъщо дърво, то вече не може да се вдигне. По-рано майка ми не беше молила никого да ѝ вдене конец в иглата — гордият ѝ характер не ѝ позволяваше. А ето че веднъж се върнах от училище и гледам: треперят ръцете ѝ, не вижда ушите на иглата и плаче.

— На, вдени ми конец! — помоли тя и тежко въздъхна. — Ще пропадне Джамиля... Ех, каква стопанка щеше да стане в къщи! Избяга... Отрече се... А защо избяга? Да не би да ѝ беше лошо у нас?

Поиска ми се да прегърна, да успокоя майка си, да ѝ разкажа какъв човек бе Данияр, но не посмях, щях да я оскърбя за цял живот.

И все пак невинното ми участие в тази история престана да бъде тайна...

Наскоро се върна Садък. Разбира се, той скърбеше, макар че в пияно състояние казваше на Осмон:

— Избяга — прав ѝ път. Ще пукне някъде. А пък в наше време жени, колкото щеш. Дори златокоса жена не заслужава и най-загубения момък.

— Вярно! — отговаряше Осмон. — Жалко само, че не ми падна тогава: щях да го убия и толкоз! А пък нея за косите и — за някоя конска опашка! Трябва на юг да са поели, памук да берат, или са отишли при казахите, на него не му е за пръв път да скитосва! Само не мога да проумея как стана тъй, че не само никой не знаеше, ами и на никого не можеше и през ум да мине. Това всичко ще го е наредила тя самичка, подлата! Щях да я науча аз нея!...

Като слушах такива думи, все ми се искаше да кажа на Осмон: „Не можеш да забравиш как те срязва на ливадата. Подла душичка си ти!“

А ето че веднъж си седях в къщи и рисувах нещо за училищния стенвестник. Майка ми шеташе край печката. Изведнъж в стаята нахълта Садък. Бледен, със злобно присвити очи, той се хвърли към мен и ми пхна под носа лист хартия.

— Ти ли си го рисувал това?

Изтръпнах. Беше първата ми рисунка. Данияр и Джамиля ме погледнаха като живи.

— Аз.

— Кой е този? — бутна пръст той в хартията.

— Данияр.

— Изменник! — кресна ми Садък в лицето.

Той скъса рисунката на дребни парченца и излезе, като хлопна с трясък вратата.

След дълго, мъчително мълчание майка ми ме попита:

— Ти знаеше ли?

— Знаех.

С какъв упрек и недоумение ме гледаше тя, опряна на печката! И когато казах: „Още веднъж ще ги нарисувам!“ — тя горестно и безсилно поклати глава.

А аз гледах парчетата хартия, които се търкаляха на пода, и нетърпима обида ме задушаваше. Нека ме смятат за изменник. На кого съм изменил? На семейството ли!? На вашия род ли? Но аз не съм изменил на истината, на истината в живота, на истината за тези двама души! Никому не можех да разкажа за това, дори и майка ми не би ме разбрала.

Пред очите ми всичко играеше, късчетата хартия като че се въртяха на пода като живи. В паметта ми тъй се бе врязал мигът, когато Данияр и Джамия ме погледнаха от рисунката, та изведнъж ми се стори, че чувам песента, която Данияр пееше през онази паметна августовска нощ. Спомних си как двамата напуснаха аила и страшно ми се прииска да изляза на пътя, да изляза като тях смело и решително на трудния път към щастието.

— Ще замина да се уча... Кажи на татко! Искам да стана художник... — твърдо казах на майка си.

Бях уверен, че тя ще започне да ме упреква и ще заплаче при спомена за загиналите във войната братя. Но за мое учудване тя не заплака. Само тъжно и тихо каза:

— Замини... Пораснаха ви криле, искате да изхвъркнете от гнездото... Но откъде да знаем високо ли ще литнете? Може и да имате право. Заминавай... Пък може там и да си промениш решението. Не е то занаят да рисуваш и да боядисваш. Поучи — ще видиш. Само че не забравяй дома си...

От този ден Малката къща се отдели от нас. А пък аз наскоро след това заминах да се уча.

Това е цялата история.

В академията, дето ме изпратиха след художественото училище, представих дипломната си работа — картината, за която мечтаех отдавна.

Не е трудно да се отгатне, че на тази картина са изобразени Данияр и Джамия. Те вървят по степния есенен път. Пред тях се е разгърнала надалеч светла шир.

И макар че картината ми е несъвършена — майсторството не идва отведнъж, — тя ми е безкрайно скъпа, тя е първото ми осъзнато творческо безпокойство.

И сега ми се случва да имам неуспехи, случват ми се и такива тежки мигове, когато губя вяра в себе си. И тогаз нещо ме влече към тази скъпа за мен картина, към Данияр и Джамиля. Дълго ги гледам и всеки път разговарям с тях.

Къде ли сте сега, по какви пътища крачите? Много нови пътища имаме сега в степта — по целия Казахстан до Алтай и Сибир! Много смели хора се трудят там. Може би и вие сте отишли в онези краища? Ти тръгна, моя Джамиля, по широката степ, без да се озърнеш назад. Може би си се уморила, може би си загубила вяра в себе си? Облегни се на Данияр. Нека той ти изпее своята песен за любовта, за земята, за живота! Нека трепне и заиграе с всичките си багри степта. Спомни си августовската нощ! Върви, Джамиля, не се разкайвай! Ти намери трудното си щастие!

Гледам ги и чувам гласа на Данияр. Той и мен зове на път — значи, време е да се стягам. Ще тръгна по степта към моя аил, ще намеря там нови багри.

Нека във всяка багра, оставена от четката ми, звучи песента на Данияр! Нека във всяка щриха тупти сърцето на Джамиля!

[1] Чий — вид коило, висока степна трева в Централна и Средна Азия. — Б.пр. ↑

[2] Тулпар — приказен яздитен кон. — Б.пр. ↑

[3] Караулен рид — възвишение, отдето може да се наблюдава цялата околност. Това наименование е останало у киргизите още от времето на чергарските нападения. — Б.а. ↑

ТОПОЛЧИЦЕ МОЯ С ЧЕРВЕНА ЗАБРАДКА

ВМЕСТО ПРОЛОГ

Журналистическата работа често ми налагаше да пътувам до Тяншан. Веднъж през пролетта, когато бях в областния център Нарин, ми съобщиха незабавно да се явя в редакцията. Случи се така, че автобусът бе заминал няколко минути преди да стигна на автогарата. До следващия автобус трябваше да чакам пет часа. Не ми оставаше нищо друго, освен да направя опит да се кача на попътна кола. Отправих се към шосето в покрайнините на градчето.

На завоя пред бензиностанцията стоеше камион. Шофьорът тъкмо беше заредил колата и завинтваше капачката на резервоара. Зарадвах се. Върху стъклото на кабината беше залепен знакът на Рибаченската автобаза, откъдето човек винаги можеше да се добере до Фрунзе.

— Вие сега ли тръгвате? Откарайте ме, моля ви се, до Рибаче! — помолих аз шофьора.

Той извърна глава, погледна ме през рамо и като се изправи, спокойно каза:

— Не, агай^[1], не мога.

— Много ви моля. Имам неотложна работа, викат ме във Фрунзе. Шофьорът пак ме погледна свъсено:

— Разбирам, но не се сърдете, агай. Никого не мога да взема.

Останах учуден. Кабината свободна, какво му струваше да вземе един човек?

— Аз съм журналист. Много бързам. Ще ви заплатя колкото поискате...

— Не е до парите, агай! — рязко ме прекъсна шофьорът и ядно ритна с крак колелото. — Друг път безплатно ще ви откарам, но сега... Не мога. Не се сърдете. Скоро ще пристигнат и други наши коли, всеки ще ви вземе, но аз не мога...

Навярно трябва да вземе някого по пътя, реших аз.

— Ами в каросерията?

— И там не може... Много се извинявам, агай.

Шофьорът погледна часовника си и забърза.

Крайно озадачен, свих рамене и погледнах с недоумение служителката от бензиностанцията, възрастна рускиня, която през всичкото време ни бе наблюдавала мълчаливо през прозорчето. Тя поклати глава, като че искаше да каже: „Недейте, оставете го на мира.“ Странно.

Шофьорът се качи в кабината, пъкна в устата си незапалена цигара и запали мотора. Той беше още млад, към тридесетгодишен, леко поприведен, висок. В паметта ми се врязаха жилавите му едри ръце на волана и очите с уморени, полуспуснати клепачи. Преди да подкара колата, той плъзна длан по лицето си и като въздъхна тежко, някак странно, тревожно погледна напред пътя, който се врязваше в планините.

Камионът замина.

Жената излезе от будката. Очевидно искаше да ме успокои.

— Не се тревожете, след малко ще заминете и вие.

Аз мълчах.

— Страда момъкът... Историята му е дълга... Преди време той живя тук, при нас, в базата на превала...

Не можах да изслушам докрай жената. Приблужи се една победа, която пътуваше в същата посока.

След доста време настигнахме камиона — почти при Долонския проход. Той се движеше с много голяма скорост, кажи-речи, непозволена дори за опитните тяншански шофьори. Без да намалява скоростта на завоите, колата с бучене и рев летеше под надвисналите скали, стремително изкачваше нанагорницата и отведнъж сякаш пропадеше, гмуркайки се в падините на пътя, след което отново се появяваше пред нас с развяващи се краища на брезента, които плющяха по страничните дъски.

Победата все пак взимаше преднина. Започнахме да го задминаваме. Аз се обърнах: какъв е тоя безразсъден човек, накъде лети така стремглаво? В това време плисна дъжд с градушка, както често се случва на превала. През полегатите шибаци струи на дъжда и градушката се мярна зад стъклото бледо, напрегнато лице със стисната между зъбите цигара. Въртейки рязко кормилото, ръцете му плавно и бързо се плъзгаха по волана. Никого нямаше нито в кабината, нито в каросерията.

Но скоро след завръщането ми от Нарин ме командироваха в Южна Киргизия, в Ошска област. Както винаги на нас, журналистите, времето все не ни стига. Дотичах на гарата тъкмо преди тръгването на влака, нахълтах в купето и не обърнах веднага внимание на пътника, който седеше, извърнал лице към прозореца. Той не се обърна и тогава, когато влакът вече усили ход.

По радиото предаваха музика: свиреха позната мелодия. Това беше киргизки мотив, който аз винаги си представях като песен на самотен конник в степта по здрач. Пътят му води далеко, степта е широка, той може да мисли и да си пее тихичко. Да пее за онова, което му е на душата. Малко ли мисли се раждат в главата на човека, когато остане насаме със себе си, когато наоколо е тихо и се чува само чаткането на копитата. Струните звънтяха приглушено като водата по гладките светли камъни в арък. В песента се казваше, че скоро слънцето ще се скрие зад хълмовете, синя прохлада безшумно ще се плъзне по земята, ще се залюлеят тихо, ръсейки пращец от тичинките си, синкавият пелин и жълтото коило край тъмнокафявия път. Степта ще се вслуша в песента на конника, ще си мисли и тихичко ще му приглася.

Може би някога конникът е минавал оттук, по тези места. Навярно също така е аленеел залезът над далечния край на степта, постепенно е догарял, а снегът по планинските върхове навярно също както сега, поглъщайки последните отблясъци на слънцето, е розовеел и бързо гаснел...

Навън зад прозореца прелитаха градини, лозя, тъмнозелени зашумени царевични ниви. Каручка с два коня, натоварена с прясно окосена люцерна, бързаше към прелеза. Тя се спря пред бариерата. Изпечен от слънцето малчуган със скъсана избеляла фланелка и навити над коленете крачоли се надигна от бричката, загледан във влака, усмихна се и замаха някому с ръка.

Мелодията удивително меко се вливаше в ритъма на движещия се влак. Вместо чаткането на копитата тракаха колелетата при сглобките на релсите. Моят съсед седеше пред масичката, заслони лицето си с ръка. Имах чувството, че той също безгласно тананика песента на самотния конник. Не зная тъгуваше или мечтаеше, но в целия му вид имаше нещо печално, някаква непрегоряла мъка. Той толкова беше вгълбен в себе си, че не забелязваше моето присъствие.

Опитах се да разгледам лицето му. Къде ли съм срещал този човек? Дори ръцете му са ми познати — мургави, с яки дълги пръсти.

И след миг си спомних: беше същият онзи шофьор, който не ме качи на камиона си. С това се успокоих. Извадих си книга. Имаше ли смисъл да му напомням за себе си? Сигурно отдавна вече ме е забравил. Малко ли случайни срещи имат шофьорите по пътищата?

Така пътувахме още някое време, всеки потънал в мислите си. Навън започна да се смрачава. Моят спътник реши да запуши. Извади цигари, въздъхна шумно, преди да драсне клечка кибрит. После вдигна глава, погледна ме учудено и тутакси се изчерви. Позна ме.

— Здравей, агай! — каза той, усмихвайки се виновно. Аз му подадох ръка.

— Надалеч ли отивате?

— Да... Надалеч! — Той бавно изпусна дима и като помълча, добави: — За Памир.

— За Памир ли? Значи, пътят ни е един. Аз за Ош... В отпуска или се местите на друга работа?

— Да, нещо такова... Ще запалите ли?

Пушихме и мълчахме. Като че ли нямаше и какво повече да говорим. Съседът ми отново се замисли. Седеше, обронт глава, и се полюшваше в такт с движението на влака. Стори ми се, че много се е изменил през времето, откак не го бях виждал. Отслабнал, лицето му се бе издължило, на челото три дълбоки резки, набръчкано. Сключените на носа вежди хвърляха мрачна сянка на лицето. Неочаквано моят спътник се усмихна тъжно и попита:

— Навярно оня път вие много ми се обидихте, агай?

— Кога, май че не мога да си спомня? — Не исках човекът да се чувства неудобно пред мен. Но той ме гледаше с такова разкаяние, че трябваше да си призная.

— А-а... тогава ли... Дребна работа... Бях забравил. Какво ли не се случва по пътя. А нима вие още помните тоя случай?

— В друго време може би щях да забравя, но тоя ден...

— А какво се случи? Да не би авария?

— Как да ви кажа, авария нямаше, друго беше... — проговори той колебливо, като търсеше думите, но после се засмя, насили се да се разсмее. — Сега бих ви откарал с колата, където пожелаете, само че ето на и аз съм пътник...

— Нищо, конят хиляда пъти минава по една следа, може и ние пак да се срещнем някога.

— Разбира се, ако се срещнем, сам насила ще ви вкарам в кабината — тръсна глава той.

— Значи, обещавате? — пошегувах се аз.

— Обещавам, агай! — отвърна той поразвеселен.

— И все пак защо тогава не ме качихте?

— Защо ли? — повтори той и лицето му помръкна. Замълча, погледна надолу, приведе се над цигарата и ожесточено смукна дима. Разбрах, че не биваше да задавам този въпрос и се смутих, защото не знаех как да поправа грешката си. Той угаси угарката в пепелницата и с усилие промълви:

— Не можех... Сина си возих... Той ме чакаше тогава...

— Сина си? — учудих се аз.

— Работата беше такава... Разбирате ли?... Как да ви обясня...

— Той отново запали цигара, за да потисне вълнението си, и изведнъж твърдо, поглеждайки ме сериозно в лицето, заговори за себе си.

Така чух разказа на шофьора.

Време имахме много — до Ош влакът пътува близо две денонощия. Аз не го подканвах, не го прекъсвах с въпроси: хубаво е, когато човек сам всичко си разказва, като отново преживява случилото се, размисля, понякога замлъква, недоизрекъл думата си! Но с големи усилия се сдържах да не се намеся в неговия разказ, защото по волята на случая и благодарение на вестникарската си професия, отвеждаща ме къде ли не, аз вече знаех някои неща за него лично и за хората, с които съдбата бе срещнала този шофьор. Бих могъл да допълня разказа му и много работи да обясня, но реших да сторя това, след като чуя всичко докрай. А после изобщо промених решението си. И смятам, че постъпих правилно. Чуйте разказите на самите герои на тази повест.

[1] Агай (бук. по-голям брат) — почтително обръщение към по-възрастен. — Б.а. ↑

РАЗКАЗ НА ШОФЬОРА

... Всичко започна съвсем неочаквано. По онова време току-що се бях върнал от войската. Служих в моторизирана част, а преди това завърших десетилетката и бях работил като шофьор. Расъл съм в детски дом. Приятелят ми Алибек Джантурин се демобилизира една година преди мен. Той работеше на Рибаченската автобаза. И аз реших да отида при него. Ние с Алибек открай време мечтаехме да се озовем на Тяншан или на Памир. Приеха ме добре. Настаниха ме в общежитие. И дори ЗИЛ ми дадоха почти нов, никъде нечукнат... Трябва да кажа, че обикнах колата си като човек. Пазех я. Излезе много сполучлива серия. Моторът беше мощен. Наистина не винаги можеше да се използва напълно капацитетът ѝ. Пътят сам знаете какъв е — Тяншан е едно от най-високопланинските автотрасета в света: дефилета, хребети и седловини. В планината вода, колкото щещ, и все пак постоянно я караш със себе си. Може да сте забелязали, на предния ъгъл на каросерията е закована кръстачка и на нея се люшка бидон с вода. Защото на серпантините моторът страшно се загрява. А не караш чак толкова голям товар. Най-напред аз все пресмятах, блъсках си ума какво да измисля, че да мога да качвам повече товар. Но май че нищо не можеше да се промени. Планините са си планини.

От работата си бях доволен. И местата ми харесваха. Автобазата е на самия край на Исък Кул. Когато пристигаха чуждестранни туристи и с часове стояха като прехласнати на брега на езерото, аз в себе си се гордеех: „Ето, виждате ли какъв е нашият Исък Кул! Може ли да се намери другаде такава хубост...“

В първите дни само едно нещо ме огорчаваше. Времето беше усилено — пролет, колхозите след септемврийския пленум набираха сили. Хванали се бяха здраво за работа, а камионите бяха малко. Част от нашите автобазовски коли изпращаха в помощ на колхозите. Особено новациите вечно ги лашкаха по колхозите. Разбира се, и мен също. Тъкмо свикна с рейсовете по трасето, току-виж, отменят ги и хайде по аилите. Разбирах, че тази работа е важна, необходима, но все

пак, нали съм шофьор, жал ми беше за колата, болеше ме за нея, като че ли не тя, а аз самият се тръсках по трапищата и газех калта по междуселските пътища. Такива пътища и насън няма да видите.

И така, тръгнал съм веднъж за един колхоз — карам плочи за покрива на нов краварник. Тоя аил се намира в подножието на планината и пътят води през степта. Всичко вървеше добре, пътят вече позасъхваше, до айла оставаше хвърлей място и не щеш ли, затънах, като преминавах някаква вада. Пътят през пролетта тук беше така изровен, издълбан от колелата, че камила да потъне, няма да я намериш. Всякак опитвах — и отсам, и оттам, не мърда. Земята беше всмукала камиона и ни насам, ни натам — като че ли го държеше в клещи. При това от яд така завъртях кормилото, че управлението блокира някъде, трябваше да се мушкам под колата... Лежа там, целият в кал, в пот, проклинам пътя как ли не. Чувам, някой се приближава. Отдолу виждам само гумени ботуши. Ботушите се приближиха, спряха се срещу мен и стоят. Хвана ме яд — кого ли довлякоха мътните тук и какво има да зяпа, да не е цирк?

— Отдръпни се, не ме притеснявай! — викнах аз изпод камиона. С крайчеца на окоото забелязах полите на рокля, вехтичка такава, изцапана с тор. Види се, някоя бабичка чака да я откарам до айла.

— Върви си, бабке — помолих аз. — Още дълго ще се пека тук, няма да ме дочакаш...

А тя отговаря:

— Само че аз не съм баба.

Отговори някак смутено, като че се позасмя.

— Ами каква си? — учудих се аз.

— Девойка.

— Девойка ли? — извих очи към ботушите и попитах само така, заради закачката: — Ами хубава ли?

Ботушите пристъпиха на място и направиха крачка встрани, готови да си тръгнат. Тогава аз бързо се измъкнах изпод камиона. Гледам, наистина стои тъничка девойка със строго смръщени вежди, с червена забрадка и голямо сако, види се, от баща ѝ, наметнато на раменете. Гледа ме мълчаливо. А аз забравих, че седя на земята, че цял съм в кал и глина.

— Бива си те! Хубава си! — усмихнах се аз. А тя наистина беше хубава. — Само да беше с обувчици — пошегувах се аз, докато ставах

от земята.

Девојката изведнџ се извърна рязко и без да се обръща, бързо тръгна по пътя.

Какво ѝ стана? Обиди ли се? Дожаля ми. Сепнах се, понечих да се втурна да я настигна, но после се върнах, бързо събрах инструментите и скочих в кабината. Започнах с тласъци ту назад, ту напред да разклащам колата. Да я настигна — само тази мисъл беше в главата ми. Моторът ревеше, колата се тресеше и занасяше настрани, само напред не помръдваше нито крачка. А тя все повече и повече се отдалечаваше. Аз се развиках под шума на буксуващите колела, без сам да зная срещу кого:

— Пусни, пусни, ти казвам. Чуваш ли?

С все сила натиснах газта, колата запълзя лекичко, изстена и просто по някакво чудо се измъкна от тресавището. Как се зарадвах! Увеличих скоростта, избърсах с кърпа калта от лицето си, попригладих косата. Когато се изравних с девојката, натиснах спирачките и дявол знае откъде се взе у мен тоя шик — почти полулегнал на седалката, разтворих вратичката.

— Моля! — протягайки ръка, я поканих в кабината. Девојката не се спира, продължава пътя си. Я виж ти! От дързостта ми не остана и следа. Отново я настигнах, този път се извиних, помолих:

— Хайде не се сърдете, аз просто така... Качете се.

Но девојката нищо не отвърна.

Тогава я задминах, извих колата и препречих пътя. Скочих от кабината, изтичах от дясната страна, отворих вратичката и застанах така, без да свалям ръката си. Тя се приближи, като ме гледаше с недоверие — тоя пък какво се лепна. Аз нищо не говорех, чаках. Дали ме съжали или по някаква друга причина — но тя поклати глава и мълчаливо се качи в кабината.

Потеглихме.

Не знаех как да поведе с нея разговор. Не ми беше за първи път да се запознавам и да разговарям с девојки, но сега, не знам защо, се смутих. И да речеш от какво ли? Въртя си волана, поглеждам я крадешком. На шията ѝ леко завити нежни черни къдрици. Сакото се смъкнало от рамото ѝ, тя го придържа с лакът, отместила се понадалеч, бои се да не закачи ръката ми. Очите ѝ гледат строго, но по всичко си личи, че е сърдечна. Лицето ѝ открито, иска да смръщи чело,

а не може. Накрая тя също предпазливо ме погледна. Очите ни се срещнаха. Усмихна се. Тогава се реших да я заговоря.

— А вие защо се спряхте там при камиона?

— Искях да ви помогна — отвърна девойката.

— Да ми помогнете? — засмях се аз. — Знаете ли, че наистина ми помогнахте! Ако не бяхте вие, щях да кисна там до вечерта... Всякога ли минавате по този път?

— Да, аз работя на фермата.

— Това е хубаво — зарадвах се аз, но веднага се поправих. — Пътят е хубав! — И в същия миг камионът така се друсна в някаква яма, че рамената ни се докоснаха. Изохках, зачервих се, не знаех накъде да погледна от срам. А тя се разсмя. Тогава и аз не се сдържах и прихнах.

— А пък аз не исках да тръгвам за колхоза! — признах си през смях. — Ако знаех, че по пътя ще срещна такава помощница, нямаше да се карам с диспечера... Ех, Иляс, Иляс! — укорих себе си. А на нея поясних: — Така се казвам.

— А аз се казвам Асел...

Наближавахме аила. Пътят стана по-равен. Вятърът блъскаше в прозорците, смъкваше забрадката от главата на Асел, развяваше косите ѝ. Мълчахме. Беше ни хубаво. Оказва се, че може да ти бъде леко и радостно на душата, ако до теб, почти докосвайки лакътя ти, седи човек, за когото до преди час нищо не си знаел, а сега, кой знае защо, ти се иска само за него да мислиш... Не зная какво беше в душата на Асел, но очите ѝ се усмихваха. Да можехме да пътуваме дълго, дълго и никога да не се разделяме... Но камионът навлизаше вече в улицата на аила. Изведнъж Асел уплашено се сепна:

— Спрете, ще сляза.

Спях.

— Тук ли живеете?

— Не. — Кой знае защо, тя се разтревожи, стана неспокойна. — Но по-добре е да сляза тук.

— Защо? Ще ви откарам направо в къщи — не я оставих аз да възразява и подкарах по-нататък.

— Ето тук — примоли се Асел. — Благодаря.

— Моля! — смотолевих аз и не толкова на шега, а по-скоро сериозно добавих. — Ако утре пак затъна там, ще ми помогнете ли?

Тя не успя да отговори. Портичката се отвори и на улицата излезе тичешком разтревожена възрастна жена.

— Асел! — извика тя. — Къде се губиш, страх нямаш от бога! Върви се преобличай по-бързо, сватовете дойдоха — добави тя шепнешком, прикрила устата си с ръка.

Асел се смути, изтърва сакото от рамото си, после го вдигна и покорно тръгна подир майка си. Преди да влезе, тя се обърна да погледне, но вратичката тозчас се захлопна. Чак сега забелязах, че на улицата до коневръза стоят оседлани потни коне, дошли навярно отдалече. Понадигнах се, надникнах през дувара. В двора край огнището сновяха жени. Голям меден самовар вдигаше пара. Двама души под навеса одираха заклана овца. Да, тук приемаха сватовете по всички правила. Тук аз няха работа. Трябваше да отида да сваля товара.

Привечер се върнах на автобазата. Измих камиона, вкарах го в гаража. Дълго се маях край него, все си намирах някаква работа. Не разбирах защо взимам така присърце днешния случай. През целия път се ругаех! „Какво искаш, що за глупак си ти? Каква ти е тя в края на краищата? Годеница, сестра? Голяма работа, срещнали сте се случайно на пътя, откарал си я до къщи и вече страдаш, като че ли сте се обяснили в любов. А тя може би и не помисля за теб. Много си й притрябвал. Има си законен годеник, а ти не си й никакъв. Шофьор, срещнат случайно на пътя, такива с лопата да ги ринеш, можеш ли с всички да се запознаеш... Пък и какво право имаш ти да разчиташ на нещо: хората си правят годеж, сватба ще вдигат, а ти за какво им си? Плюй на всичко, върти си волана и всичко ще е наред.“

Но бедата беше там, че както и да се убеждавай сам, не можех да забравя Асел.

Край камиона нямаше вече какво да се прави. Да бях отишъл в общежитието, там е весело, шумно, има червен кът, а аз — не. Доця ми се самичък да остана. Облегнах се на калника на камиона, сложих ръце под главата си. Недалеч от мен Джантай човъркаше нещо под своя камион. Той беше един от нашите шофьори. Подаде се от канала и се ухили.

— За какво мечтаеш, джигит?

— За пари! — отвърнах аз грубо.

Не го обичах. Стопроцентова цигия. Хитър и завистлив. Не живееше в общежитието като другите, а у някаква хазийка на квартира. Подочуваха се приказки, че обещал да се ожени за нея, малко ли е — свой дом ще си има.

Обърнах му гръб. На двора, където се мият камионите, нашите момчета бяха вдигнали олелия. Един се бе качил на кабината и с маркуча пръскаше шофьорите, които чакаха ред. Гръмлив смях огласяше цялата автобаза. Струята беше силна, като те шибне — олюлееш се. Опитвах се да смъкнат момчето от кабината, а то си подскача весело, плющи със струята по гръбовете им като от автомат, събаря каскетите. Изведнъж струята се устреми нагоре, изви се, пронизана от слънчевите лъчи като дъга. Поглеждам — там, където струята се възвема нагоре, стои Кадича — нашата диспечерка. Такава като нея няма да избяга. Умееше тя да се държи с достойнство, до нея не можеше да се припари. И сега стоеше безстрашно, спокойно... „Не мож ме помръдна, слаб си!“ Извила кокетно крак, обут в ботушче, оправя косата си, стиснала фуркетите между зъбите си, усмихва се. Дребни сребристи пръски падат на главата ѝ. Момчетата се смеят весело, подстрекават хлапака върху кабината:

— Измий ѝ каросерията!

— Окъпи я!

— Кадича, пази се!

Но момчето не се осмеляваше да я облее, само си играеше със струята около Кадича. Аз на негово място щях да я поля от глава до пети и може би Кадича не би ми казала нито дума, само щеше да се засмее и толкова. Отдавна бях забелязал, че към мен се отнасяше не както към другите, ставаше по-отстъпчива, по-малко капризна. Обичаше, когато, задирайки я, погалвах косата ѝ. На мен ми харесваше, че тя всякога спореше, караше се с мен, но бързо отстъпваше, дори и да не бях прав. Понякога я водех на кино, изпровождах я до къщи: беше ми на път за общежитието. Когато отивах в диспечерската, влизах направо в стаята при нея, а на другите тя разрешаваше да ѝ говорят само през гишето.

Но сега не ми беше до нея. Нека се забавляват.

Кадича забодее последния фуркет.

— Поиграйте си, стига толкоз! — каза властно тя.

— Слушам, другарю диспечер! — изкозирува момчето върху кабината. Смъкнаха го оттам с гръмогласен смях.

А тя се упъти към нас в гаража. Спря се до колата на Джантай — изглежда, търсеше някого. Мене не забеляза веднага, пречеше ѝ мрежата, която разделяше гаража на клетки. Джантай се подаде от канала, поздрави с умилкващ глас.

— Здравей, красавице.

— А, Джантай...

Той бе вперил жаден поглед в краката ѝ. Тя недоволно помръдна рамене.

— Е, какво си зяпнал? — и лекичко го бутна под брадата с върха на ботуша си.

Друг навярно би се обидил, а тоя не, засия, като че ли го целунаха, и се мушна пак в канала. Кадича ме забеляза.

— Хубаво ли се отпочива така, Иляс?

— Като на пухен дюшек.

Тя притисна лице до мрежата, изгледа ме продължително и тихо каза:

— Отбий се в диспечерската.

— Добре.

Кадича си отиде. Аз станах и вече се канех да си тръгвам, когато Джантай отново се подаде от канала.

— Хубава жена! — смигна той.

— Само че не за теб! — срязах го аз.

Мислех, че ще се ядоса и ще се нахвърли да се бие. Не обичам побоищата, но с Джантай бих си премерил силите: толкова тежко ми беше на душата, че просто не знаех къде да се дяна.

Ала Джантай дори не се обиди.

— Нищо — измърмори той. — Живи сме, ще видим.

В диспечерската нямаше никой. Що за дяволия? Къде се е дянала? Обърнах се и едва не се сблъсках гърди с гърди с Кадича. Тя стоеше, прислонила гръб на вратата, отметнала глава. Очите ѝ блестяха изпод ресниците. Горещият и дъх парна лицето ми. Не се овладях, протегнах ръце към нея, но тутакси отстъпих назад. Колкото и да е странно, в този миг ми се стори, че изменям на Асел.

— Защо ме повика? — попитах недоволно. Кадича все така мълчаливо ме гледаше.

— Кажи де? — повторих аз, изгубил търпение.

— Нещо не си много любезен — каза тя с обида в гласа. — Да не си харесал някоя?

Обърках се. Защо ме упреква? И откъде е научила?

В това време прозорчето на гишето се отвори. Джантай пъхна глава. По лицето му играеше доволна усмивка.

— Моля, другарю диспечер! — малко ехидно провлече той и подаде на Кадича някакъв документ.

Тя го погледна гневно. А на мене раздражено ми подхвърли:

— А твоя пътен лист кой ще го получи? Специална покана ли чакаш!

Като ме отстрани с ръка, Кадича бързо отиде до масата.

— На! — подаде ми тя пътен лист.

Взех го. Пътният лист беше за същия колхоз. Сърцето ми изстина: да замина там, когато зная, че Асел... И изобщо защо най-много мене разкарват по колхозите.

Избухнах:

— Пак в колхоз? Пак тор и тухли да карам! Няма да отида! — И захвърлих листа на масата. — Стига ми, погазих калта, нека и другите се поразкарат.

— Не викай! Нарядът ти е за седмица! Ако потрябва, и още ще го удължат — разсърди се Кадича.

Тогава казах спокойно:

— Няма да отида.

И както винаги Кадича неочаквано се съгласи:

— Е, добре. Ще поговоря с началството. И взе от масата пътния лист.

„Значи, няма да замина — помислих аз — и никога няма да се видя с Асел.“ Стана ми още по-тежко. Почувствувах, че ще се разкайвам цял живот. Да става каквото ще — ще замина!

— Добре, дай го тук! — издърпах аз пътния лист от ръцете ѝ.

На гишето Джантай прихна:

— Носи много здраве на баба ми.

Нищо не отговорих. Да можех да го цапна по мутрата!... Захлопнах вратата, упътих се към общежитието.

На другия ден очите си изгледах по пътя. Къде ли е тя? Ще се зададе ли тънката ѝ като тополка фигурка? Тополчице моя с червена

забрадка! Моя степна тополчице. Нищо, че си с гумени ботуши, със сакото на баща си. Глупости. Нали те видях каква си!

Разнежи Асел сърцето ми, размири цялата ми душа!

Карам, поглеждам от двете страни, не, никъде не се вижда. Стигнах до аила, ето техния двор, спрях камиона. Може би си е в къщи? Но как ще я повикам, какво ще ѝ кажа? Ех! Не ми е отредила съдбата да се срещна с нея. Подкарах да разтоварвам. Разтоварват камиона, а в душата ми все трепти надеждица: току-виж, че я срещна на връщане. И на връщане не я срещнах. Тогава възвих към фермата. Фермата им е настрана, далеч от аила. Питам една девойка. Няма я, казва, не е идвала на работа. „Значи, нарочно не е дошла, за да не ме срещне по пътя“ — помислих аз и тая мисъл много ме разстрои. Върнах се унил в автобазата.

На втория ден — отново на път. Карам и вече не мечтая да я срещна. Наистина за какво съм ѝ, за какво ще тревожа девойката, когато тя е вече сгодена. И все пак не ми се вярва, че всичко между нас така ще свърши, нали и досега в аилите сгодяват девойки и ги омъжват без тяхно съгласие. Колко пъти съм чел за такива случаи във вестниците. Но каква полза? След боя няма смисъл да се размахват саби, омъжат ли я, назад няма да я върнеш, животът е свършен... Ето какви мисли се въртяха в главата ми...

По това време пролетта беше в пълния си разцвет. В подножието на планината земята аленееше от лалета. От дете обичам тия цветя. Да взема да набера един голям букет и да ѝ го занеса! Но къде ще я намеря...

И изведнъж гледам и не вярвам на очите си — Асел. Седи малко настрана на един валчест камък, на същото място, където миналия път бе затънала моята кола. Като че чака някого. Аз — право към нея! Тя уплашено стана от камъка, смути се, смъкна забрадката от главата си, стисна я в ръка. Този път Асел беше в хубава рокля, с обувки. Толкова далече, а тя на токчета. Спирам, по-скоро, а сърцето ми застанало на гърлото.

— Добър ден, Асел!

— Добър ден — отвърна тя тихо.

Понечих да ѝ помогна да се качи в кабината, но тя се обърна и бавно тръгна по пътя. Значи, не иска да се качи. Отворих вратичката и също така бавно подкарах колата редом с нея. Така се движехме. Тя

край колата, а аз зад кормилото. Мълчахме. И за какво ли да говорим? След малко тя попита:

— Вие вчера сте идвали на фермата.

— Да, защо?

— Просто така. Не бива да идвате там.

— Искях да ви видя.

Тя нищо не каза.

А на мене в ума ми все тия проклети сватовници. Искам да разбера кое как е. Но да попитам, езикът ми не се обръща. Страх ме е. От отговора ме е страх.

Асел ме погледна.

— Истина ли е, че...

Тя кимна. Кормилото заподскача в ръцете ми.

— Кога ще е сватбата? — запитах аз.

— Скоро — отвърна тя тихо.

Без малко не натиснах газта да подкарам колата, накъдето ми видят очите. Добре, че вместо газта съм натиснал амбреажа. Моторът така зарева на празни обороти, че Асел отскочи настрана. Дори не се извиних. Не ми беше до това.

— Значи, повече няма да се видим? — казвам аз.

— Не зная. По-добре е да не се виждаме.

— Вие както искате, но аз... аз ще ви търся.

И отново млъкнахме. Може би мислехме за едно и също, но между нас като че ли се издигаше стена, която не позволяваше на мен да се приближа до нея, а на нея да се качи в кабината.

— Асел! — казах аз. — Не ме отбягвайте. Аз с нищо няма да ви попреча. Ще ви гледам отдалеч. Обещавате ли?

— Не зная, може би...

— Качете се, Асел.

— Не. Заминавайте. Аилът е вече близо.

След тоя ден продължихме да се срещаме на шосето, всеки път уж случайно. И все така: тя върви покрая, а аз седя в кабината. Обидно, но какво да се прави.

За годеника не питах. Неудобно ми беше, пък и нямах желание. Но по думите ѝ разбихах, че тя малко го познава. Падал се някакъв роднина на майка ѝ, живеел далеч в някакво горско стопанство сред планината. Техните семейства открай време си разменяли момичета —

ако може така да се каже, поддържали роднинство поколение след поколение. Родителите на Асел не допусkali и мисъл, че може да я дадат някъде на друго място. За мене и дума не можеше да става. Кой съм аз? Някакъв си пришелец, шофьорче някакво, без род и роднини. Пък и аз самият не бих посмял дори и да загатна.

През тези дни Асел беше неразговорлива. Все бе замислена за нещо. Но аз на нищо не се надявах. Съдбата ѝ беше решена, безсмислено бе да се срещаме. И въпреки това ние, също като деца, се мъчехме да не говорим за това и се срещахме, защото не можехме да не се срещаме. И на двамата ни се струваше, че един без друг не можем да живеем.

Така изминаха пет дни. На шестата сутрин бях на автобазата. Готвех се за път. И неочаквано ме викат в диспечерската.

— Мога да те зарадвам! — весело ме посреща Кадича. Прехвърлят те на Долонското трасе.

Аз се вцепених. През последните дни живеех така, като че ли цял живот ще пътувам до колхоза. Рейсовете през Долон отнемат много дни, кой знае кога ще смогна да се отскубна, за да видя Асел? Да изчезна внезапно, без дори да я предупредя?

— Но ти май не се радваш? — забеляза Кадича.

— А какво ще стане с колхоза? — казах загрижено. — Работата там още не е привършена.

Кадича учудено вдигна рамене.

— Преди ти сам не искаше.

Аз се ядосах.

— Преди може да не съм искал.

Седнах на стола, седя и не знам какво да направя.

Влезе Джантай. Оказа се, че вместо мене него изпращат в колхоза. Мисълта ми заработи напрегнато. Джантай навярно ще се откаже, защото по междуселските пътища се изкарват по-малко пари. Но той взе пътния лист, че отгоре на това и каза:

— Отивам, Кадича, където ме пратиш, ако ще и накрай света. В аила тъкмо сега се угояват шилетата, може да се случи да докопам някое.

Но след това ме забеляза.

— Извинявам се, май че попречих.

— Махай се оттук! — изсъсках аз, без да вдигам глава.

— А ти какво чакаш, Иляс? — побутна ме по рамото Кадича.

— За колхоза трябва да замина аз, изпрати мен, Кадича! — помолих аз.

— Но ти с ума си ли си? Не мога, наряд нямам! — каза тя и се вгледа тревожно в лицето ми. — Какво е това желание у теб да пътуваш до тоя колхоз?

Нищо не й отговорих. Излязох мълчешком и се упътих към гаража. Джантай прелетя край мен с камиона си, без малко да ме закачи с калника, и хитро ми смигна.

Дълго човърках камиона, бавих се, но изход нямаше. Подкарах към товарителната станция. Нямаше много хора.

Другарите ме викаха да запуша, но аз дори не слязох от кабината. Затварям очи и си представям как Асел напразно ме чака на шосето. Ден чака, два, три... Какво ще си помисли за мен?

А редът ми приближава. Вече започнаха да товарят камиона пред мен. След минута ще застана и аз под крана. „Прости ми, Асел! — помислих си аз. — Прости ми, моя степна тополчице!“ И внезапно една мисъл ме прониза: „Но аз ще успея да й кажа и да се върна. Голяма работа, че ще тръгна на път няколко часа по-късно. Ще обясня после на началника на автобазата, може би ще разбере — ако ли не, ще ме сгълчи. Е добре, ще ме накажат с мъмрене... Но не мога иначе! Ще замина!“

Запалих мотора, за да дам назад, но камионите стояха плътно зад мен. През това време натовареният камион се изтегли, дойде моят ред.

— Давай, Иляс! — викна крановикът.

Кранът надвеси над мене стрела. Всичко е свършено! Със срочен товар няма къде да се денеш. Как не съобразих по-рано! Към мен се приближи изпровождачът с документите. Погледнах през задното прозорче: полюшвайки се, над каросерията се спускаше контейнер. Той слизаше все по-надолу и по-надолу. И в тоя миг аз викнах:

— Пази се!

Подкарах рязко камиона, изтегляйки го изпод контейнера, моторът ми не беше изключен. Зад мен се раздадоха виковете, свиркания, ругатни...

Но аз карах като луд покрай складове, наредени дъски и купища въглища. Сякаш се бях сраснал с волана. Земята се завъртя, колата

заподскача ту наляво, ту надясно. Но аз ли ще се уплаша, не ми е за първи път.

Скоро настигнах Джантай. Той се подаде от кабината и слисан опули очи: позна ме. И вижда, че бързам, значи, трябва да ми направи път, а той не, не ми дава да мина. Извих кормилото, слязох от пътя; карам направо през нивите, за да го изпреваря. Джантай също е дал скорост, не ме оставя да се измъкна на пътя. Карахме лудо така: той по пътя, аз през нивята. Приведени над воланите, гледаме се накриво като зверове, ругаем се.

— Ти накъде? Защо? — вика ми той.

Заканих му се с юмрук. Все пак нали моята кола беше празна, изпреварих го, отминах.

Не срещнах Асел. Пристигнах в аила запъхтян, като че ли съм тичал, едвам си поемах дъх. Никой не се мяркаше нито в двора у тях, нито на улицата. Само до коневръза имаше оседлан кон. Какво да правя? Реших да чакам, мисля си, ще види колата, ще излезе на улицата. Вдигнах капака, мушнах глава при мотора, уж че поправам нещо, а все поглеждам към вратничката. Не стана нужда дълго да чакам: вратничката се отвори, излезе майка ѝ и един старец с черна брада, тромав такъв с два ватени халата: долният плюшен, а горният кадифен. В ръката си държи хубав камшик. Потен, зачервен, личи си, че тъкмо бе пил чай. Приближиха се до коневръза. Майката на Асел почтително придържа стремето, помогна на стареца да се качи на седлото.

— Ние сме доволни от вас, свате! — каза тя. — Но и за нас не се безпокойте. За чедото си нищо няма да пожалим. Слава богу, не сме с празни ръце.

— Е, байбиче^[1], няма да се сърдим — отговори той, като се наместваше по-удобно на седлото. — Да дава господ здраве на младите. А що е реч за имота, в чужди ръце няма да иде, за нашите деца е. Пък не ни е за първи път да се сродяваме... Хайде, бъди здрава, байбиче. Ще рече, така решихме: в петък!

— Да, да, в петък. Свят ден. На добър път. Много здраве на сватята.

„Какво говорят за петък! — мисля си аз. — Какъв ден е днес? Сряда... Нима в петък ще я откарат? Ех, докога старите обичаи ще прекършват живота на нас, младите!...“

Старецът заситни с коня към планината. Майката на Асел изчака той да се отдалечи, после се извърна към мен, изгледа ме недружелюбно.

— Ти, момко, какво се научи все тук да спиращ? — каза тя. — Тук не ти е кервансарай. Няма какво да стоиш! Върви си по пътя, чуваш ли? На теб казвам!

Значи, забелязала е вече.

— Повреда имам — промърморих аз троснато и цял до кръста се пъгнах под капака. „Не, мисля си, никъде няма да замина, докато не я видя.“

Майката изгълча още нещо и се прибра.

Оставих мотора, приседнах на стъпалото, запалих цигара. Отнякъде притича мъничко момиченце. Подскача на един крак край колата. Малко прилича на Асел. Дали не ѝ е сестричка?

— Асел излезе — казва то и си подскача.

— Къде? — хванах го аз. — Къде отиде?

— Откъде да знам! Пусни ме — изскубна се то от ръцете ми и за сбогом ми се изплези.

Затръшнах капака и седнах зад кормилото. Накъде да тръгна, къде да я търся. А време е вече да се връщам. Карам съвсем бавно, пълзя по шосето. Излязох в степта. Спрях при оная вада, ум не ми стига какво да сторя. Излязох от кабината, тръгнах се на земята. Душата ми се стегнала. И Асел не намерих, и рейса провалих... Потънах в мисли, не виждам и не чувам нищо на света. Колко съм лежал така, не зная, но когато вдигнах глава, гледам, от другата страна на камиона стоят момински крака в обувца! Тя! Веднага я познах. И така се зарадвах, че сърцето ми се разтуптя. Вдигнах се на колене, а да се изправа, не мога. Всичко това се случи на същото място, където се срещнахме първия път.

— Отминавай, отминавай, бабке! — казах аз на обувцата.

— Само че аз не съм баба! — поде Асел играта.

— А каква си?

— Девойка.

— Девойка ли? Ами хубава ли си?

— А ти виж.

Разсмяхме се едновременно. Скочих, втурнах се към нея. Тя се затича насреща ми. Застанахме един срещу друг.

— Най-красивата на света! — викам аз. А тя като младичка тополка, която вятърът огъва, стои кръшна в рокличка с къси ръкавки, под мишница стиска две книжки. — Откъде разбра, че съм тук?

— Връщах се от библиотеката, гледам по шосето следите на твоя камион.

— Така ли? — За мене това означаваше повече, отколкото дори думата „обичам“. Значи, мислила е за мен и аз съм й скъп, щом е търсила дирите на моя камион.

— И се затичах насам, кой знае защо, реших, че ме чакаш...

Хванах ръката й.

— Качи се, Асел, ще се поразходим.

Тя на драго сърце се съгласи. Не можех да я позная. И себе си не можех да позная. Всички горчивини и тревоги като че отлетяха. Останахме само ние, нашето щастие, небето и пътят. Отворих кабината, настаних я да седне и аз седнах зад кормилото.

И потеглихме. Просто така, по пътя. Неизвестно накъде и защо. Но за нас това нямаше значение. Достатъчно ни беше да седим един до друг, погледите ни да се срещат, ръцете ни да се докосват. Асел поправи войнишката ми фуражка (носах я вече две години).

— Така е по-хубаво! — каза тя и нежно се притисна до рамото ми...

Камионът летеше като птица през степта. Целият свят сякаш се раздвижи, всичко се втурна към нас: планини, поля, дървета... Вятърът биеше в лицата ни, защото летяхме с голяма скорост, слънцето сияеше на небето, ние се смеехме, във въздуха се носеше дъх на пелин и лалета, дишахме с пълни гърди...

Един степен сокол, кацнал върху развалините на стар надгробен паметник, се вдигна, размаха криле и полетя ниско край пътя, като че ли да се надпреварва с нас.

Двама конници уплашено се дръпнаха встрани. А после с диви викове препуснаха подир нас.

— Ей, стой! Спрете! — шибаха те приведените към земята коне. Кои бяха, не зная. Може би Асел ги познаваше. Скоро изчезнаха във валма прах.

Пред нас някаква бричка се отби от пътя. Момък и девойка се изправиха, като ни видяха, прегърнаха се през рамо, приветливо ни махнаха.

— Благодарим! — извиках им аз от кабината. Свърши степта, излязохме на шосето, асфалтът засвия под колелетата.

Недалеч трябва да беше езерото. Направих остър завой, слязох от пътя и право през неразораното поле, през храсталаци и треви подкарах колата към брега. Спряхме на едно възвишение над самата вода.

Синьо-бели вълни, наловени сякаш за ръце, на цял низ се втурваха към жълтия бряг. Слънцето преваляше зад планините и далечните води изглеждаха розови. Някъде от другата страна, в далечината, се очертаваше верига лилави и заснежени хребети. Над тях се събираха сиви облаци.

— Погледни, Асел! Лебеди!

Лебеди на Исък Кул идват само есен и зиме. Пролет прелитат много рядко. Казват, че това били южни лебеди, които летят на север. Казват, че били на щастие...

Ято бели лебеди летеше над вечерното езеро. Птиците ту се възземаха нагоре, ту се спущаха ниско, разперили криле. Кацаха над водата, шумно се плискаха, разпръсквайки надалеч кръгове кипнала пяна, и отново се вдигаха.

После се проточиха във верига и размахвайки едновременно криле, полетяха към пясъчната ивица на залива да търсят място за нощувка.

Ние седяхме в кабината, мълчаливо ги наблюдавахме. А после аз казах така, сякаш всичко бяхме решили:

— Ей там, виждаш ли покривите на брега? Това е нашата автобаза. А тук — аз посочих с ръка кабината, — това е нашият дом! — И се засмях. Нали нямаше къде да я отведа.

Асел ме погледна в очите, притисна се до гърдите ми, прегръща ме, плаче и се смее:

— Скъпи мой, любими! Не ми трябва никакъв дом, само ако можеше някога, макар по-късно, мама и татко да ме разберат. Ще се обидят за цял живот, знам ги аз... Но нима аз съм виновна?...

Започна бързо да се смрачава. Облаци застлаха небето, спуснаха се ниско над водата. Езерото притихна, почерня. В планината сякаш се бе разположил някакъв електроженест. Ту пламват искри, та те ослепят, ту угаснат. Приближаваше буря. Не току-тъй лебедите се бяха

отбили тук от пътя си. Предчувствували са, че лошото време може да ги застигне над планините.

Тресна гръмотевица. Рукна дъжд, шумен, вихрен. Загълголи, закипя езерото и се разлюля, заблъска се о бреговете. Това беше първата пролетна буря. И това беше нашата първа нощ. По кабината, по стъклата се стичаше на ручей вода. В черното, зейнало като бездна езеро падаха бели, пламтящи мълнии. А ние сме се притиснали един до друг и разговаряме шепнешком. Усещам, че Асел трепери: не знам дали от страх или зъзне. Намятам я с палтото си, прегръщам я по-силно и ми се струва, че ставам по-силен, голям. Никога не съм мислил, че у мен може да има толкова нежност; не знаех, че било толкова хубаво да закриляш някого, да се грижиш за него. Шепна й на ухото: „Никому никога няма да позволя да те оскърби, тополчице моя с червена забрадка!...“

Бурята отмина тъй бързо, както дойде. Но по разбуненото езеро все още се гонеха пенести вълни и препръскваше дъжд.

Извадих малкия си транзистор, единственото ми ценно имущество по онова време. Настроих го, хванах някаква станция. Като сега помня, предаваха от градския театър балета „Чолпан“. През планините, през хребетите се понесе и разля в кабината музика, нежна и силна като самата любов, за която се разказваше в този балет. Залата гърмеше, хората ръкопляскаха, извикваха имената на изпълнителите, може би хвърляха цветя в краката на балерините, но аз мисля, че никой от зрителите в театъра не е изпитал толкова възторг и вълнение, както ние в кабината на брега на разгневения Исък Кул. В балета се разказваше за нас, за нашата любов. Близка ни беше съдбата на девойката Чолпан, тръгнала да търси своето щастие. Моята Чолпан, моята утринна звезда беше с мен. В полунощ тя заспа на рамото ми, а аз още дълго не можех да се успокоя. Нежно я милвах по лицето и слушах въздишките, които се изтръгваха от глъбините на Исък Кул...

На сутринта пристигнахме в автобазата. Накастриха ме здравата. Но когато разбраха защо съм постъпил така, ми простиха. След това още дълго се смяха, припомняйки си как съм измъкнал камиона изпод товарния кран и с все сила съм го подкарал.

Предстоеше ми да правя курс през Долон. Взех Асел със себе си. Смятах по пътя да я оставя у приятеля си Алибек Джантурин. Той живееше със семейството си на базата на превала, близо до Нарин. А

то не бе много далеч от границата. Винаги се отбивах пътем у тях. Съпругата на Алибек бе чудесна жена, аз я уважавах.

Потеглихме. Най-напред купихме от един магазин, който се намираше на шосето, някоя и друга дрешка за Асел. Защото тя беше само по една рокличка. Освен всичко друго купихме голям пъстър шал на цветя. И той дойде тъкмо на място. По пътя срещнахме нашия аксакал, стария шофьор Урмат-аке. Още отдалеч той ми даде знак да спра. Ударих спирачките. Слязохме от кабините, ръкувахме се.

— Ассалоум алейкум, Урмат-аке!

— Алейкум асеалам, Иляс. Нека бъде здрава ремъчката на сокола, който е кацнал на твоята ръка! — поздрави ме той съгласно обичая. — Да ви даде бог щастие и деца.

— Благодаря! Вие откъде научихте, Урмат-аке? — учудих се аз.

— Ех, синко, добрата вест не е камък, хвърлен на земята. По цялото трасе от уста на уста се носи...

— Така ли! — още повече се учудих аз.

Стоим на шосето, разговаряме, а Урмат-аке дори не пристъпя към моя камион, не поглежда Асел. Добре, че Асел се досети каква е работата, наметна шала на главата си, закри лице. Тогава Урмат-аке доволно се усмихна.

— Сега вече е според обичая! — каза той. — Благодаря ти, дъще, за уважението. Отсега нататък ти си наша снашица, на всички аксакали от автобазата. Вземи, Иляс, за сгледата — подаде ми той пари. Не можех да откажа, щях да го обидя.

Разделихме се. Асел не сваляше шала от главата си. Седнала в кабината като в същински стар киргизки дом, тя свенливо закриваше лицето си, когато срещнахме познати шофьори. А като останехме сами, се смеехме. С шала Асел ми се виждаше още по-красива.

— Годенице моя, вдигни очи, целуни ме! — казвам ѝ аз.

— Не може, аксакалите ще видят! — отвръща тя и тозчас със смях, някак крадешком, ме целува по бузата.

Всички шофьори от автобазата, които срещнахме, ни спираха, поздравяваха, пожелаваха ни щастие, мнозина от тях бяха успели да приготвят не само цветя, откъснати по пътя, но и подаръци. Не зная кому беше хрумнала такава идея. Сигурно го бяха измислили нашите руски момчета. В техните села на сватба обикновено окичват колата. И на нашата кола запъстриха червени, сини, зелени панделки, копринени

шалчета, букети с цветя. Засия камионът и навярно се виждаше от десетки километри. Ние с Асел бяхме щастливи, а аз се гордеех със своите другари. Казват, че другар в нещастие се познава, но аз мисля, че се познава и в щастие.

Срещнахме по пътя и Алибек Джантурин, най-близкия ми другар. Той е по-голям от мене с две години. Такъв един набит, с едра глава. Разумен мъж е той, сериозен и отличен шофьор. В базата много го уважаваха. Избраха го в профкомитета. Мисля си, какво ли ще каже той?

Алибек погледна мълчаливо нашия камион, поклати глава. Приблужи се до Асел, ръкува се с нея, поздрави я.

— А ти си дай пътния лист! — поиска той. Гледайки го с недоумение, мълчаливо му подадох листа. Алибек извади автоматичната си писалка и с едър почерк написа напреки през целия лист: „Сватбен рейс № 167“. Сто шестдесет и седем беше номерът на командировъчното.

— Какво правиш ти? — уплаших се аз. — Това е документ.

— Ще се запази за историята! — усмихна се той. — Мислиш, че в счетоводството не работят хора, така ли? А сега си дай ръката — и той силно ме прегърна, разцелува ме. Разсмяхме се и двамата гръмогласно.

След това се упътихме към колите си, но Алибек ме спря.

— А къде ще живеете?

Разперих ръце.

— Ето го нашия дом! — и посочих колата.

— В кабината ли? И деца ли там ще гледате?... Слушайте, настанявайте се в нашата квартирна, аз ще поговоря с началството на базата, а ние ще се пренесем в нашата къща.

— Но нали не е довършена? — Алибек си строеше къща в Рибаче, недалеч от автобазата. През свободното си време бях ходил да му помагам.

— Няма нищо. Там остава съвсем мъничко за довършване. А на повече не разчитай, сам знаеш, че с жилищата сега е трудно.

— Е, благодаря ти. На нас повече не ни и трябва. Аз исках само временно да оставя Асел у вас, а ти ни отстъпваш цялата квартира...

— Изобщо спрете у нас. На връщане ме почакай. Тогава ще решим всичко, с жените! — и той смигна към Асел.

— Да, сега с жените.

— Щастливо сватбено пътешествие! — извика подир нас Алибек.

Дявол да го вземе! Това наистина беше нашето сватбено пътешествие! И то какво!

Ние бяхме радостни, че всичко се нарежда добре, и само една среща поразвали настроението ми.

На един завой изскочи на шосето камионът на Джантай. Той не беше сам, в кабината седеше Кадича. Джантай ми махна с ръка. Ударих рязко спирачките. Колите спряха почти допреди една до друга. Джантай се подаде през прозорчето:

— Какво си се накичил така като за сватба?

— Ами сватба е — отвърнах аз.

— Истина ли? — недоверчиво провлече той и хвърли поглед към Кадича. — Пък ние те търсим — изтърва се той.

Кадича, както си седеше, така застина, бледна, смутена.

— Здравей, Кадича! — казах аз приветливо. Тя мълчаливо кимна с глава.

— Значи, това ти е годеницата? — чак сега се досети Джантай.

— Не, жена ми — възразих аз и прегърнах Асел през раменете.

— Така ли било? — Джантай още повече облещи очи и не знаеше дали да се радва, или не. — Е, поздравявам те, от сърце те поздравявам...

— Благодаря!

Джантай се ухили.

— Хитрец си ти. Без откуп си я отмъкнал.

— Глупак — нагрубих го аз. — Подкарвай камиона.

Какви хора има на света. Искаше ми се да го наругая още, както му се пада. Подадох глава от кабината, гледам, Джантай стои до камиона, търка бузата си, вика нещо и се заканва с юмрук на Кадича. А тя тича нанякъде, встрани, от пътя, през полето. Тича, тича и падна на земята, закри главата си с ръце. Не зная какво се бе случило между тях, само ми стана жал за нея, обзе ме такова чувство, като че съм виновен за нещо. На Асел нищо не казах.

Подир седмица се настанихме в къщичката на превала. Тя беше малка, коридорче, и две стаички. Такива къщички там има няколко, в тях живеят шофьори със семействата си и работници от

бензиностанцията. Но мястото е хубаво, край пътя, и Нарин не е далеч. Все пак областен град. На кино, на пазар можеш да идеш, а и болница има. На нас ни харесваше и това, че базата на превала беше по средата на пътя. Ние правехме курсове главно между Рибаче през Долон до Атбаши. На път можеше да се пренощува у дома, да се отдъхне. Почти всеки ден виждах Асел. Дори да се забавя по пътя, все едно, макар в полунощ, но ще се прибера у дома. Асел всякога ме чакаше, безпокоеше се, не лягаше да спи, докато не си дойда. Посъбрахме си вече и малко покъщнина. С една дума, животът ни лека-полека се нареждаше. Решихме, че и Асел ще почне да работи, тя сама настояваше: израсла в аил, от малка бе свикнала да работи, но за наша неочаквана радост се оказа, че тя скоро ще става майка.

... В деня, когато Асел роди, правех обратен курс — връщах се от Атбаши. Бързам, вълнувам се. Асел лежеше в родилния дом в Нарин. Пристигам — син! При нея, разбира се, не ме пуснаха. Качих се в камиона и с пълна скорост подкарах през планините. Зима беше. Наоколо сняг и скали. Пред очите ми се мерзелее черно-бяло, черно-бяло... Изскочих на билото на Долонския превал — височина огромна, облаци пълзят по земята, а върховете долу като джудженца; скочих от кабината, напълних с въздух дробовете си и извиках с пълен глас:

— Ей-й, планини! Син ми се роди!

Стори ми се, че планините трепнаха. Повториха думите ми и ехото дълго не стихваше, отеквайки от клисура в клисура.

Нарекохме синчето си Самат. Аз му измислих това име. Всичките ни разговори се въртяха все около него: Самат, нашият Самат, Самат се усмихна, на Самат му поникват зъбки. С една дума, както е при млади родители.

Живеехме сговорно, обичахме се, но после с мен се случи нещастие...

Трудно ми е сега да си дам сметка откъде дойде нещастие. Всичко се обърка, преплете се... Вярно е, сега много неща проумях сам, но каква полза.

С този човек се срещнахме случайно на път и се разделихме, без да подозираме, че това не е последната ни среща.

Правех курс късно през есента. Времето беше отвратително. От небето се сипеше нещо мокро, ситно, не можеш да разбереш дъжд ли е или сняг. По склоновете на планините мъгла, влачи се на валма. Почти

целия път пътувах с включени чистачки: стъклата се запотяха. Бях вече много навътре в планината, някъде близо до Долонския проход. Ех, Долон, Долон, тяншански исполин! Колко много неща с живота ми са свързани с него! Най-трудният, най-опасният участък от трасето. Пътят се вие на серпантини, извивка до извивка, и все нагоре, по склоновете, катериш се към небето, газиш облаците с колелата, ту се залепиш за седалката, не можеш да се повдигнеш, ту изведнъж падаш надолу, повдигаш се на ръцете си, за да се откъснеш от волана. И времето там, на превала, е като пощръкляла камила. Лято ли е, зима ли е, Долон не иска да знае — в миг ще се изсипе град, дъжд или ще се извие такъв снежен въртоп, че в очите ти да бръкнат, няма да видиш. Такъв е нашият Долон... Но ние, тяншанци, сме свикнали с него, често пътуваме даже нощем. Сега си припомням разните трудности и опасности, а когато работиш там ден след ден, не ти остава много време да се замислиш.

В един пролом, недалеч от Долон, настигам камион. Добре помня — ГАЗ-51. По-точно, не го настигам, а той там си стоеше. Двама души се въртяха край мотора. Единият излезе бавно на шосето, вдигна ръка. Аз спрях. Приближава се до мен с мокра брезентова мушама и вдигната качулка. Трябва да има четиридесет години, с тъмни войнишки мустаци, подстригани късо, лице, малко навъсено, но очите гледат спокойно.

— Джигит, вземи ме до Долонския пътен кантон — казва ми той.
— Да докарам един трактор, моторът се повреди.

— Качвайте се, ще ви откарам. А не можем ли ние да измислим нещо? — предложих аз и слязох от кабината.

— Какво ще измисляш, не издава ни звук — обади се унило шофьорът, като захлопна отворения капак на мотора. Посинял цял, сиромашът, премръзнал, сгърчил се. Личи си, че не е от нашите, някои от столицата, озърна се смутено. Карали някакъв товар от Фрунзе за кантона. Какво може да се направи, размишлявам аз. Мярна ми се безразсъдна мисъл. Но най-напред погледнах към превала. Небето мътно, прихлупено, облаци се носят ниско. Все пак се реших. Идеята не беше кой знае каква, но тогава за мен това беше все едно да се хвърля в рискована атака.

— Спирачките ти в ред ли са? — питам шофьора.

— Гледай какво седнал да ме пита... Та без спирачки ли ще пътувам! Казват ти, моторът глас не издава...

— А стоманено въже имаш ли?

— Е, имам!

— Давай го тук, завързвай колата.

Втренчили в мен недоверчиви очи, двамата не помръдват от местата си.

— Ти какво, нещо да не ти хлопа? — тихо проговори шофьорът.

А на мен характерът ми е такъв. Не знам за хубаво ли е, за лошо ли, но като си наумя нещо — ще умра, но ще го направя.

— Слушай, приятелю, закачай се за моята кола! Честна дума, ще ви завлека — не оставях аз на мира шофьора.

Но той само ме погледна и каза:

— Я се остави! Не знаеш ли, че тук на буксир не пътуват? Дори насън не ми минава такава нещо през ума.

Стана ми така обидно, като че ми отказаха на най-голяма молба.

— Ех ти, магаре — казвам — страхливо!

Повиках кантонера. Оказа се, че другият бил кантонерът, това научих по-късно. Погледна ме той и се обърна към шофьора:

— Извади въжетото.

Шофьорът се стъписа.

— Вие ще отговаряте, Байтемир-аке.

— Всички ще отговаряме — отговори късо той. Това ми хареса. Такъв човек започваш веднага да го уважаваш.

И потеглихме ние — двата камиона, свързани със стоманено въже. Отпърво добре, нормално. Но през Долон пътят върви през всичкото време нагоре, изкачва се по височини и стръмни склонове. Моторът запъшка, зави, в ушите само едно бучене се чува. Не, мисля си, лъжеш се, ще изцедя от тебе всичко до капчица. И по-рано бях забелязал, че колкото и да е тежък пътят през Долон, все пак оставаше някакъв запас от мощност в мотора. Товареха камионите ни винаги предпазливо, не повече от седемдесет процента от нормата. Разбира се, в оня час не мислех за това. В мен бушуваше стихийна сила, нещо като спортен хазарт: да постигна целта си, нищо повече — да помогна на хората, да откарам камиона им до мястото. Но се оказа, че не е тъй просто. Камионът цял трепери, напъва се, нещо мокро лепне по стъклата, чистачките не успяват да го изчистят. Отнякъде допълзяха

облаци, стелят се право под колелата, повличат се през пътя. Заредиха се остри, отвесни завой. Вътрешно — да си призная греха — вече се ругаех: защо се захванах, дано не погубя хората. Измъчих се повече от камиона. Хвърлих всичко от себе си — калпака, каскета, фланелата, палтото, пуловера. Седя само по риза, а от мен се вдига пара като в баня. Шега ли е: само камионът на буксир колко тежи, а освен това и натоварен. Добре, че Байтемир стоеше на стъпалото, съгласуваше нашите движения — на мен казваше гласно, а на онзи, на буксира, даваше знаци с ръка. Когато започнахме да се катерим по серпантините, мислех си, няма да издържи, ще скочи някъде да спасява главата си от беда. Но той не трепна. Изопнат като скален орел, готов за полет, той стоеше, вкопчил се в кабината. Погледнах го бегло в лицето — спокойно, сякаш изсечено от камък, капки вода се стичат по бузите му, по мустаците и ми поолекна на душата.

Оставаше ни още едно голямо изкачване и тогава край, победата е наша. В този момент Байтемир се наведе към прозорчето ми.

— По-внимателно, пред нас има кола! Вземи надясно.

Завих надясно. От височината се спускаше камион — камионът на Джантай. Ех, мисля си, ще отнеса караница от инженера по безопасността; Джантай ще раздрънка като нищо. А той все повече приближава. Стиснал с ръце волана, кара с все сила надолу, гледа изпод вежди. Минахме съвсем близо един до друг, без малко да се докоснем. Когато се изравнихме, Джантай се дръпна от прозорчето и неодобрително поклати главата си с червеникав лисичи калпак. „Върви по дяволите — помислих си аз, — чеши езика си, щом ти се ще.“

Изкачихме височината, пред нас се откри стръмно нанадолнище, после полегат път и завой към стопанството на кантона. Завих натам. Довлякох ги все пак! Изключих мотора и нищо не чувам. Струва ми се, че не аз съм оглушал, а природата е онемяла. Никакъв звук. Измъкнах се от кабината, седнах на стъпалото. Дишам тежко, капнал съм, а и въздухът на превала е разреден. Байтемир притича, наметна ме с една фланела, нахлупи калпака на главата ми. Като се препъваше, шофьорът от другия камион се приближи бавно, бледен, мълчалив. Приклезна пред мен, подаде ми пачка цигари. Взех цигара, а ръката ми трепери. Запушихме всички, посъвзехме се. В мен пак се разигра тая проклета буйна сила.

— Ха! — извиках аз. — Видя ли! — и така тупнах шофьора по рамото, че той седна. После и тримата скочихме на крака и почнахме да се блъскаме с юмруци по раменете, по гърбовете, смеем се с цяло гърло и крещим от радост някакви глупости...

Най-после се успокоихме, запалихме втора цигара. Аз се облякох, погледнах часовника, сепнах се:

— Време ми е.

Байтемир се намръщи:

— Не, заповядай вътре, гост ще ни бъдеш.

А аз нямам нито минутка време.

— Благодаря — казах. — Не мога. Искам да отскоча до дома, жената ме чака.

— Може би все пак ще останеш? Ще обърнем една бутилчица! — започна да настоява новият ми приятел шофьорът.

— Остави го! — прекъсна го Байтемир. — Жена му го чака. Как те казват?

— Иляс.

— Върви, Иляс, благодаря ти, спаси ни.

Байтемир се качи на стъпалото и ме изпроводи чак до шосето, после мълчаливо ми стисна ръката и скочи долу.

Когато поех по нанагорницето, надзърнах от кабината. Байтемир все още стоеше на шосето. Смачкал калпака си в ръка, той мислеше нещо, навел глава.

Това е цялата история.

На Асел не разказах всичко с подробности. Обясних й само, че съм помагал на едни хора на шосето и затова съм се забавил. Аз нищо не криех от жена си, но това не се реших да й разкажа. Тя и без друго всякога се безпокоеше за мен. И после съвсем не възнамерявах да повтарям този номер. Случило се веднъж в живота да си премеря силите с Долон и стига! И щях да забравя всичко още на другия ден, ако не бях се разболял на връщане, излезе, че тогава съм простинал. Едва се дотъртрих до дома и легнах. Не помня какво ми е било, но все ми се привиждаше насън, че тегля на буксир чужд камион през Долон. Жарка виелица пърли лицето ми и така ми е тежко, въздух не ми стига, воланът като че е от памук, въртя го, а той се смачква в ръцете ми. Напреде ми превалът — краят му се не вижда, камионът е забил радиатора в небето, пъпли нагоре, реве, полита по стръмнините

надолу... Изглежда, това е бил „превалът“ на болестта. Прехвърлих го на третия ден, почнах да се поправам. Полежах още два дни, чувствувах се добре, поисках да стана, но Асел не даде дума да се изрече, насила ме накара да се потъркалям още в леглото. Вгледах се в нея и си мисля: аз ли болодувах, или тя е преболедувала? Не мога да я позная, така се измъчила, под очите ѝ сини сенки, отслабнала, вятър да я духне, ще я събори. Че отгоре на всичко и детето на ръцете ѝ. Не, реших аз, така няма да го бъде. Нямам право да се излежавам. Тя трябва да си отдъхне. Станах от леглото, започнах да се обличам.

— Асел! — повиках я тихичко: синчето спеше. — Иди помоли съседите да наглеждат Самат, а ние ще отидем на кино.

Тя изтича до леглото ми, събори ме на възглавницата, гледа ме, като че за първи път ме вижда, мъчи се да задържи сълзите си, но те блестят на ресниците и устните ѝ трепкат. Асел захлупи лице на гърдите ми, заплака.

— Какво ти е, Асел? Защо така? — обърках се аз.

— Нищо ми няма. Радвам се, че оздравя.

— И аз се радвам, но защо се вълнуваш така? Ех, поболедувах, но затова пък си поседях дома при тебе, наиграх се колкото ми душа иска със Самат. — А синът вече пълзеше, скоро щеше да проходи, навлизаше в най-забавната възраст. — Ако искаш да знаеш, аз не се отказвам още да поболедувам така — пошегувах се аз.

— Я мълчи! Не искам! — извика Асел.

В това време синчето се пробуди. Тя го донесе сънено, топличко. И се заборичкахме тримата, лежим на леглото, закачаме се, а Самат като мече пълзи ту насам, ту натам, газии по нас.

— Ето, виждаш ли колко е хубаво! — заговарям аз. — А ти? Скоро ще отидем при твоите старци в аила. Нека се опитат да не ни простят. Като видят какъв хубавец ни е Самат, ще почнат да му се радват — всичко ще забравят.

Да, имахме намерение да отидем в аила, да поискаме прошка, както е редно в такива случаи. Естествено, нейните родители ни бяха много сърдити. Дори бяха предали чрез един земляк, който дойде в Нарин, че никога няма да простят на дъщеря си тая постъпка. Казали, че нищо не искат да знаят за нас. Но ние се надявахме, че всичко ще се нареди, когато отидем при старите и поискаме прошка.

Трябваше обаче най-напред да си взема отпуск, да се подготвим за пътуването: непременно да накупим подаръци на всички роднини. Не исках да отиваме с празни ръце.

През това време зимата настъпи. На Тяншан зимата е сурова, с виелици, със снеговалежи, лавини, в планините. За нас, шофьорите, грижите се увеличават, а за работниците, които поддържат пътищата, още повече. През тези дни те изпълняват противолавинна служба. На опасните места, където може да стане срутване на снежни пластове, те предварително взривяват лавината и разчистват пътя. Вярно е, че онази зима беше сравнително спокойна, а може би аз просто не забелязвах нищо, шофьорът винаги има работа до гуша. А освен това тъкмо тогава неочаквано възложиха на автобазата допълнителна задача. Почточно ние, шофьорите, сами се заловихме да я изпълним и пръв се обадох аз. И сега не се разкайвам, но струва ми се, че оттам се заредиха всичките ми нещастия. Работата стана така.

Връщах се една вечер на автобазата. Асел ми бе дала едно пакетче за жената на Алибек Джантурин. Отбих се покрай тяхната къща, натиснах клаксона, излезе жената на Алибек. От нея научих, че работници от Атбашинската ВЕЦ изпратили телеграма до автобазата, молят по-скоро да прекараме оборудването на завода.

— А къде е Алибек? — поинтересувах се аз.

— Как къде? На разтоварителната станция, всички са там. Казват, че пристигнали ешелоните.

Качих се на камиона и право там. Мисля си, трябва добре да разузная всичко. Пристигам. Нашата разтоварителна се намира в едно дефиле, преди да се излезе на езерото. Това е крайната станция на железопътната линия. Неспкоен, трепкащ полумрак обгръща всичко наоколо. Вятърът от дефилето връхлита поривисто, разлюлява фенерите по стълбовете, вдига снежни вихрушки над траверсите. Сноват локомотиви, разпределяйки вагоните. На крайния коловоз един кран върти стрелата си, разтоварва от платформите сандъци, оковани с ламарина и тел — транзитен товар за Атбаши, за строежа на Атбашинската ВЕЦ. Там бе започнало голямо строителство, ние бяхме прекарвали вече част от материалите.

Събрали се бяха много камиони, но никой не товареше. Като че ли чакат нещо. Седят в кабините, по стъпалата, някои се прислонили до сандъците на завет от вятъра. На поздрава ми никой не отговори,

както е редно. Мълчат, подръпват от цигарите. Алибек стоеше настрана. Приблжих се до него.

— Какво става тук? Телеграма сте получили.

— Да, искат предсрочно да пуснат завода.

— Е, и какво?

— От нас зависи... Ти погледни колко нещо са струпали покрай коловозите и още ще пристигне. Кога ще го прекараме? А хората чакат, надяват се на нас... За тях всеки ден е скъп!...

— Защо на мен го казваш? Какво мога аз да направя?

— Как какво можеш? Ти да не си нещо от друга държава? Или не разбираш колко важна работа е поверена в нашите ръце?

— Ти си се побъркал, ей богу! — казах аз учудено и се отдръпнах настрана.

През това време дойде Аманжолов — началникът на автобазата, мълчаливо запали цигара от един шофьор, като си направи завет с пеша на дрехата. Огледа всички ни.

— Ето какво, другари — заговори той, — ще се разбере по телефона с министерството, може да ни изпратят помощ. Но не бива да разчитаме на това. Какво ще правим, и аз още не зная...

— Да, не е просто да се измисли, другарю Аманжолов! — обади се нечий глас. — Товарът е обемист. Повече от две-три парчета в каросерия няма да влязат. Дори ако организираме денонощно превозване, пак ще отиде до пролетта.

— Там е работата — отговори Аманжолов. — А трябва да се свърши. Хайде вървете си сега по домовете и мислете всички.

Той се качи в газката и замина. От нашите никой не помръдна от мястото си. От ъгъла, от тъмното, някой се обади басово, без да се обръща определено към някого:

— Друг път ще стане тая работа! От една овча кожа две шуби не можеш да скроиш! По-рано е трябвало да се мисли! — Стана, изгаси угарката и се упъти към камиона си.

Подкрепи го и друг. При нас, казва, работата все така върви: като опре ножът до кокала, тогава хайде, спасявайте, братлета шофьори!

Някои се нахвърлиха срещу него:

— Това е важно дело, а ти, Исмаил, дрънкаш като жена на пазар.

Аз не се намесвах в спора, но изведнъж си спомних как изтеглих на буксир колата през превала и както винаги се разпалих.

— Какво има да се мисли — изскочих аз на средата. — Трябва да се прикачат ремаркета към колите!

Никой не помръдна. Някои дори не погледнаха към мене. Такова нещо можеше да изгърси само безнадежден глупак.

Джантай тихо подсвирна.

— Чухте ли?

Познах го по гласа.

Стоя, оглеждам се, искам да разкажа какъв случай съм имал. Но някакъв як мъжага слезе от един сандък, предаде ръкавиците на съседа си и като пристъпи към мен, дръпна ме за яката, така че носът ми опря до неговия.

— Я ми дъхни!

— Х-хъ — дъгнах му аз в лицето.

— Трезвен е! — учуди се дангалакът и пусна яката ми.

— Тогава, значи, е глупак! — подсказа приятелят му и двамата се качиха на колите си и заминаха. Останалите също мълчаливо наставаха, готвеха се да си вървят. Никога не съм ставал така за посмешище! Чак до корена на косите си се изчервих.

— Стойте, накъде тръгнахте? — втурнах се между шофьорите. — Сериозно ви говоря. Ремаркета могат да се закачат...

Един от старите шофьори, от аксакалите, се приближи до мен разстроен.

— Когато аз дойдох тук шофьор, ти още си ходил без гащи, момче. Тяншан не е танцова площадка. Жал ми е за тебе, не размивай хората...

Подсмивайки се, всички почнаха да се пръскат по камионите си. Тогава креснах, та екна цялата станция:

— Женоря сте вие, а не шофьори!

Не биваше да правя това, на моята глава се изсипа. Всички се поспряха, после отведнъж се нахвърлиха върху мен.

— Ти какво? С чуждия живот искаш да си играеш, така ли?

— Новатор! Премийка иска да пипне! — подзе Джантай.

Гласовете се смесиха, притиснаха ме до сандъците. Помислих, че ще ме пребият с юмруци, дигнах от земята една дъска.

— Я сторете път! — свирна някой и разбута останалите. Беше Алибек.

— По-тихо! — кресна той. — А ти, Иляс, говори поред! И побързо!

— Какво има да говоря! — отвърнах аз, като си поех дъх. — Изпокъсаха ми всички копчета. Аз съм влачил през превала един камион до кантона. На буксир, натоварен. Това е!

Момчетата недоверчиво се смълчаха.

— Е, измъкна ли го? — със съмнение попита някой.

— Да. През целия Долон чак до стопанството на кантона...

— Я виж ти!... — учуди се някой.

— Само лае — възрази друг.

— Лаят кучетата. Джантай с очите си видя. Ей, Джантай, къде си? Кажй! Нали помниш, когато се срещнахме...

Ала Джантай не се обади. Сякаш в земята бе потънал. Но тогава не ми беше до него. Подхвана се спор, някои вече заставаха на моя страна. Но някакъв неверник отведнъж ги разубеди.

— Какво ще дрънкаме на вятъра приказки! — мрачно проговори той. — Някой извършил нещо един път, какви ли не случаи има. Не сме деца я. По нашето трасе е забранено да се пътува с ремаркета и никой няма да разреши. Опитай се да кажеш на инженера по безопасността, той така ще те схока, че ще ти загорчи. Няма да отиде под съд заради вас... Повече приказки са излишни.

— Я много да не знаеш! — рече да се застъпи друг. — Какво значи няма да разреши! Ето Иван Степанович в трийсета година с една камионетка пръв е отворил път през превала. И никой не му е разрешавал. Самичък тръгнал. И ето го, още е жив и здрав.

— Да, така беше — потвърди Иван Степанович. — Но се съмнявам дали ще може; тук и лете никой не е пътувал с ремаркета, а сега е зима.

Алибек през всичкото време мълча, сега заговори:

— Стига сме спорили. Макар че работата не е изпробвана, може да се помнели. Само че не така като тебе, Иляс; на бърза ръка, давай ремаркета и да тръгваме. Трябва да се подготвим, да се премисли всичко, както се следва, да се посъветваме, да направим опит. Само с приказки нищо няма да докажеш!

— Ще докажа! — отвърнах аз. — Докато вие умувате и гадаете, аз ще докажа. Тогава ще се убедите!

Всеки човек си има характер. Той трябва, разбира се, да се владее, но невинаги успяваме. Аз седях зад кормилото и не усещах нито камиона, нито пътя. В мен кипяха болка, обида, огорчение и раздразнение. Колкото по-нататък отивах, толкова по-силно се разпалваше засегнатото ми честолюбие. Не, ще ви докажа аз! Ще ви докажа как не се вярва на човек, ще ви докажа как може да му се надсмивате, ще ви докажа как се действа все предпазливо, все с озъртане!... Алибек и той е един: трябва да помислим, да се подготвим, да опитаме! Умен, предпазлив! А пък аз плюя на това. Чисто и просто ще го направя и ще натрия носовете на всички!

След като откарах камиона в гаража, още дълго се въртах край него. Всичко в мен беше изопнато до крайност. Мислех само за едно: как да потегля с ремарке през превала. Трябваше да го направя на всяка цена. Но кой ще ми даде ремарке?

Изпълнен с такива мисли, се шляех по двора. Беше вече късно. Светеше само прозорецът на диспечерката. Спрях се: диспечерът! Диспечерът може всичко да уреди! Днес май беше дежурна Кадича. Толкоз по-добре. Тя няма да ми откаже, не бива да откаже. Пък и няма престъпление да върша я, напротив, само тя ще ми помогне да направя нещо полезно, необходимо за всички.

Докато отивах към диспечерската, мина ми през ума, че отдавна не съм влизал през тази врата както по-рано, а почуквах на гишето. Затъпках на място. Вратата се отвори. На прага застана Кадича.

— При тебе ида, Кадича! Добре, че те заварих.

— Вече си тръгнах.

— Добре, да вървим, ще те изпратя до вкъщи.

Кадича учудено вдигна вежди, погледна ме недоверчиво, после се усмихна.

— Да вървим!

Минахме през изхода. Навън беше тъмно. Откъм езерото долиташе шумът на плискащи се вълни, духаше студен вятър. Кадича ме хвана под ръка, притисна се, затулвайки се от вятъра.

— Студено ли ти е? — попитах аз.

— С тебе няма да замръзна! — отвърна тя шеговито. Минута преди това се вълнувах страшно, а сега, кой знае защо, се успокоих.

— Утре кога си дежурна, Кадича?

— Втора смяна съм. Защо?

— Има една работа, много важна. От тебе зависи всичко...

Отначало тя не искаше да чуе, но аз продължавах да я увещавам. Спряхме се на ъгъла до фенера.

— Ох, Иляс! — продума Кадича, вглеждайки се тревожно в очите ми. — Необмислено се захващаш ти с тая работа.

Но аз вече разбрах, че тя ще направи онова, за което я молах. Хванах ръката ѝ.

— Вярвай ми! Всичко ще бъде наред. Разбрахме ли се?

Тя въздъхна.

— Какво да те прави човек! — и кимна глава. Неволно обгърнах раменете ѝ.

— За джигит си родена, Кадича! Довиждане, до утре. — И стиснах силно ръката ѝ. — За вечерта пригответи всички книжа, разбра ли?

— Не бързай! — промълви тя, без да пуска ръката ми. После неочаквано извърна гръб. — Хайде, върви. Днес в общежитието ли си?

— Да, Кадича.

— Лека нощ.

На другия ден имахме технически преглед. Хората на автобазата нервничеха: тия инспектори вечно ще довтасат не навреме, ще се заяждат за всичко и ще съставят актове. Колко разправи с тях, колко грижи. Но те бяха невъзмутими.

За моя камион бях спокоен, но гледах да съм по-надалеч, давах вид, че нещо ремонтирам. Трябваше да запълня времето, докато Кадича застъпи дежурна. Никой не ме заговаряше, не напомняше за вчерашната случка. Знаех, че на хората не им е до мен: всички бързаха по-скоро да минат през техническия преглед и да се отправят на път, да наваксат изгубеното време. И въпреки това обидата в душата ми не изчезваше.

През техническия преглед минах следобед. Инспекторите си отидоха. Стана тихо и пусто. В дъното на двора на открито стояха ремаркета. Използуваха ги понякога по равни пътища за вътрешен превоз. Харесах си едно — обикновена каручка, каросерия на четири колелета. Нищо повече. А колко преживях заради нея... Тогава още не знаех какво ме очаква, спокойно отидох в общежитието, трябваше да се нахраня хубаво и да дремна малко — предстоеше ми труден път. Но

не можах да заспя, само се обръщах от една страна на друга. Когато започна да се здрачава, върнах се в автобазата.

Кадича беше вече там. Всичко бе готово. Взех пътния лист и побързах за гаража. „Дръжте се сега!“ Изкарах камиона, приближих го до ремаркетото, включих мотора на малки обороти, слязох, огледах се. Няма никой. Чува се само тракането на струговете в ремонтната работилница и шумът на приборя откъм езерото. Небето уж чисто, а звезди още не се виждат. До мен тихо бумти моторът, бумти и сърцето ми. Понечих да запуша, но веднага хвърлих цигарата: после.

На вратата ме спря пазачът.

— Стой, къде?

— Ще товаря, аксакал — казах аз, като се мъчех да бъда равнодушен. — Ето ми пропуска за излизане.

Старецът заби нос в хартийката, нищо не може да разбере при светлината на фенера.

— Не ме бави, аксакал — не се стърпях аз — Работата не чака.

Натоварването мина нормално. Точно според изчисленията: два сандъка в каросерията, два в ремаркетото. Никой не каза дума — дори се учудих. Чак като излязох на трасето, тогава запуших. Наместих се по-удобно, включих фаровете и дадох пълен газ. Залюля се, затрептя мракът на шосето. Пътят беше свободен и нищо не ми пречеше да увелича максимално скоростта. Камионът вървеше леко, почти не се усещаше потракващото отзад ремарке. Наистина на завоите малко занасяше встрани и ставаше все по-трудно да управлявам, но то бе, защото не бях свикнал, мислех си, ще свикна... „Ще те надвия, Долон! Ще те надвия, Атбаши!“ — викнах си аз сам и се приведох над волана като ездач над гривата на коня. Докато пътят беше равен, трябваше да давам газ. Смятах към полунощ да щурмувам Долон.

Известно време вървеше много по-добре, отколкото бях предвиждал, но когато започнаха височините, трябваше да карам по-предпазливо. Не защото моторът не се справяше с тежестта, забавяха ме не толкова изкачванията, колкото спущанията. Ремаркетото лъкатушеше по наклоните, тракаше, тласкаше камиона напред, пречеше ми спокойно да се спускам. Всяка минута трябваше да превключвам скоростите, да натискам спирачките, да въртя кормилото. Отначало се държах, стараех се да не забелязвам. Но по-нататък ставаше все по-лошо, това започна да ме безпокои, да ме дразни. Колко

са стръмнините и нанадолницата по тоя път, дали се е сещал някой да ги преброи! И въпреки това не падах духом. Нищо не ме плашеше, само силите ми се изчерпваха. „Нищо — успокоявах се сам. — Ще направя малко почивка преди превала. Ще го мина!“ Не можех да си обясня защо сега ми беше много по-трудно, отколкото през есента, когато теглех камиона на буксир.

Наближавах Долон. Лъчите на фаровете почнаха да се плъзгат по тъмните каменни грамади на дефилето, скали с нахлупени снежни калпаци надвисваха над шосето. Пред очите ми се замержеляха едри парцали сняг. „Сигурно вятърът ги сваля отгоре“ — помислих. Но парцалите почнаха да полепват по стъклата и да се свличат надолу, значи, валеше сняг. Не беше много гъст, но мокър. „Само това ми липсваше!“ — изругах аз през зъби. Включих чистачките.

Заредиха се първите стръмнини на превала. Моторът запя познатата си песен. Монотонно, мъчително бучене запълзя в мрака по шосето. Най-после изкачих височината. Сега ми предстоеше дълъг път по наклон. Моторът забръмча, камионът се запуска надолу. И веднага почна да занася от една страна на друга. Чувствувам с гърба си как играе ремаркетото, застига камиона и се бута в него, чувам как гърми, скърца металът при сглобката на скачването. Това скърцане вдървява гърба ми, впива се като тъпа болка в ръцете ми. Колелата не се подчиняват на спирачките, плъзгат се по мократа снежна покривка. Камионът се повлече, затресе се цял, кормилото заотскача от ръцете ми и накрая той се плъзна напреки през шосето. Извих го с волана, спрях. По-нататък не мога, сили нямам. Изключих фаровете, загасих мотора. Ръцете ми се вдървили, като че са протези. Облегнах се на гърба на седалката и чух хрипкавото си дишане. Поседях така няколко минути, поех си дъх, запалих цигара. А наоколо мрак, зловеща тишина. Само вятърът свири, провирайки се през пролуките на кабината. Страх ме е да си помисля какво ще бъде по-нататък. Оттук нагоре почват серпантини по планинските скатове. И за мотора, и за ръцете е мъчение това безкрайно катерене по планинските склонове на зигзаг. Но няма време за размишление, снегът се сипе.

Запалих мотора. Камионът с тежък рев пое по нагорницето. Стиснал зъби, без почивка вземах серпантините една след друга, извивка след извивка. Свършиха серпантините. Следваше стръмно спускане, равен, полегат път до завоя при кантона и след това последен

щурм на превала. С мъка се спуснах надолу. По правия път, който е близо четири километра, набрах скорост и поех по височината. Камионът потръгна, потръгна нагоре... Но не издържа. Заплашително почна да забавя ход, превключих на втора скорост, после на първа. Облегнах гръб, вкопчих се във волана. Между разкъсаните облаци блеснаха звезди право в очите ми — а камионът стои на място, не мръдва по-нататък. Колелата забуксуваха, цялата кола се поднесе, натиснах газта докрай.

— Хайде още! Още малко! Дръж се! — завиках аз с някакъв чужд глас.

Моторът застана провлечено, после затрепери, зазвънтя, секна за секунда и после съвсем заглъхна. Камионът бавно се плъзна надолу. И спирачките не помагаха. Той се свличаше от височината под тежестта на ремаркетото и накрая отведнъж спря, удари се в скала. Всичко затихна. Бутнах вратичката, надникнах от кабината. Точно така. Проклятие! Ремаркетото се бе обърнало в канавката. Сега вече беше невъзможно да го измъкна. Разярен, отново запалих мотора, с все сила потеглих напред. Колелата лудо се завъртяха, камионът се напъна, напрегна се цял, но дори не се мръдна от мястото си. Скочих, изтичах до ремаркетото. Колелата му бяха затънали дълбоко в канавката. Какво да правя? Без да съобразявам нещо, изпаднал в изстъпление и дива злоба, аз се спуснах към ремаркетото, почнах с ръце и с цяло тяло да бутам колелата. След това подпъгнах рамо под каросерията, заревах като звяр, напрегнах се до болка в главата, опитвайки се да преместя ремаркетото на шосето, но къде ти! Обезсилен, захлупих лице на шосето, загребвайки под себе си кал със сняг, и заплаках от яд. После станах, олюлявайки се, приближих до камиона и приседнах на стъпалото.

Отдалеч се чу бучене на мотор. Две светлилки се спускаха по наклона към полегатия път. Не зная кой беше този шофьор, къде и защо го гонеше съдбата посред нощ, но аз се уплаших, сякаш тези светлилки трябваше да ме настигнат и уловят. Като крадец с един скок се намерих при сценката, откачих съединителната халка, хвърлих я на земята, метнах се в кабината и полетях нагоре по шосето, като оставих ремаркетото в канавката.

Непонятен, ужасен страх ме преследваше. През всичкото време ми се струваше, че ремаркетото ме гони по петите и, ха-ха, ще ме

настигне. Карах с невероятна скорост, не се пребих може би благодарение само на това, че знаех пътя наизуст.

На разсъмване пристигнах в базата на превала. Без да си давам сметка, като умопобъркан заблъсках с юмруци по вратата. Тя се отвори, без да погледна Асел, влязох така, както си бях целият в кал от глава до пети. Дишайки тежко, седнах на нещо влажно. Оказа се купчина изпрано бельо върху табуретката. Бръкнах в джоба си да търся цигари. В ръцете ми попаднаха ключовете от мотора. Запокитих ги със сила на пода, оброних глава и застинах разбит, мръсен, вцепенен. Босите крака на Асел пристъпваха на място пред масата. Но какво можех да ѝ кажа? Асел вдигна ключовете от пода, сложи ги на масата.

— Ще се умиеш ли? Стоплила съм вода още от снощи — тихо каза тя.

Вдигнах бавно глава. Измръзнала, Асел стоеше пред мен само по нощница, притиснала към гърди тънките си ръце. Уплашените ѝ очи ме гледаха с тревога и съчувствие.

— Обърнах на превала ремаркетото — произнесох аз с чужд, безцветен глас.

— Какво ремарке? — не разбра тя.

— Желязно, зелено, 02-38! Не е ли все едно какво! — ядосано извиках аз. — Откраднах то, разбираш ли? Откраднах го!

Асел тихо ахна, приседна на леглото.

— А защо?

— Как защо? — ядосвах се аз, че тя не разбира. — Искях да премина с ремарке през превала! Ясно ли ти е? Да докажа, каквото съм намислил... И ето че загазих!

Отново захлупих лице между дланите си. Известно време и двамата мълчахме. Изведнъж Асел решително стана, започна да се облича.

— Защо седиш? — строго каза тя.

— А какво да правя? — промърморих аз.

— Връщай се в автобазата.

— Как! Без ремарке?

— Там ще обясниш всичко.

— Какво си представяш ти? — избухнах аз и закрачих из стаята.

— С какви очи ще довлека там ремаркетото? Извинете ме, простете ми,

сбърках! Да пълзя по корем, да моля, така ли? Няма да го бъде! Нека правят, каквото искат. Хич не ме е еня!

От моите викове се събуди детето в креватчето. Заплака. Асел го взе на ръце, то се разрева още по-силно.

— Ти си страхливец! — изведнъж тихо, по твърдо каза Асел.

— Какво-о? — викнах, без да се помня, и се втурнах към нея с вдигнати юмруци, замахнах, но не посмях да я ударя. Спряха ме нейните изумени, широко отворени очи. В зениците ѝ видях своето страшно, разкривено лице.

Грубо я блъснах настрана, прекрачих прага и излязох, като захлопнах с трясък вратата.

Навън вече се беше развиделило. При светлината на деня всичко, което се случи вчера, ми се стори още по-черно, отвратително, непоправимо. Засега виждах само един изход: да откарам на местоназначението поне този товар, който беше в колата. А по-нататък не зная...

При обратния курс не се отбих в къщи. Не защото се бях скарал с Асел. Нямах желание никому да се мяркам пред очите, никого не исках да видя. Не зная как е с другите, но на мен в такива случаи ми е по-добре да остана сам, не обичам да показвам страданието си на хората. Кому е нужно? Изтърпи, ако можеш, докато преболи...

По пътя пренощувах в мотела. Присъни ми се, че търся ремаркетото на превала. Не беше сън, а кошмар. Следите виждам, а ремаркетото го няма. Лутам се, питам къде се е дянало ремаркетото, кой го е откъснал...

А него наистина го нямаше на онова злощастно място, когато се връщах. По-късно научих, че Алибек изтеглил ремаркетото до автобазата.

На сутринта подир ремаркетото се върнах и аз. Почернял бях през тия дни, погледна ли се в огледалцето на кабината, не мога да се позная.

На автобазата животът си течеше както винаги и само аз, като чужд, неуверено приближих камиона до вратите, тихо преминах двора, спрях по-настрана от гаража, в най-отдалечения ъгъл. Не слязох веднага от кабината. Огледах се. Хората оставиха работата си, вторачиха очи в мен. Ех, да можех да подкарам камиона сега, че да се запиляя, накъдето ми видят очите! Но нямаше къде да се дяна,

трябваше да сляза от кабината. Събрах всичките си сили и се упътих през двора за диспечерската. Мъчех се да изглеждам спокоен, а всъщност вървах като провинен пред строя и знаех, че всички ме съпровождат с мрачни погледи. Никой не ми се обади, никой не ме поздрави. На тяхно място сигурно и аз бих постъпил така.

Спънах се на прага. И сърцето ми като че ли се спъна и подскочи: за Кадича бях забравил, подведох я!

В коридора от стената ме гледаше право в лицето стенвестник „Мълния“. С едри букви беше написано „Позор“, а под този надпис беше нарисувано ремарке, изоставено в планината...

Извърнах се. Лицето ми пламтеше като от плесница. Влязох в диспечерската. Кадича говореше по телефона. Като ме видя, остави слушалката.

— На! — хвърлих аз на масата злополучния пътен лист.

Кадича ме погледна състрадателно. Само да не се развика, мисля си, да не се разплаче. „По-късно някъде, но не сега!“ — умолявам я мислено. И тя разбра, нищо не каза.

— Имаше ли много гюрултия? — тихо попитах. Кадича кимна.

— Нищо! — процедих през зъби, стараейки се да я ободря.

— Отмениха рейсовете, ти по трасето — каза тя.

— Отмениха ги? Изцяло ли? — усмихнах се аз криво.

— Искаха изцяло — на ремонт да те оставят... но момчетата се застъпиха... Засега те преместиха на местните рейсове. Отбий се при началника, търсеше те.

— Няма да ида! Нека решават сами, без мене. Няма да съжалявам...

Излязох. Потътрих се умърлушено по коридора. Насреща ми идеше някой. Исках да се отместя встрани, да го отмина, но Алибек ми прегради пътя.

— Не, почакай! — избута ме той в ъгъла. Като ме гледаше право в очите, проговори със зъл, свистящ шепот: — Е, геройо, доказа ли? Доказа, че си кучи син!

— За добро исках — измърморих аз.

— Лъжеш! Искаше да се отличиш. За себе си работеше. А погуби важно дело. Върви сега, опитай се след всичко това да доказваш, че може да се пътува с ремарке. Глупак! Самохвалко!

Може би тези думи биха накарали всеки друг да се опомни, но на мен сега ми беше все едно; нищо не разбирах, виждах само, че ме бяха обидили. Аз да съм самохвалко, аз да се стремя да се отлича, да спечеля слава? Това не е истина!

— Отдръпни се! — отстраних аз Алибек. — И без теб ми е тежко.

Излязох на входа. Студен пронизващ вятър бръскаше по двора снежния прах. Хората минаваха покрай мен и мълчаливо ме поглеждаха. Какво да правя? Пъхнах юмруци в джобовете и закрачих към изхода. Ледът на замръзналите локвички хрущеше и се набиваше в земята. Пред краката ми се изпречи кутия от грес. С все сила я ритнах през вратата към улицата и закрачих подир нея.

Целия ден бродих безцелно по улиците на градчето, шляех се по безлюдното пристанище. На Исък Кул имаше буря, завързаните лодки се люлееха на пристаните.

По-късно се опомних в чайната. На масата пред мен имаше отворено половинлитрово шише и някакво мезе в чинийка. Замаян още от първата чашка, гледах тъпо в краката си.

— Какво си се умърлушил, джигит? — раздаде се край мен нечий приветлив, леко насмешлив глас. С усилие вдигнах глава. Кадича.

— Какво, не ти е сладко сам, а? — усмихна се тя, приседна край масичката до мен. — Тогава да прием заедно.

Кадича напълни чашите с водка, премести моята по-близо.

— Вземи! — каза тя и ми смигна закачливо, като че бяхме дошли тук просто да поседим и да пийнем.

— А ти какво се радваш? — попитах аз недоволено.

— Че защо да тъгувам? С теб всичко ми е леко, Иляс. Аз те мислех за по-силен. Ех, да става каквото ще! — засмя се тихо тя, премести се по-близо, чукна се с мен, като ме гледаше с тъмните си милващи очи.

Изпразнихме чашите. Запалих цигара. Като че малко ми поолекна, усмихнах се за първи път през този ден.

— Юнак си ти, Кадича! — казах аз и стиснах ръката ѝ.

После излязохме на улицата. Беше вече тъмно. Луд вятър откъм езерото разлюляваше дърветата и фенерите. Земята се люлееше под

краката ми. Кадича ме водеше, подкрепяйки ме под ръка; загрижено вдигна яката ми.

— Виновен съм аз пред теб, Кадича! — промълвих, изпитвайки чувство на вина и благодарност. — Но знай, че няма да позволя да имаш неприятности заради мен... Сам ще отговарям...

— Забрави това, скъпи! — отвърна тя. — Неспokoен човек си ти. Все се стремиш нанякъде, а мен ме боли за тебе. И аз бях такава. С живота не можеш да се надпреварваш. Вземай каквото може да се вземе... Защо да гневиш съдбата?...

— Зависи кой как го разбира! — възразих аз, но после помислих и казах: — А може и да си права...

Спряхме се пред къщата, където живееше Кадича. Тя отдавна живееше сама. Не зная защо се бяха разделили с мъжа си.

— Е, вече съм си у дома — каза Кадича.

Аз се бавех, не си тръгвах. Имаше вече нещо между нас, което ни свързваше. Пък и не ми се ходеше сега в общежитието. Истината е добро нещо, но понякога твърде горчива и неволно се стараяш да я избегнеш.

— Какво се замисли, мили? — попита Кадича. — Уморен ли си? Дълъг път ли те чака?

— Нищо, ще стигна някак. Довиждане.

Тя хвана ръката ми.

— У-у, замръзнал си! Постой да те стопля — продума Кадича, мушна ръката ми под палтото си, поривисто я притисна до гърдите си. Не посмях да я отдръпна, не посмях да се противя на тази гореща ласка. Под ръката ми нейното сърце биеше, туптеше, сякаш искаше нещо свое, дълго чакано. Бях пиан, но не дотолкова, че нищо да не разбирам. Внимателно отдръпнах ръката си.

— Тръгваш ли? — каза Кадича.

— Да.

— Тогава сбогом! — Кадича въздъхна и бързо си тръгна. В тъмното вратничката хлопна. Аз също поех вече по пътя си, но след няколко крачки спрях. Сам не зная как се случи, но се озовах отново до вратничката. Кадича ме чакаше. Хвърли се на шията ми, прегърна ме силно, почна да ме целува по устата.

— Върна се! — прошепна тя, след това ме хвана за ръката, поведе ме към стаята си.

През нощта се събудих и дълго не можах да разбера къде се намирам. Главата ме болеше. Лежахме един до друг. Топлата полугола Кадича, притиснала се нежно, дишаше спокойно в рамото ми. Реших да стана, да си отида веднага. Размърдах се. Без да отваря очи, Кадича ме прегърна.

— Не си отивай! — тихо помоли тя. После вдигна глава, взря се през тъмнината в очите ми и зашепна развълнувано: — Сега не мога вече без теб... Ти си мой! Винаги си бил мой!... И нищо друго не искам да зная. Само да ме обичаш, Иляс! Друго нищо не искам... Но няма да те дам, разбираш ли, няма да те дам!...

Кадича заплака, сълзите и потекоха по лицето ми.

Не си отидох. Заспахме на разсъмване. Когато се събудихме, навън беше вече утро. Облякох се бързо, неприятна, тревожна студенина свиваше сърцето ми. Навличайки вървешком полушубката си, бързо излязох на двора, шумгнах се през вратничката. Право срещу мен идеше човек с червеникав раздърпан лисичи калпак. Ех, да имаше в очите ми куршуми! Джантай отиваше на работа, живееше някъде тук, наблизо. И двамата се вкаменихме за миг. Престорих се, че не съм го забелязал. Завих рязко и бързо закрачих към автобазата. Джантай многозначително се покашля зад мен. Стъпките му скърцаха по снега, без да се приближават и без да се отдалечават. Така вървахме един зад друг чак до автобазата.

Не се отбих в гаража, упътих се право към кантората. В кабинета на главния инженер, където обикновено се провеждаха сутрешните петминутки, бръмчаха приглушени гласове. Как ми се искаше да вляза сега там, да седна някъде на перваза на прозореца, да сложа крак върху крак, да запаля цигара, да послушам как беззлобно си подхвърлят приказки и спорят шофьорите! Никога не си бях представял, че така може да желае човек това. Не се решавах да вляза. Не че се страхувах, не. Но ме изпълваше все същата озлобеност, предизвикателно, отчаяно, безсилно упорство. И към всичко това се прибавяше смутът в душата ми след нощта, прекарана с Кадича... Пък и излизаше, че хората съвсем нямаха намерение да забравят моя провал. Зад затворените врати говореха тъкмо за мен. Някой се развика:

— Безобразие! Под съд трябва да го пратите, а вие се церемоните с него! И още има нахалството да говори, че правилно бил замислил. А зарязва ремаркетото на превала!...

Друг глас го прекъсна:

— Вярно е! Виждали сме ги ние такива! Голям умник! Поискало му се тихомълком да докопа премиални, един вид спасявам автобазата... Само че крива му излезе сметката!

Хората заспориха, загълчаха. Аз се отдалечих: няма да седна да подслушвам зад вратата.

Като чух зад гърба си гласове, ускорих крачки. Момчетата все още дигаха глъч. Алибек вървеше и разпалено доказваше някому:

— А спирачки за ремаркетата ще си направим сами, на базата, не е чак толкова мъчна работа да се прехвърли ръкав от компресора, да се поставят накладки. Това Иляс ли е? Ей, Иляс, чакай! — повика ме той.

Продължих към гаража, без да спирам. Алибек ме настигна, дръпна ме за рамото.

— Фу, дявол да го вземе! Убедих ги все пак, разбираш ли. Готви се, Иляс! Ще ми станеш ли другар по смяна? За изпитателен рейс! С ремарке.

Хвана ме яд: намислил да спасява, да измъква на буксир приятеля си несретник. Като другар по смяна! Свалих ръката му от рамото си:

— Върви по дяволите с твоите ремаркета...

— Защо се лютиш? Сам си си виновен... Да, щях да забравя, Володка Ширяев нищо ли не ти каза?

— Не, не съм го виждал. Защо?

— Как защо? Къде се губиш? Асел те чака на шосето, разпитва нашите момчета, измъчва се! А ти!...

Подкосиха ми се краката. И така тежко, така непоносимо ми стана на душата, че с радост бих умрял на място. А Алибек ме дърпа за ръкава и продължава да ми обяснява за някакви приспособления към ремаркетата... Джантай стои настрана, ослушва се.

— Махни се! — издърпах аз ръката си. — За какъв дявол сте се заловили за мен. До гуша ми дойде! Никакви ремаркета не ми трябват. И няма да тръгна с теб... Ясно ли ти е?

Алибек се намръщи, изопна лице.

— Сам започна, направи белята и пръв се измъкваш. Така ли?

— Както искаш, така го разбирай.

Приблжих се до камиона, ръцете ми треперят, нищо не мога да мисля. Не знам защо, скочих в канала под колата, долепих до

тухлената зидария главата си да я разхладя.

— Слушай, Иляс — раздаде се шепот над ухото ми. Вдигнах глава: кой ли се е домъкнал? Джантай с лисичия калпак, приклепнал над канала като гъба, ме гледа с хитрите цепки на очите си.

— Правилно го нареди, Иляс!

— Кого?

— Алибек, активиста. Удари на камък. И млъкна новаторът.

— А теб какво те засяга?

— Ами засяга ме, защото и ти разбра, че ние, шофьорите, нямаме никаква полза от ремаркетата. Знаем как стават тия работи: увеличиш нормата, съкратиш пробега, давай, напъвай се, а тарифата за тонкилометър ще ти отрежат, тогава за какъв дявол да бъркаме в собствения си джоб? Славата ден до пладне, а после какво? Ние не ти се сърдим, затова дръж се...

— Кои ние? — попитах аз колкото можех по-спокойно. — Ние, това ти ли си?

— Не само аз — замига Джантай.

— Лъжеш, гнидо мръсна! Напук на теб ще карам ремарке. Душата си ще дам, но ще го направя. А сега се махай оттука! Друг път ще ми паднеш!

— Я не се сили много — озъби се Джантай. — Знам те аз каква стока си... А, виж, за оная работа, ходи, докато ти се ходи...

— Ах ти! — викнах аз извън себе си и с все сила го ударих под челюстта.

Той, както си стоеше на края на канала, така се праметна. Калпакът му се търколи на земята. Изскочих от канала, втурнах се към него. Но Джантай вече беше успял да се изправи на крака, отскочи настрана, разкрещя се из целия двор:

— Хулиган! Бандит! Ще се биеш, а? Ще се намери и теб кой да те оправи! Разпасал си се, яда си изливаш...

От всички страни се стекоха хора. Дотича и Алибек.

— Какво става тук? Защо се биете?

— За истината — задавяше се от викане Джантай. — Задето му казах истината в очите!... Сам открадна ремаркетото, обърна го на превала, направи белята, а когато другите се залавят честно да поправят грешката му, налита да се бие! Сега не му изнася, изтърва славата!...

Алибек се обърна към мен. Прибелял, заеква от гняв.

— Подлец! — блъсна ме той в гърдите. — Забрави се, ще отмъщаваш за превала! Нищо, и без теб ще минем. Без герои!

Аз мълчах. Нямах сили да продумам каквото и да било. Така бях потресен от наглата лъжа на Джантай, че не можех да промълвя ни дума. Другарите ме гледаха навъсено.

Да бягам, да бягам оттук... Втурнах се към камиона и го подкарах с голяма скорост по-далеч от автобазата.

По пътя се напих. Отбих се набързо в лавката на шосето — не помогна, спрях още веднъж, изпих пълна чаша. И после ме понесе — само се мяркат неясно мостове, крайпътни знаци и насрещни коли. Като че ли се поразвеселих. „Ех — мисля си, — по дяволите да върви всичко. Какво ти липсва, въртиш си волана, карай. А Кадича... Нима е по-лоша от другите? Млада, красива. Обича те, душата си дава. На всичко е готова заради теб. Дръвник неблагодарен!...“

Пристигнах в къщи по тъмно, стоя на вратата, олюлявам се. Полушубката ми увиснала назад на едното рамо. Понякога освобождавам така дясната си ръка, за да ми бъде по-удобно на кормилото. Така съм свикнал от дете, когато се замервахме с камъни. Асел се спусна към мен.

— Иляс, какво ти е? — После като че съобрази каква е работата. — Хайде, защо стоиш? Сигурно си уморен, премръзнал? Събличай се!

Поиска да ми помогне, но аз мълчаливо я отблъснах. Трябваше да прикривам срама си с грубост. Препъвайки се, прекосих стаята, съборих нещо, то изтреця, отпуснах се тежко на стола.

— Случило ли се е нещо, Иляс? — Асел неспокойно се вглеждаше в пияните ми очи.

— А ти нима не знаеш? — Наведох глава: по-добре да не я гледам. Седях, чаках Асел да почне да ме упреква, да се оплаква от съдбата, да проклина. Готов бях да изслушам всичко и да не се оправдавам. Но тя мълчеше, като че я нямаше в стаята. Вдигнах предпазливо очи. Асел стоеше до прозореца с гръб към мене. Макар да не виждах лицето ѝ, знаех, че плаче. Остра жалост сви сърцето ми.

— Знаеш ли какво, Асел, искам да ти кажа — подхванах нерешително. — Искам да ти кажа... — и млъкнах. Не ми стигна смелост да си призная. Не можех да ѝ нанеса такъв удар. Пожалих я, а не биваше. — Ние май че няма скоро да заминем при твоите родители

в аула — обърнах разговора на друга страна. — По-късно ще стане. Сега имам други грижи...

— Ще отложим, не е бързо — обади се Асел. Избърса очите си, приближи се до мен. — Ти сега не мисли за това, Иляс. Всичко ще се оправи. По-добре за себе си мисли. Някак странен си станал. Не мога да те позная, Иляс...

— Добре, стига! — прекъснах я аз раздразнен от това, че проявих малодушие. — Уморен съм, искам да спя.

На другия ден, когато се връщах, срещнах Алибек отгатак превала. Караше ремарке. Долон беше превзет. Като ме видя, Алибек скочи в движение от кабината, замаха ръка. Аз намалих скоростта, Алибек стоеше на шосето радостен, тържествуващ.

— Привет, Иляс! Слез да изпушим по една цигара — извика той.

Натиснах спирачките. В кабината на Алибек зад кормилото седеше младо момче, вторият шофьор. Върху колелата на колата бяха намотани вериги. Ремаркетото беше с пневматични спирачки. Веднага забелязах. Но не спрях, не. Успял си — добре! Мене не закачай.

— Стой, стой! — затича подире ми Алибек. — По работа искам да ти говоря, спри, Иляс! Ах ти, дяволе, какво правиш?... Е, върви пък...

Аз увеличавах скоростта. Викай си колкото щеш. Никаква обща работа с теб нямаме. Моята работа отдавна свърши. Не постъпих добре, загубих в лицето на Алибек най-добрия си приятел. А той беше прав, прав във всичко, сега разбирам. Но тогава не можех да му простя, че обидно леко и бързо постигна онова, което на мен ми струваше толкова нерви, такова напрежение и труд.

Алибек винаги е бил разумен, сериозен момък. Той никога не би тръгнал през превала на своя глава като мен. И правилно постъпваше, че караше колата с втори шофьор. Можеха да се сменят по пътя и да щурмуват превала с пресни сили. На превала всичко зависи от мотора, волята и ръцете на човека. Освен това, като пътуваше с другар, Алибек съкращаваше почти наполовина времето на пробегата. Всичко това той беше взел пред вид, приспособил бе на ремаркетото действащи спирачки от компресора на колата. Не бе забравил да омотае с най-обикновени вериги водещите колела. Изобщо той бе започнал битката с превала напълно въоръжен, а не го превземаше на „ура“.

След Алибек и други започнаха да карат камиони с ремаркета. При всяка работа най-главното е да се започне. През това време и колите се увеличиха, изпратиха помощ от съседната автобаза. Десетина дни тяншанският главен път буча денем и нощем под колелата. С една дума, колкото и да беше трудно, нашите изпълниха молбата на работниците от Атбашинската ВЕЦ навреме, не ги подведоха. Аз също работех...

Сега разказвам това спокойно, когато са минали вече толкова години и болката се е притъпила, но през онези трескави дни не можах да се удържа на седлото. Не обърнах, накъдето трябва, коня на живота...

Но ще продължа поред.

След срещата си с Алибек пристигнах на автобазата вече по тъмно. Тръгнах за общежитието, но по пътя пак се отбих в чайната. През всички тези дни ме изпълваше непреодолимо, нечовешко желание да се напия до безчувственост, за да забравя всичко напълно, да заспя мъртвешки сън. Пих много, но водката почти не ми действуваше. Излязох от чайната още по-раздразнен и разстроен. Потътрих се посред нощ през града и вече, без да се замислям, свърнах на Брегова улица към Кадича.

И така тръгна. Замятах се аз между два огъня. Денем на работа зад кормилото, вечер отивах направо у Кадича. С нея ми беше по-удобно, по-спокойно, като че се скривах от себе си, от хората, от истината. Струваше ми се, че само Кадича ме разбира и обича. От дома гледах по-скоро да изляза. Асел, скъпата моя Асел! Ако тя знаеше, че тъкмо със своята доверчивост и душевна чистота ме тласкаше навън от къщи. Аз не можех да лъжа, не можех да понасям, че съм недостоен за нея, че не заслужавам всичко онова, което тя прави за мене. На няколко пъти се връщах в къщи нетрезвен. А тя дори не ме укори. И досега не мога да разбера какво беше това: жалост, безволие или, напротив, сила, вяра в човека? Да, разбира се, тя е чакала, тя е вярвала, че аз ще се опомня, сам ще се стегна и ще стана такъв, какъвто бях преди. Но по-добре да беше ме ругала, да беше ме принудила честно да си кажа цялата истина. Може би Асел би поискала от мене обяснение, ако знаеше, че ме измъчваха не само неприятности в работата. Тя не е могла да си представи какво ставаше с мен през онези дни. А аз я жалех, все отлагах разговора за утре, за

следващия път и така не успях да сторя онова, което бях длъжен да сторя заради нея, заради нашата любов, заради нашето семейство...

Последния път Асел ме посрещна радостна, оживена. Беше поруменяла, очите ѝ блестяха. Задърпа ме, както си бях с полушубката и ботушите, право в стаята.

— Погледни, Иляс! Самат вече стои на крака.

— Така ли! Къде е той?

— Ето го там, под масата.

— Но той пълзи по пода.

— Ей сега ще видиш! Хайде, моето момченце, покажи на татко как стоиш! Ела, ела, Самат!

Не зная как Самат разбра какво искат от него. Весело се заклатушка по ръце и крака, измъкна се изпод масата, улови се за кревата и с мъка се изправи. Постоя, като се усмихваше храбро и се полюляваше на меките си крачета, и със същата храбра усмивка тупна на пода. Аз се втурнах, сграбчих го в прегръдките си и го притиснах до себе си, вдъхвайки нежния, напомнящ мляко мирис на дете. Колко ми беше близък тоя мирис, толкова близък, колкото Асел.

— Ще го задушиш, Иляс, по-внимателно! — Асел взе сина ни. — Е, какво ще кажеш? Събличай се. Скоро той ще стане съвсем голям, тогава и мама ще почне да работи. Всичко ще се нареди, всичко ще бъде хубаво, нали така, моето момче? А ти... — Асел ме погледна с усмихнати и тъжни очи. Аз се отпуснах на стола. Разбрах, че в тази кратка думичка тя вложи всичко, което искаше да каже, всичко, което се беше насъбрало в душата ѝ през тези дни. То беше и молба, и упрек, и надежда. Трябваше веднага да ѝ разкажа всичко или незабавно да си изляза. По-добре да си изляза. Тя е толкова щастлива и нищо не подозира. Станах от стола.

— Аз тръгвам.

— Къде? — трепна Асел. — И днес ли няма да останеш? Поне чай да беше пийнал.

— Не мога. Трябва да вървя — смотолевих аз. — Сама знаеш каква работа има сега...

Не, не работата ме гонеше от къщи. Чак на сутринта трябваше да правя курс.

В кабината тежко се плъснах на седалката и застанах от мъка, дълго мушках ключовете, без да улуча. После изкарах камиона на пътя

и продължих, докато зад мен се скриха светлините на прозорците. В дефилето, веднага щом минах моста, свърнах встрани от пътя, вкарах камиона между храстите и угасих фаровете. Тук реших да пренощувам. Извадих цигари. В кутията беше останала една-единствена клечка кибрит. Тя блесна за миг и угасна. Запратих кибритената кутия заедно с цигарите през прозорчето, наметнах полушубката си на главата, прибрах крака и се свих на седалката.

Луната се мръщеше над студените тъмни планини. Вятърът в дефилето печално свистеше, люшкеше полуоткрехнатата врата на кабината. Тя тихо поскърцваше. Никога така остро не съм чувствувал пълна самота, откъснатост от хората, от семейството, от другарите от автобазата. Не можех да живея повече така. Дадох си дума, че щом се върна в автобазата, веднага ще се обясня с Кадича, ще я помоля да ми прости и да забрави всичко, което е било между нас. Така ще бъде честно и правилно.

Но животът бе решил другояче. Не очаквах, не мислех, че ще се случи такова нещо. След един ден се върнах в базата на превала. У дома нямаше никой, вратата беше отворена. Отначало предположих, че Асел просто е отишла донякъде — за вода или за дърва. Огледах се. В стаята безредие. От непалената черна печка ме лъхна студ, неуютност. Пристъпих до креватчето на, Самат — празно.

— Асел! — прошепнах аз със страх.

„Асел“ — отвърнаха ми шепнешком стените.

Втурнах се стремително към вратата.

— Асел!

Никой не се обади. Изтичах при съседите, до бензиностанцията, никой нищо не знаеше точно. Казаха, че вчера заминала някъде за цял ден, като оставила детето, у познати, но късно вечерта се върнала. „Отишла си е, научила е!“ — изтръпнах аз от страшната догадка.

Едва ли някога ми се е случвало да карам така лудо камиона през тяншанските планини, както в оня нещастен за мене ден. През всичкото време ми се струваше, че ще я настигна ей зад онзи завой или по-нататък в онова дефиле или другаде някъде по пътя. Като, планински орел догонвах камионите пред мен, натисках спирачките, подкарвах успоредно с тях, оглеждайки кабината, каросерията, и се понасях напред, сподирян от ругатните на шофьорите. Така летях три часа без почивка, докато водата в радиатора не завря. Изскочих от

кабината, затрупах радиатора със сняг, донесох вода. От радиатора се вдигаше пара, камионът дишаше като потънал в пяна кон. Тъкмо се бях наканил да седна зад кормилото и видях, че насреща ми иде камионът на Алибек с ремарке. Зарадвах се. Макар че не разговарях с него и не се поздравяваме, но ако Асел е у тях, той ще ми каже. Изтичах на пътя, вдигнах ръка.

— Стой, стой, Алибек! Спри!

Другарят му по смяна, който седеше зад кормилото, погледна въпросително Алибек. Той мрачно извърна лице. Камионът прелетя край мен. Стоях на шосето, цял засипан със снежен прах, и дълго още държах ръката си вдигната. После изтрих лицето си. Да, всичко се плаща. Но сега не мислех за обидата. Значи, Асел не е отишла у тях. Това беше още по-лошо. Значи, заминала е при своите в аила, другаде няма къде да иде. Как е престъпила прага на родителския дом, какво е казала? И как са погледнали там на нейното позорно завръщане? Сама с дете на ръце!

Трябваше незабавно да замина за аила.

Разтоварих колкото се може по-бързо и като оставих камиона на улицата, втурнах се към диспечерската да върна документите. На входа се сблъсках с Джантай — ах, тази негова нагла, ненавистна усмивчица.

Кадича странно ме погледна, когато пъхнах глава през гишето на диспечерската и хвърлих на масата пътния лист.

Нещо тревожно, виновно се мярна в погледа ѝ.

— Взимай по-бързо — казах аз.

— Случило ли се е нещо?

— Няма я в къщи. Отишла си е Асел.

— Какво говориш? — надигна се Кадича пребледняла от масата и като хапеше устни, произнесе: — Прости ми, прости ми, Иляс! Аз съм виновна... аз...

— Какво „аз“? Говори като хората, разкажи всичко втурнах се аз към вратата.

— Сама не знам как стана всичко. Честно ти казвам, Иляс. Вчера почука на прозорчето пазачът от пропуска, каза, че някакво момиче иска да ме види. Веднага познах Асел. Тя ме погледна мълчаливо и попита: „Истина ли е?“ А аз, аз неочаквано, без да съобразявам, казах: „Да, истина е! Всичко е истина. С мен е той!“ Тя се дръпна от

прозорчето. Аз се строполих на масата и зарिдах, повтаряйки като глупачка: „Мой е той! Мой!“ Повече не я видях... Прости ми!

— Чакай, откъде е научила тя?

— Джантай й е казал. Той е направил това, той и мен заплашваше. Нима не го знаеш какъв подлец е. Ти тръгвай, Иляс, върви при нея, намери я. Аз повече няма да ви преча, ще замина нанякъде...

Камионът ме носеше през зимната степ. Сива, замръзнала земя. Вятърът завиваше гривите на преспите, подемаше от канавките бездомните степни тръни и ги отвиваше надалеч. В далечината тъмнееха изпръхналите от вятъра дувари и голите овощни градини на аила.

На свечеряване пристигнах в аила. Спрях пред познатия двор, бързо запалих цигара, за да успокоя вълнението си, угасих угарката, изсвирих с клаксона, но вместо Асел излезе майка й с наметната на раменете шуба. Аз заставах на стъпалото и тихо казах:

— Добър вечер, апа.

— Аа-а, довтаса ли? — заканително отговори тя. — И след всичко смееш да ме наричаш апа? Махай се оттук, очите ми да не те виждат. Скитник, пройдоха! Подмами чедото ми, а сега довтасал. Срам немаш ли? Разсипа целия ни живот...

Старицата не ми даде и уста да отворя. Тя продължаваше да ме хока и черни с най-обидни думи. На нейния глас почнаха да се стичат хора, хлапета от съседните дворове.

— Омитай се оттук, докато не съм събрала хората. Проклет да си! Очите ми да те не видят никога вече! — пристъпваше към мен разгневената жена, хвърлила шубата на земята.

Не ми оставаше друго, освен да седна зад кормилото. Трябваше да си замина, щом Асел не желаше дори да ме види. Подир камиона полетяха камъни и пръчки. Така ме изпроводиха хлапетата от аила...

Тази нощ дълго бродих по брега на Исък Кул. Езерото бушуваше, осветено от луната. О, Исък Кул — вечно кипящо езеро! В онази нощ ти беше студено, хладно и неприветливо. Аз седях върху дъното на една обърната лодка. Вълните връхлитаха връз плитчината на гневни талази, удряха се в кончовите на ботушите ми и се отдръпваха с тежка въздишка...

... Някой се приближи до мен, внимателно сложи ръка на рамото ми: беше Кадича.

Подир няколко дни заминахме за Фрунзе, настанихме се там в проучвателната експедиция по оползотворяване на пасбищата в Анархайската степ. Аз като шофьор, Кадича като работничка. Така започна новият ни живот.

С експедицията заминахме навътре в гъбините на степта чак до Прибалхаше. Ако ще се къса с миналото, да се къса поне завинаги.

На първо време заглушавах мъката си с работа. А работа там имаше много. За три години и нещо кръстосахме просторите на Анархай на дълж и шир, прокопахме кладенци, прокарахме пътища, построихме бази на превалите. С една дума, това не беше вече предишната дива степ Анархай, където посред бял ден можеше да се заблудиш и цял месец да скиташ по хълмистата степ, обрасла с пелин. Сега стана животновъдчески край с културни центрове, с благоустроени жилища... Сега там сеят жито и дори прибират сено. Работа на Анархай и сега има колкото щещ, особено за нас, шофьорите. Но аз се върнах обратно. Не защото беше твърде трудно в незаселените места, това е временно нещо. Ние с Кадича не се бояхме от трудности и трябва да кажа, че не живеехме лошо. Уважавахме се. Но едно нещо е уважението, а друго любовта. И дори ако единият обича, а другият не, това според мен пак не е истински живот. Или човекът така е устроен, или аз по природа съм такъв, но мен все нещо не ми достигаше, нито с приятелство, нито с добротата и вниманието на любещата жена. В душата си аз отдавна се разкайвах, че така прибързано заминах, без да се опитам още веднъж да върна Асел. А през последните месеци не на шега затъгувах за нея и за сина. Ноци наред не спях. Привиждаше ми се Самат — усмихва се, неуверено се крепи на слабите си крачета. Нежния му детски мирис като че го бях всмукал в себе си за цял живот. Закопнях за скъпите ми тяншански планини, за синия Исък Кул, за степта в полите на планината, където срещнах своята първа и последна любов. Кадича знаеше това, но за нищо не ме укоряваше. Разбрахме се най-сетне, че не можем да живеем заедно.

Тази пъстра пролет дойде на Анархай много рано. Снегът бързо се стопи, хълмовете се оголиха, раззелениха. Оживяваше степта,

попиваше в себе си топлината и влагата. Нощем въздухът ставаше прозрачен, небето звездно.

Ние лежахме в палатка близо до сондажната кула. Сънят не идваше. Внезапно в степната тишина, бог знае откъде, се донесе далечна, едва доловима свирка на локомотив. Как стигна тя до нас, е трудно да се каже. От нас до железопътната линия имаше половин ден път на кон. Или на мен така ми се стори, не зная. Но сърцето ми трепна, потегли ме на път. И аз казах:

— Ще замина, Кадича.

— Да, Иляс. Трябва да се разделим — отговори тя. И се разделихме. Кадича замина за Северен Казахстан, на целините.

Много бих желал тя да бъде щастлива. Искам да вярвам, че все пак ще намери онзи човек, който, може би без сам да знае, търси нея. Не бе й провървяло с първия мъж, не й потръгна животът и с мен. Може би щях да остана с нея, ако не знаех какво значи истинска любов. Какво значи да обичаш и да бъдеш обичан. Това е такова нещо, което трудно може да се обясни.

Откарах Кадича на малката гаричка, настаних я във влака. Тичах редом с вагона, докато изостанах. „На добър път, Кадича, не ме спомняй с лошо“ — прошепнах аз за последен път.

Жеравите над Анархай летяха на юг, а аз заминавах на север, заминавах за Тяншан...

Пристигнах и без да спирам никъде, веднага потеглих за аила. Седях в каросерията на попътен камион, стараех се да не мисля за нищо — беше ми и страшно, и радостно. Пътувахме през степта в подножието на планината, по същия път, на който се срещнахме с Асел. Но това вече не беше междуселски път, а настлано с чакъл шосе с бетонни мостове и крайпътни знаци. На мен дори ми дожаля за предишния степен път. Не можах да позная онова място при вадата, където някога затъна моят камион, не открих валчестия камък, на който седеше Асел.

Преди да стигнем до покрайнината на аила, почуках на кабината.

— Какво има? — подаде глава шофьорът.

— Спри, ще сляза.

— Насред полето? Ей сега ще стигнем.

— Благодаря. Отгук вече е близо. — Скочих аз на земята. — Ще се поразтърпча пешком — казах и му подадох пари.

— Остави — каза той, — от свой не вземаме.

— Дръж, на челото ми не пише.

— По държането виждам.

— Е добре, щом е така. Бъди здрав!

Камионът отмина. А аз стоях наред шосето, не можех да дойда на себе си. Запалих цигара, като се загърбих към вятъра. Пръстите ми трепереха, когато вдигах до устните си цигарата. Смукнах няколко пъти, стъпках с крак угарката и тръгнах. „Ето че пристигнах“ — промълвих на себе си. Сърцето ми биеше така, че ушите ми пищяха, по главата сякаш ме удряха с чук.

Аилът видимо се беше изменил, разраснал, появили се бяха много нови къщи с плочести покриви. Надлъж по улиците се бяха проточили жици, от стълба пред управлението на колхоза се чуваше високоговорител. Към училището тичаха деца. По-големите, юношите, вървяха накуп с младия си учител, разговаряха нещо. Може би сред тях бяха и онези, които ме бяха замеряли с камъни и пръчки... Тече си времето, тече, не спира.

Забързах. Ето го и двора с върбите, и глинения дувар. Спрях, поех си дъх. Неуверено се запътих към вратничката, вцепенен от страх и тревога. Почуках. Изскочи момиченце с чанта в ръка. Същото, което ми се беше изплезило, сега ходеше на училище. Момиченцето бързаше за занятия. То ме погледна с недоумение и каза:

— В къщи няма никой.

— Никой ли няма?

— Да, апа замина на гости в горското стопанство. А татко кара вода при тракторите.

— А Асел къде е? — плахо попитах аз, чувствавайки как мигом устата ми пресъхна.

— Асел ли? — учуди се момичето. — Асел отдавна замина...

— И никога ли не се е връщала?

— Всяка година идва заедно с джезде^[2]. Апа казва, че той е много добър човек...

Повече нищо не разпитвах. Момиченцето затича към училището, а аз поех назад.

Тази новина така ме порази, че изведнъж ми стана безразлично за кого, кога и къде се е омъжила тя. За какво ми е да зная. Кой знае защо, никога не ми беше минавало през ум, че Асел може да намери

друг. А това трябваше да се случи. Няма да стои през всичките тези години и да чака кога ще се появи.

Тръгнах по шосето, без да дочакам попътна кола.

Да, изменил се бе пътят, по който вървах — отрамбован, застлан с твърд чакъл. Само степта си оставаше предишната, с тъмни орници и светло, избледняло стърнище. На широки, полегати хълмове се диплеше тя от планините към хоризонта, пресечена от светлата ивица на далечните брегове на Исък Кул. Земята лежеше оголена, влажна от снега. Някъде вече боботеха трактори, започнали пролетна оран.

Стигнах до районния център през нощта. А на сутринта реших: ще замина за автобазата. Всичко беше свършено, загубено. Но трябва да се живее и работи, а по-нататък ще видим...

Тяншанският главен път както винаги ехтеше. Колите вървяха на върволицы, но аз търсех своя, от нашата автобаза. Най-после вдигнах ръка.

Камионът, както беше набрал скорост, прелетя край мен, но после рязко спря. Повдигнах куфара си, шофьорът слезе от кабината. Гледам — Ермек от нашия полк, беше млад войник при мен. Тогава беше още момче. Ермек стоеше мълчаливо, усмихвайки се някак неуверено.

— Не ме ли познаваш?

— Сержант... Иляс! Иляс Алабаев — спомни си най-сетне той.

— Същият — усмихнах се аз, но ми стана горчиво, значи, много съм се изменил, щом хората едва ме познават.

Потеглихме, разговаряхме за едно-друго, припомняхме си службата. Аз през всичкото време се страхувах: само да не почне да ме разпитва за моя живот. Но Ермек явно нищо не знаеше. Успокоих се.

— Кога си се върнал?

— Ами вече две години, откак работя.

— А къде е Алибек Джантурин?

— Не зная. Не го заварих. Разправят, че сега бил главен механик на автобаза някъде на Памир...

„Браво, Алибек! Браво, приятелю мой! Славен джигит си ти!“ — зарадвах се аз в душата си. Значи, постигнал е все пак целта си. Той още във войската учеше задочно в автотранспортен техникум и се канеше и институт да свърши задочно.

— Началник Аманжолов ли е?

— Не, нов. Аманжолов го повишиха, отиде в министерството.

— Как мислиш, дали ще ме вземат на работа?

— Защо не, ще те вземат, разбира се. Първокласен шофьор си, и в армията те ценяха.

— Ценяха ме някога — смотолевих аз. — А Джантай познаваш ли?

— Няма при нас такъв. И името му не съм чувал.

„Да, не малко промени са станали на автобазата...“ — помислих си аз, а след това запитах:

— Ами как е с ремаркетата, минавате ли с тях превала?

— Както обикновено — просто отвърна Ермек. — Зависи от товара. Ако стане нужда, стъкмят те и потегляш. Камионите сега са мощни.

Не знаеше той какво ми струваха на мен тия ремаркета.

С една дума, върнах се в своята автобаза. Ермек ме покани у дома си, нагости ме, предложи да пийнем по случай срещата. Но аз отказах, отдавна вече не пиех.

На автобазата също ме посрещнаха добре. На другарите, които ме познаваха, бях много благодарен, задето не ми досаждаха с въпроси. Виждат, поблъскал се е човек из чужди краища, върнал се, работи добросъвестно, какво повече. Защо да се рови миналото? Аз самият се мъчех да забравя всичко, да го забравя веднъж за винаги. Базата на превала, където някога живеех със семейството си, сега отминавах с най-голяма скорост, без да хвърля поглед наоколо и без дори да зареждам с бензин от бензиностанцията. И при все това нищо не ме спаси, не можах да измамя себе си.

Работех вече от доста време, посвикнах, поопознах колата, мотора изпитах на всички скорости и височини. С една дума, познавах си работата...

Един ден си карах спокойно, за нищо не мислех, въртях си кормилото, поглеждах встрани. Пролет, красиво беше наоколо. Туктаме в далечината изникваха юрти: скотовъдците излизаха на пролетните пасбища. Над юртите се стелеше синкав дим. Вятърът довяваше неспокойното цвилене на коне. Стада овце бродеха край пътя. Спомних си ранното детство, натъжих се... И внезапно, когато се показва езерото, трепнах — лебеди!

За втори път в живота ми се случваше да видя лебеди на Исък Кул пролетно време. Езерото беше синьо-синьо и над него кръжаха бели птици. Без сам да зная защо, свърнах рязко от шосето и както онзи път, подкарах камиона направо през неразораното поле към езерото.

Исък Кул, Исък Кул — песен моя недопята!... Защо си припомних оня ден, когато спряхме заедно с Асел на същото възвишение, над самата вода? Да, всичко беше както тогава: синьо-бели вълни, наловени сякаш за ръце, на цял низ се втурваха към жълтия бряг. Слънцето преваляше зад планините и далечните води изглеждаха розови. Лебедите летяха с ликуващи тревожни викове. Възземаха се нагоре, спускаха се с широко разперени, сякаш свистящи криле, разбунваха водата, разпръсквайки широки кръгове кипнала пяна. Да, всичко беше както тогава. Само Асел я нямаше с мен. Къде си сега ти, тополчице моя с червена забрадка?

Дълго стоях на брега. После се върнах в автобазата и не се съдържах, дадох си воля... Отидох пак в чайната да удавам развредената мъка в душата си. Тръгнах си късно. Небето беше тъмно, облачно. Откъм дефилето вятърът духаше като през комин, яростно превиваше дърветата, свиреше между жиците, пращаше в лицето едър чакъл. Езерото бучеше, стенеше. С мъка се дотъртрих до общежитието и без да се събличам, тръснах се да спя.

На сутринта не можех да вдигна глава, кършеше ме след снощното напиване. Навън ръмеше противен дъжд, смесен със сняг. Лежах три часа, не ми се отиваше на работа. За първи път ми се случваше това — дори работата не ме радваше. Но после се засрамах, отидох.

Колата вървеше лениво, по-точно аз бях ленив и времето отвратително. По колите, които срещах, имаше сняг, значи, на превала бе валило. Да вали, все ми е едно, ако ще снежна буря да се развилнее, не искам и да зная, няма от какво да се боя, краят е един...

В отвратително настроение бях. Погледна се горе в огледалото, гадно ми става: небръснат, лицето подпухнало, посърнало като след болест. Би трябвало да хапна нещо по пътя, от сутринта нищо не бях ял, но зальк не ми се слагаше в уста, все ме изкушаваше да пийна. Знае се, че като се отпусне човек веднъж, после трудно може да се удържи. Спрях пред една закувалня. След първата чаша се поободрих,

дойдох на себе си. Колата тръгна по-весело. После се отбих и на друго място по пътя, изпих сто грама, след това добавих още. Пътят полетя, чистачките заиграха пред очите ми назад-напред. Приведох се, дъвча цигарата си. Виждам само как прелитат насрещните коли и цапат стъклата с пръски от локвите. Аз също дадох газ, беше станало вече късно. Нощта ме застигна в планините, глуха, тъмна. И ето кога почна да действа водката. Размекнах се. Почна да ме наляга умора. Пред очите ми заиграха черни петна. В кабината беше душно, почна да ми се повдига. Никога не бях се напивал толкова много. Пот обливаше лицето ми. Чинеше ми се, че не пътувам с камион, а се люшкам върху устремените напред лъчи на фаровете. Заедно с лъчите ту отведнъж падах в някаква дълбока осветена бездна, ту възлизах нагоре с трептящите, плъзгащи се по скалите светлини, ту започвах да лъкатуша подир тях по двете страни на пътя. С всяка измината минута силите ме напускаха, но аз не спирах, знаех, че щом откъсна ръце от волана и няма да мога да управлявам камиона. През къде пътувах, точно не помпя, беше някъде на превала. Ех, Долон, Долон, тяншански исполин! Колко си мъчен ти! Особено нощем, особено за нетрезв шофьор!

Камионът с напрежение се изкачи на някаква височина и се понесе по нанадолнището. Пред очите ми се завъртя, падна нощ. Ръцете вече не ми се подчиняваха. Като набираше все по-голяма скорост, камионът полетя надолу по пътя. След това се чу глух удар, изскърцване, фаровете пламнаха и тъмнина заля очите ми. Някъде дълбоко една мисъл прорязва съзнанието ми: „Авария!“

Колко съм лежал така, не помня. Неочаквано чух глас, който идваше сякаш отдалече и за да стигне до ушите ми, минаваше през пластове памук. „Я ми светни!“ Нечии ръце опипваха главата ми, раменете, гърдите „Жив е, само е пиян“ — каза гласът. Друг отвърна: „Трябва да освободим пътя.“

— Я се опитай, приятелю, мъничко да се отместиш, ще изтеглим камиона — и ръцете лекичко ме побутнаха по рамото.

Аз запъшках, с усилие вдигнах глава. От челото надолу по лицето ми се стичаше кръв. Нещо в гърдите ми пречеше да се изправа. Човекът драсна клечка кибрит. Погледна ме. Драсна още веднъж и отново ме погледна, като че не вярваше на очите си...

— Какво така, приятелю? Как тъй се случи, а? — с огорчение продума той в тъмнината.

— Камионът... силно ли е ударен? — запитах аз, като плюех кръв.

— Не, не много. Само го е занесло напреки през пътя.

— Тогава ще потегля веднага, пуснете ме! — с непослушни, треперещи ръце се опитах да запаля мотора и да натисна амбреажа.

— Стой! — прихвана ме силно човекът. — С това игра не бива. Слизай! Ще преспиш тая нощ, а на сутринта ще видим...

Измъкнаха ме от кабината.

— Изкарай камиона на банкета, Кемел, после ще видим какво му е.

Той прехвърли ръката ми през рамото си и ме помъкна в тъмнината нанякъде. Вървахме дълго, докато стигнахме някакъв двор. Човекът ми помогна да вляза в къщата. В предната стая светеше газена лампа. Той ме сложи да седна на едно столче и се зае да смъква полушубката ми. И тогава аз го погледнах. И си спомних. Това беше кантонерът Байтемир, същият, с когото едно време теглихме на буксир камиона през превала. Засрамах се и все пак се зарадвах, понечих да се извиня, да му поблагодаря, но в тази минута трясък от изпуснати на пода цепеници ме накара да се обърна. Погледнах и бавно, с усилие се надигнах от мястото си, като че ли върху раменете ми се стовари непосилна тежест. На вратата до разпилените дърва стоеше Асел. Тя стоеше неестествено изправена и ме гледаше като безжизнена.

— Какво е станало? — тихо прошепна тя.

За малко щях да извикам „Асел!“, но нейният отчужден, запрещаващ поглед не ми позволи да пророня нито дума. Изгаряйки от срам, наведох глава. В стаята за миг стана непоносимо тихо. Не зная как би свършило всичко, ако не беше Байтемир. Той ми помогна да седна на мястото си, като че нищо не е било.

— Няма нищо, Асел — спокойно каза той. — Малко се е ударил шофьорът, ще му мине... Ти по-добре да беше ни дала йод.

— Йод ли? — Гласът ѝ трепна по-топъл, разтревожен. — Йода го взеха съседите... Аз ей сега! — сепна се тя и изтича навън.

Седях неподвижен, прехапал устна. Пиянската замая като че излетя от главата ми, в един миг изтрезнях. Само кръвта буйно се блъскаше в слепите ми очи.

— Най-напред трябва да се промие — каза Байтемир, като разглеждаше ожулените места по челото ми. Той взе една кофа и излезе. От съседната стая надзърна босоного момченце, около петгодишно, само по ризка. То ме гледаше с големи любопитни очи. Веднага го познах. Не мога да разбера как, но го познах, със сърцето си го познах.

— Самат! — със сподавен глас прошепнах аз и протегнах ръце към сина. В това време Байтемир се появи на вратата и не знам защо, аз се уплаших. Струваше ми се, че той чу как повиках сина си на име. Стана ми много неловко, сякаш бях заловен в кражба. За да загляда смущението, неочаквано попитах, прикривайки с ръка подутината над окото си:

— Това ваш син ли е? — Защо беше нужно да задавам такъв въпрос? И досега не мога да си простя.

— Мой! — уверено като домакин отвърна Байтемир. Остави кофата на пода, вдигна Самат на ръце. — Мой, разбира се, собствен, нали така, Самат? — нареждаше той нежно, докато целуваше момченцето и го гъделичкаше по шията с мустаците си. В гласа и държането на Байтемир нямаше ни сянка от фалшивост. — А ти защо не спиш? Ах ти, жребченце мое, всичко искаш да знаеш, хайде тичай в леглото.

— А мама къде е? — попита Самат.

— Ей сега ще дойде. Ето я. Ти върви, момчето ми.

Асел се втурна тичешком, обгърна ни с бърз, тревожен поглед, подаде на Байтемир шишенцето с йод и отведе сина си да спи.

Байтемир намокри една кърпа, изтри кръвта от лицето ми.

— Търпи — пошегува се той, докато мажеше с парливата течност ожулените места, и строго каза: — За такава работа би трябвало човек по-силно да те опари, ама хайде, гост си ни... Ето сега всичко е наред, ще заздравее. Асел, да бяхме пийнали чай.

— Ей сега.

Байтемир разстла върху плъстената постелка меко одеяло, сложи възглавница.

— Премести се тук, почини си малко — каза той.

— Нищо ми няма, благодаря — смънках аз.

— Сядай, сядай, чувствуй се като у дома си — настояваше Байтемир.

Вършех всичко като насън. Сякаш някой бе стиснал сърцето ми в гърдите. Всичко в мен бе напрегнато от тревога и очакване. Ех, защо ме е родила майка ми на белия свят.

Асел излезе и като се стараяше да не гледа към нас, взе самовара и го изнесе на двора.

— Ей сега ще ти помогна, Асел — обади се подир нея Байтемир. Той понечи да я последва, но Самат отново дотича. Детето съвсем не мислеше да спи.

— Ти какво искаш, Самат, а? — добродушно поклати глава Байтемир.

— Чичко, ти направо от киното ли си слязъл? — сериозно запита моят син, като дотича по-близо.

Аз се досетих каква е работата, а Байтемир се разсмя високо.

— Ах ти, глупаче мое мъничко! — смееше се Байтемир, приклепнал пред момченцето. — Умори ме от смях... Ние ходим в мината на кино — обърна се той към мене. — И той идва с нас...

— Да, от киното съм слязъл — подкрепих аз общото веселие.

Но Самат намръщи вежди.

— Не е вярно — заяви той.

— Защо да не е вярно?

— А къде е сабята, с която се сражава?

— Оставих я у дома...

— Ами ще ми я покажеш ли? Утре ще ми я покажеш ли?

— Ще ти я покажа. Я ела по-близо. Как ти е името, Самат, нали?

— Самат. А теб как те казват, чичко?

— Мене ли... — аз млъкнах. — Мене ме наричат чичо Иляс — промълвих с усилие.

— Хайде, върви, Самат, лягай си, късно е вече — намеси се Байтемир.

— Татко, може ли мъничко да остана! — помоли Самат.

— Е, добре — съгласи се Байтемир. — Ей сега ще донесем чай.

Самат се приближи до мен. Аз го погалих по ръката: приличаше на мен, много приличаше, дори ръцете му бяха същите, и се смееше също като мен.

— Ти какъв ще станеш, когато пораснеш? — попитах аз, за да завържа някакъв разговор със сина си.

— Шофьор.

— Обичаш ли да се возиш на кола?

— Много, много обичам... Само че никой не ме качва, когато вдигна ръка...

— Аз ще те повозя утре. Искаш ли?

— Искам. А пък аз ще ти дам моите ашици. — Той изтича в стаята да донесе ашиците.

През прозореца се виждаха огнените езици от разпаления самовар. Асел и Байтемир нещо си приказваха. Самат донесе ашиците в торбичка от кожа на архар^[3].

— Избери си, чичко! — изсипа той пред мен своето разноцветно боядисано богатство.

Искаше ми се да си взема един за спомен, но не посмях. Вратата се отвори широко, влезе Байтемир с кипящ самовар в ръце. Подир него се появи и Асел. Тя се залови да запарва чая, а Байтемир постави върху кечето кръгла софра, застла я с покривка. Ние със Самат събрахме ашиците, сложихме ги пак в торбичката.

— Показал си богатството си, ох, какъв си ми самохвалко! — и Байтемир галено подръпна Самат за ухото.

След минута вече седяхме около самовара. Аз и Асел си давахме вид, че никога не сме се познавали. Стараехме се да изглеждаме спокойни, затова повече мълчахме. Самат се намести на коленете на Байтемир, притискаше се до него, въртеше глава.

— Ух, татко, мустаците ти винаги бодат! — и сам се тикаше, подлагаше бузките си до мустаците.

Не ми беше леко да седя редом със сина си, без да посмея да го назова така и да слушам как той нарича друг човек татко. Не ми беше леко да зная, че Асел, моята любима Асел, е тука до мене, а аз нямам право да я погледна открито в очите. Как е попаднала тук? Нима е обикнала и се е омъжила? Какво можех да узная, когато тя дори не даваше вид, че ме познава, сякаш бях съвършено чужд, непознат човек. Нима така силно ме е намразила? А Байтемир? Нима не се досеща кой съм всъщност? Нима не забелязва приликата между мен и Самат? Защо дори не намекна за срещата на превала, когато теглихме камиона на буксир. Или наистина е забравил?

Още по-тежко ми стана, когато легнахме да спим. Постлаха ми върху кечето. Лежах с лице към стената, лампата беше намалена. Асел раздигаше съдовете.

— Асел! — повика я тихо Байтемир през отворената врата на съседната стая.

Асел се приближи.

— Да беше я изпрала.

Тя взе карираната ми риза, която беше цялата в кръв, и се залови да я пере. Но след миг остави прането. Чувам как отиде на пръсти до Байтемир.

— А водата от радиатора източихте ли? — тихо попита тя. — Може да замръзне...

— Източихме я, Кемел я източил! — също така тихо отвърна Байтемир. — Камионът е почти незасегнат... Сутринта ще му помогнем...

А аз бях забравил: не ми беше нито до радиатори, нито до мотори.

Асел изпра ризата и докато я простираше над печката, тежко въздъхна. Угаси лампата и си отиде.

Стана тъмно. Зная, че нито един от трима ни не спеше. Всеки от нас остана насаме с мислите си. Байтемир лежеше на едно легло със сина. Той шепнеше някакви ласкави думи и постоянно завиваше Самат, когато той неспокойно се въртеше насън. Асел нарядко, сдържано въздишаше. Струваше ми се, че виждам в тъмнината нейните очи с влажен блясък. Те сигурно бяха окъпани в сълзи. За какво мислеше тя, за кого мислеше? Имаше си трима... Може би и тя прехвърляше в паметта си също като мен всичко прекрасно и печално, което ни свързваше. Но сега тя беше недостъпна, недостъпни бяха и мислите ѝ. Асел се беше променила през тези години, очите и се бяха променили... Не бяха вече онези доверчиви очи, които сияеха от чистота и простодушие. Станали бяха по-строги. И въпреки това Асел си оставаше за мен все същата, все онази степна тополка с червена забрадка. Във всяка нейна черта, във всяко движение аз откривах нещо познато, скъпо. Толкова по-горчиво, по-тежко и мъчително ставаше на душата ми. Изпълнен с отчаяние, захапал със зъби крайчеца на възглавницата, аз лежах до сутринта, без да затворя очи. Навън между струпалите се облаци плуваше, пулейки се, луната.

Рано сутринта, когато Асел и Байтемир се разшетаха по двора, аз също станах. Трябваше да тръгвам. Стъпвайки на пръсти, се приближих до Самат, целунах го и бързо излязох от стаята.

На двора Асел грееше вода в голям котел, сложен върху камъни. Байтемир цепеше дърва. Тръгнахме с него към камиона. Вървахме мълчаливо и пушихме.

Оказа се, че камионът вчера се е блъснал в крайпътни камъни. Два от тях лежаха изкъртени заедно с бетонната основа. Разбит беше фарът на камиона, калникът и бронята бяха изкривени, колелото беше блокирало. Всичко това го оправихме как да е с помощта на лома и чука. А след това започна дълга, мъчителна работа. Моторът беше замръзнал, занемял. Разгряхахме картера със запалени кълчища, въртахме двамата заедно манивелата. Раменете ни се докосваха, дланите ни горяха върху една дръжка, дишахме един другиму в лицата си, вършихме една работа и може би мислехме за едно и също.

Моторът не припалваше. Почнахме да се задъхваме. През това време Асел донесе две кофи гореща вода. Остави ги мълчаливо пред мен, отдръпна се настрана. Излях водата в радиатора. Още веднъж завъртахме силно с Байтемир, после пак и най-сетне моторът заработи. Качих се в кабината. Моторът работеше неравно, с прекъсване. Байтемир взе чукчето и мушна глава под капака да провери свещите. В този момент дотича Самат, задъхан, с разкопчано палтенце. Той заподскача около камиона, искаше му се да се повози. Асел хвана сина и без да го пуска, застана пред кабината. Тя ме погледна с укор, с такава болка и жалост, че в тази минута бях готов да направя всичко, само да изкупя вината си, да ги върна при себе си. Наведох се към нея през разтворената вратичка:

— Асел! Вземи сина и се качвай. Ще заминем както тогава, завинаги. Качи се! — замолих се аз под шума на мотора.

Асел нищо не каза, тихо отклони замъглените си от сълзи очи, отрицателно поклати глава.

— Хайде да се качим, мамо! — задърпа я за ръка Самат. — Да се повозим.

Тя тръгна, без да се обръща, свела ниско глава. А Самат се дърпаше назад, не искаше да си отива.

— Готово! — извика Байтемир, захлопна капака, подаде ми инструмента в кабината.

И аз потеглих. Отново съм на волана, отново път и планини — камионът ме носеше, какво го беше грижа него...

Така намерих аз на превала Асел и сина си, така се срещнахме и разделихме. По целия път до границата и обратно мислех и нищо не можех да измисля. Уморих се от безизходни мисли... Сега вече трябваше да замина, да замина, където ми видят очите, не биваше да оставам тук.

Твърдо бях решил това, с такива мисли се връщах назад. Когато минавах покрай кантона, видях Самат малко настрана от пътя, с момченце и момиченце, мъничко по-големи от него, играеше на ташкаргон — строяха от камъни дворове, кошари за добитъка. Може и по-рано да съм ги виждал край пътя... Значи, почти всеки ден съм минавал недалеч от сина си, без дори да подозирам. Спрях камиона.

— Самат! — повиках го аз. Искаше ми се да погледна лицето му. Депата се затичаха към мен.

— Чичко, да ни повозиш ли дойде? — приближи се тичешком Самат.

— Да, мъничко ще ви повозя — казах аз.

Децата дружно се покатериха в кабината.

— Този чичко е наш познат! — похвали се Самат пред другарчетата си.

Повозих ги съвсем малко, но толкова щастие и радост изпитах през това време, може би повече, отколкото самите деца. А после ги свалих.

— Тичайте сега у дома! — Децата се втурнаха към къщи. Аз спрях сина си.

— Почакай, Самат, нещо ще ти кажа! — Прегърнах го, вдигнах го високо над главата си, дълго се вглеждах в лицето му, после го притиснах до гърдите си, целунах го и го пуснах на земята.

— А къде ти е сабята, чичо, докара ли я? — сети се Самат.

— Ох, забравих я, синчето ми, ще я докарам другия път — обещах аз.

— Тогава няма да забравиш, нали, чичко? Ние ще играем на същото място.

— Добре, а сега тичай по-бързо у дома!

На автобазата в дърводелската работилница изработих на струг три саби-играчки и ги взех със себе си.

Децата наистина ме чакаха. И този път ги повозих на камиона. Така започна дружбата ми с моя син и неговите приятелчета. Те бързо

свикнаха с мен. Още отдалеч се юрваха в надпревара към пътя.

— Камионът, нашият камион иде!

Съживих се аз, станах човек. Пътувам и в душата ми е светло: нося със себе си някакво хубаво чувство. Знам, че край пътя ме чака синът ми. Макар две минутки, но ще поседи до мен в кабината. Сега всичките ми грижи и мисли бяха насочени натам — как да стигна навреме при сина си. Така разпределях времето си, че да минавам превала денем. Дните бяха топли, пролетни, децата постоянно играеха навън, така че аз често ги заварвах край пътя. Струваше ми се, че само за това живея и работя, толкова бях щастлив. Но понякога сърцето ми примираше от страх. Може би там на кантона знаеха, че аз возя децата, може и да не знаеха, но можеха да забранят на сина ми да се среща с мен, да не го пускат на шосето. Много се страхувах, умолявах в душата си Асел и Байтемир да не правят това, да не ми отнемат поне тези кратки срещи. Но веднъж и това се случи.

Наближаваше Първи май. Реших да направя на сина си подарък за празника. Купих играчка, камионче, което се навива. Този ден се забавих на автобазата, тръгнах по-късно и много бързах. Може би затова имах някакво лошо предчувствие, вълнувах се, тревожех се без никакъв повод. Когато наближих кантона, извадих пакетчето, сложих го до себе си, представяйки си как ще се зарадва Самат. Той имаше и по-хубави играчки, но този подарък беше особен — от познат шофьор на малчуган, който мечтае да стане шофьор. Ала този ден Самат го нямаше на шосето. Децата притичаха без него. Аз слязох от кабината.

— А къде е Самат?

— В къщи, болен е — отвърна момченцето.

— Болен ли е?

— Не, не е болен — уверено обясни момиченцето. Майка му не го пуска тук.

— Защо?

— Не знам. Казва, че не бива.

Натъжих се: ето края на всичко.

— Вземи, отнеси му това — подадох аз пакета на момченцето, но тозчас размислих. — Или не, недей — взех го обратно, закрачих умърлушен към камиона.

— А защо чичкото не ни повози? — попита момченцето сестра си.

— Той е болен — отговори сериозно тя.

Да, отгатна момиченцето. По-лошо от болест ме смаза тая новина. По целия път размишлявах как е възможно Асел до такава степен да се ожесточи срещу мен. Нима не е останало у нея поне капка жалост, колкото и да съм лош. Не, не ми се вярваше... Не очаквах това от Асел. Не би постъпила така Асел, тука имаше нещо друго. Но какво? Откъде можех да зная... Мъчех се да уверя себе си, че синът ми наистина се е поразболял. Защо трябваше да не вярвам на момиченцето? Така убедих себе си в това, че започна да ми се привижда как синът се мята в треска и бълнува... Ами ако трябва да се помогне с нещо, да се достави някакво лекарство или да се откара детето в болницата? Хората живеят на превала, а не на градски булевард. Просто се измъчих, съсипах се. Карах бързо назад, не си представях какво мога да направя, как ще постъпя, знаех само едно: че искам да видя сина си, по-скоро, по-скоро... Вярвах, че ще го срещна, сърцето ми подсказваше. И сякаш напук свърши се горивото в резервоара, трябваше да спра пред бензиностанцията в базата на превала...

Спътникът ми млъкна. Потърка с длан пламналото си лице, въздъхна тежко, вдигна стъклото догоре и отново, за кой ли път, запали цигара.

Отдавна вече минаваше полунощ. Навярно във влака всички, освен нас вече спяха. Колелата тракаха по релсите своята безконечна песен. Навън летеше светлеещата лятна нощ, мяркаха се светлинките на малките гарички. Локомотивът изсвирваше силно, без да спира.

— И ето тогава вие дойдохте при мен, агай, и аз ви отказах. Разбирате ли сега защо? — усмихна се замислено моят съсед. — Вие останяхте на бензиностанцията, след това ме изпреварихте с една победа. Забелязах... Да, карах, вълнувах се страшно. Предчувствието не ме излъга. Самат ме чакаше край пътя. Като забеляза камиона, затича се и пресече шосето.

— Чичко, чичко шофьор!...

Здраво беше моето момченце. Ох, как се зарадвах, с две ръце не можех да обгърна щастието си.

Спрях, скочих от кабината, затичах се към сина си.

— Ти какво, болен ли беше?

— Не, мама не ме пускаше. Тя казва да не се возя на твоя камион. Пък аз плаках — съобщи Самат.

— А сега как дойде?

— Ами татко каза, щом човекът иска да вози децата, нека ги вози.

— Така ли?

— А пък аз казах, че ще стана шофьор...

— Ти наистина ще станеш, и то какъв. А знаеш ли какво съм ти донесъл? — Аз извадих играчката. — Погледни: камионче, което върви — най-подходяща играчка за малки шофьори!

Момченцето се усмихна, засия.

— Нали винаги, винаги ще се возя с теб, чичко? — погледна ме то с умоляващи очи.

— Разбира се, че винаги! — уверих го аз. — Ако искаш, ще отидем на Първи май в града, ще украсим камиона с флагчета, а после ще те докарам.

Трудно ми е да обясня сега защо му казах това, какво право имах и най-важно защо аз сам повярвах в това. И не спрях дотук, а отидох още по-нататък.

— А пък ако ти хареса, ще останеш при мен завинаги! — предложих аз най-сериозно на сина си. — Ще живеем в кабината, ще те возя със себе си навсякъде и никъде няма да те оставя, няма да се разделям с теб. Искаш ли?

— Искам! — веднага се съгласи Самат. — Ще живеем в камиона! Хайде, чичко, хайде сега да се повозим!

Понякога и възрастният става като дете. Качихме се в кабината. Неуверено запалих мотора, натиснах амбреажа. А Самат се радва, подръпва ме, гали се, подскача на седалката. Камионът потегли. Самат се зарадва още повече, смее се, говори, сочи кормилото, копчетата. И аз се развеселих покрай него. Но като се опомних, ме хвърли в огън. Какво правя аз?! Натиснах спирачките, ала Самат не ми даде да спра.

— По-бързо карай, чичко, по-бързо! — молеше ме той. Как можех да откажа на щастливите детски очи? Дадох газ. Тъкмо набрахме скорост, пред нас се показа гредер, който подновяваше шосето. Гредерът се обърна, тръгна срещу нас, а зад него в края на участъка стоеше Байтемир. Той обръщаше с лопата гудрона на платното. Смутих се. Исках да спра, но беше вече късно. Надалеч бях откарал момченцето. Приведох се по-ниско и отчаяно натиснах педала.

Байтемир нищо не забеляза. Работеше, не вдигна глава: малко ли коли профучават всяка минута. Но Самат го видя:

— А, ето го татко! Чичко, нека да вземем и татко, а? Спри да повикам татко!

Аз мълчах. Да спра сега, беше невъзможно, какво ще кажа? Самат изведнъж се озърна назад, уплаши се, завика, разплака се:

— Искам при татко! Спри, да ида при татко. Спри, не искам вече! Мамо-о!!

Аз спрях, като извих камиона зад скалата на завоя. Започнах да успокоявам сина си:

— Не плачи, Самат, хайде стига! Ей сега ще те откарам обратно. Само не плачи!

Но уплашеното момченце не искаше нищо да чуе.

— Не, не искам! Искам при татко! Отвори ми! — заудря то с юмручета по вратата... — Отвори ми да изтичам при татко! Отвори!

Виж ти каква неприятност се случи.

— Добре, но не плачи — умолявах го аз. — Ей сега ще ти отворя, само се успокой! Сам ще те отведа при татко ти. Хайде слизай, ела!

Самат скочи на земята и с плач се затича назад. Спрях го.

— Почакай! Изтрий сълзите си. Не бива да плачеш. Аз те моля, рожбо моя скъпа, не плачи! Ами камиончето, защо го забрави, а? Я виж. — Аз взех играчката, навих я с треперещи ръце. — Погледни как ще полети към теб, дръж!

Играчката се плъзна по шосето, удари се в един камък, прекатури се и полетя в канавката.

— Не искам! — още по-силно от преди се разплака Самат и побягна от мен, без да се обръща.

Парлива буца се спря на гърлото ми. Втурнах се да настигна сина си.

— Почакай, не плачи, Самат! Почакай, аз съм твоят... аз съм... Знаеш ли... — но езикът ми не се обърна да го каже.

Самат тичаше, без да се озърта, скри се зад завоя. Аз дотичах до скалата, спрях, загледан подир сина си.

Видях как Самат дотърча при Байтемир, който работеше на шосето, и се хвърли към него. Байтемир приклезна, прегърна го, притисна го до себе си. Момченцето също обгърна врата му, като все поглеждаше страхливо назад към мен.

След това Байтемир го хвана за ръка, прехвърли лопатата през рамо и двамата тръгнаха по шосето — един голям и едни мъничък човек.

Дълго стоях притулен до скалата, след това тръгнах назад. Спрях се пред малкото камионче. То лежеше в канавката, обърнато с колелата нагоре. По лицето ми потекоха сълзи. „Ето, свърши се“ — казах аз на своя голям камион, поглаждайки го по капака. Лъхна ме топлината на мотора. Нещо скъпо имаше сега дори в колата, свидетелка на последната ми среща със сина...

Иляс се изправи, упъти се към коридора.

— Ще подишам малко чист въздух — каза той, спрял се до вратата.

Аз останах в купето. Предутринното небе се люлееше като белезникава лента зад прозореца. Мяркаха се смътно телеграфни стълбове. Лампата можеше да се угаси.

Лежах на леглото и мислех дали да разкажа на Иляс онова, което на мен ми беше вече известно и което той не знаеше? Но той все не се връщаше. Така си и остана, нищо не му разказах.

С кантонера Байтемир ми се случи да се запозная по времето, когато Иляс вече е знаел, че Асел и синът му живеят на превала.

В Памир очакваха делегация от киргизки пътнопаважни работници. Във връзка с това таджикският републикански вестник ми възложи да напиша очерк за работниците по поддържането на планинските пътища на Киргизия.

Между делегатите беше и Байтемир Кулов, един от най-добрите кантонери.

Заминах за Долон да се запозная с Байтемир.

Срещата ни беше неочаквана и по начало много благоприятна за мен. Някъде на самия превал един работник с червено флагче в ръка спря нашия автобус. Оказа се, че току-що е станало срутване и сега работниците разчиствали пътя. Слязох от автобуса, упътих се към мястото на срутването. Участъкът беше вече закрепен в здрав кофраж. Един булдозер хвърляше пръст по насипа. Там, където не можеше да мине, действуваха работниците с трамбовки и лопати в ръце. Един мъж с брезентна мушама и кирзови ботуши крачеше до булдозера и даваше команди на тракториста:

— Вземи по-наляво! Хвани още веднъж! Загреби над кофража! Така! Стоп! Назад!...

Пътят беше почти разчистен, можеше вече да се мине. Шофьорите от двете страни отчаяно натискаха клаксоните, ругаеха, настояваха да се отвори пътят, а човекът с мушамата спокойно се разпореждаше, без да им обръща внимание. Той накара булдозера още няколко пъти да се обърне по шосето, да притъпче пръстта в кофража. „Сигурно този е Байтемир. Човек, който си познава работата!“ — реших аз. И не се излъгах — оказа се, че това е Байтемир Кулов. Найсетне пътят беше отворен, колите се разминаха в различни посоки.

— А вие какво чакате, автобусът замина! — каза ми Байтемир.

— Аз съм дошъл при вас.

Байтемир не беше изненадан. Просто и с достойнство ми стисна ръката.

— Радвам се. Ще ми гостувате.

— Идвам при вас по работа, Баке — обърнах се към него с умалително име. — Вие знаете, нали, че нашите пътнопаважни работници трябва да заминат за Таджикистан?

— Чувах.

— Ето защо преди заминаването ви за Памир исках да поговоря с вас.

Колкото по-подробно му обяснявах целта на своето пристигане, толкова повече Байтемир мръщеше лице, поглаждаше замислено острите си тъмни мустаци.

— Че сте пристигнали, това е хубаво — каза той, — но за Памир аз няма да замина и за мен няма смисъл да се пише.

— Но защо? Работа ли имате? Или в къщи нещо?

— Работа каква — пътят! Сам виждате. А в къщи? — Той млъкна, извади цигари. — В къщи... също имам работа, разбира се, като всички, семейство... Но за Памир няма да замина.

Започнах да го убеждавам, да му разяснявам колко е важно в състава на делегацията да се включи и такъв кантонер като него. Байтемир ме слушаше повече от учтивост, но да го склоня, не успях.

Бях много недоволен и преди всичко от себе си. Измени ми професионалната проникателност, не намерих верния път към този човек. Предстоеше ми да си отида с празни ръце, без да съм изпълнил задачата на редакцията.

— Тогава извинявайте, Баке, аз тръгвам. Ей сега ще мине някоя попътна кола...

Байтемир ме погледна внимателно със спокойните си умни очи, усмихна се леко.

— Киргизите, които живеят в града, забравят обичая. Аз имам дом, семейство, дасторкон^[4] и място за нощуване. Щом сте дошли при мен, ще си заминете утре от моя дом, а не от пътя. Елате, ще ви отведе при жена си и сина. Не се сърдете, аз трябва да направя още една обиколка, докато е светло. Бързо ще се върна. Работата е такава...

— Чакайте, Баке — помолих го. — Нека и аз да дойда с вас на обиколка.

Байтемир присви лукаво очи, оглеждайки градския ми костюм.

— Май неудобно ще ви бъде да обикаляте с мен. Далеч е, пътят е стръмен.

— Няма нищо!

И ние тръгнахме. Спирахме се при всеки мост, при всеки завой, при урвите и надвисналите скали. Естествено, разприказвахме се. И досега за мене е загадка откъде, от коя дума се разплете разказът, по какъв начин спечелих доверието и симпатията на Байтемир. Той ми разказа цялата си история и историята на своето семейство.

[1] Байбиче — почтително обръщение към жена. — Б.пр. ↑

[2] Джезде — мъжът на по-голямата сестра. — Б.пр. ↑

[3] Архар — див овен. — Б.пр. ↑

[4] Дасторкон — празнична покривка на трапеза с гозби за госта.
— Б.пр. ↑

РАЗКАЗ НА КАНТОНЕРА

— Вие ме попитайте защо не искам да замина за Памир. Аз съм памирски киргиз, но попаднах тук, на Тяншан. Кажете-речи, момче още се озовах на строежа на памирското шосе. Дойдох по призива на Комсомола. Работехме с жар, с желание, особено младежите. И може ли иначе, прокарваше се път през недостъпния Памир! Аз станах ударник, получавах премии, награди. Казвам го само така, между другото.

Там на строежа срещнах една девойка. Обикнах я, силно я обикнах. Беше и хубава, и умна. Дошла беше на строежа от някакъв аил. По онова време за киргизката девойка това не беше просто нещо. И сега пътят на девойката не е много лек, сам знаете — още ни сковават обичаите. Мина близо година. Вече привършвахме пътя. Необходими бяха кадри за експлоатацията му. Да го построиш, е половин работа, това може да се свърши с общи сили, но след това, за да се поддържа пътят, трябва умение. Имаше при нас един млад инженер — Хусаинов, той и сега работи по тая част, отговорен работник по автотранспорта. Приятели бяхме. Та Хусаинов ми даде съвет да ида на курсове. Мислех си, няма да ме дочака Гулбара, ще я отведат в аила, но не, дочака ме. Оженихме се и останахме там, на кантона. Живеехме си хубаво, сговорно. Трябва да кажа, че за работниците по пътищата, които живеят в планините, по превалите, здравето семейство, жената имат особено голямо значение. По-късно изпитах това на себе си. И ако обикнах работата си за цял живот, не малка заслуга за това имаше жена ми. Родих ни се момиченце, после второ и тогава внезапно избухна войната.

Памирското шосе заприлича на река след пороен дъжд. Рукна народът надолу — отиваше във войската.

Дойде и моят ред. Сутринта излязохме всички от къщи, упътнихме се към шосето. Малката си дъщеричка носех на ръце, поголемичката, хванала ме за ръка, ситнеше до мен. Гулбара моя, клета Гулбара! Тя се държеше, мъчеше се да изглежда спокойна, носеше

походната ми торба, но аз знаех какво значеше да остане сама на кантона в безлюдните планини с две малки деца на ръцете. Исках да ги изпратя в аила, при свои роднини, ала Гулбара не пожела. „Ще преживеем някак, ще те чакаме, пък и пътят не може да се остави без наглеждане...“ За последен път стояхме край шосето, не откъсвах очи от жена си и децата, сбогувах се с тях. Още съвсем, съвсем млади бяхме тогава с Гулбара, едва започвахме да живеем...

Попаднах във военно-инженерен батальон. Колко пътища, преправи, мостове изпонаправихме! Брой нямат! През Дон, през Висла и Дунав минахме. Случваше се понякога, мръзнеш в ледената вода, гориш сред дим и пламъци, наоколо избухват снаряди, разрушават преправата, хора загиват и вече съвсем без силища оставаш, поне по-скоро да ме убият, си мислиш! Но щом си спомниш за близките си, които те чакат в планините, съвземаш се, не знам откъде се намираха тия сили. Не, мислиш си, не съм дошъл аз чак от Памир, за да загина тук под тоя мост. Със зъби съм усуквал тела на раздалечаващите се подпори, не се предавах... И не загинах, стигнах почти до Берлин.

Жена ми пишеше често, хубаво, че пощата минаваше покрай нас по шосето. Пишеше за всичко подробно, и за пътя също — тя беше останала кантонерка вместо мен. Знаех, че ѝ е тежко, пътят не се намира къде да е, а на Памир.

През пролетта на четиридесет и пета изведнъж престанах да получавам вести. То се знае, на фронта всичко се случва, успокоявах се. И ето че веднъж ме викат в щаба на полка. Така и така, казват, старшина, ти воюва достатъчно, изказваме ти благодарност, ето ти наградите. Връщай се у дома си, сега там си по-нужен. Зарадвах се, разбира се. Дори телеграма пратих. От радост и не се замислих защо ме освободиха по-рано от другите...

Пристигнах в своя край, във военния комисариат хич не се отбих, има време, рекох си, никъде няма да избягам. Право у дома! По-скоро у дома! Срегнах попътна камионетка и поех нагоре по памирското шосе.

Искаше ми се крила да имам, свикнал бях да пътувам на фронтови коли, подвиквам на шофьора в кабината:

— Дай газ, братле, не жали таратайката си. У дома си отивам!

И ето вече сме близо. Зад завоя е моят участък. Не се стърпях. Скочих в движение от колата, вещевата торба на рамо и бегом. Тичам, тичам, отминах завоя и... нищо не мога да позная. Уж всичко си е на място: и планините си стоят там, и пътят е същият, само къщата не се вижда. Наоколо жива душа няма. Само купища камъни. Къщичката ни беше малко встрани, под самата височина. Там има теснини. Вдигнах очи към върха нагоре и примрях. От стръмнината се беше откъснала снежна лавина. Всичко помела по пътя си, нищо не оставила, също като с ноктестата лапа бе свлякла земята по склона и изорала надолу по падината огромен ров. Жена ми бе писала в последното писмо, че паднал дълбок сняг, после неочаквано завалели дъждове. Трябвало е предварително да се взриви лавината, да се свлече долу, но женска работа ли е това...

Ето как се срещнах със семейството си! Хиляди пъти бях гледал смъртта в очите, жив се върнах от ада, а тях като че не ги е имало тук... Стоя и не мога да пристъпя. Искам да викна, да зарева така, че планината да потрепери, а не мога. Всичко в мен се вкаменило, сякаш не съм жив вече. Усетих само как вещевата торба се свлече от рамото ми и падна пред краката ми. Там я и оставих, носех подаръци на дъщеричките, на жена си, разменил бях по пътя някакви вехтории за бонбони... Дълго стоях, сякаш чаках някакво чудо. После се обърнах и тръгнах назад. По едно време спрях, погледнах: планините се люлеят от една страна на друга, доближават се, надвесват се над мене. Изкрещях и се втурнах да тичам. Далеч! Далеч от проклетото място! Тогава заплаках...

Не помня как и накъде съм вървял, на третия ден се озовах на някаква гара. Лутам се сред тълпата като загубен. Един офицер ме извика по име. Поглеждам — Хусаинов, връща се у дома си, демобилизирал се. Разказах му за нещастieto си.

— Къде — пита ме — ще вървиш сега?

— И аз не зная.

— Не — казва, — така не може, ще изживееш нещастieto си. Няма да ти позволя да се скиташ сам. Ела с мен на Тяншан, ще строим път, а после ще видим...

Ето така се озовах тук. През първите години строих мостове по трасето. Времето минаваше, трябваше да се определя някъде, да заживея постоянно. В това време Хусаинов работеше вече в

министерството. Често ме навестяваше, съветваше ме да се върна на предишната си работа — кантонер. Аз не се решавах. Страх ме беше. На строежа не съм сам, а с хора все по-леко е. А там, кой знае, може да умра от мъка. Все още не можех да се съвзема, да забравя миналото. Като че ли животът свърши дотук и занапред нямаше нищо. За женитба и мисъл не ми минаваше. Много силно обичах аз своята Гулбара и дечицата. Струваше ми се, че никога и никой няма да ми ги замени. А да се ожения така само, просто за да върви животът, не е за мене. По-добре да си стоя сам.

И все пак реших да стана кантонер: ще опитам — ако не върви, ще замина някъде. Дадоха ми участък тук, на самия превал. И така, лека-полека свикнах, заживях. Може би защото участъкът е труден: превал. За мен беше даже по-добре. С течение на времето болката в душата ми поутихна, притъпи се. Понякога само ми се присънваше, че стоя като вкаменен пред онова място, където беше къщичката ни, и чувствавам как се свлича торбата от рамото ми... В такива дни от сутрин излизах на шосето и не се връщах в къщи до късна вечер. Така си живеех сам. Вярно е, от време на време ще трепне в душата ми тъжна мисъл: „А може би още веднъж ще срещна щастие?“

И то дойде — трудно, мъчително, когато най-малко го очаквах.

Веднъж, преди четири години, се разболя майката на съседа. Той самият мъчно можеше да се откъсне от къщи: работа, семейство, деца, а старицата от ден на ден ставаше все по-зле. И реших аз да я заведа на лекар. Тъкмо бе пристигнал на участъка камион от пътното управление, докарал бе нещо. Качихме се и заминахме за града. Лекарите настояваха да оставят старицата в болницата, но къде ти. „Искам, казва, да си умра в къщи, не искам да остана. Откарай ме дома, инак ще те прокълна.“ Нямаше как, потеглихме назад. Беше вече късно. Отминахме базата на превала. Внезапно шофьорът спря камиона. Чувам го, че пита:

— За къде отивате?

Женски глас отговори нещо, чуха се стъпки.

— Качвайте се! — каза шофьорът. — Хайде, какво стоите! — и подкара.

Към каросерията пристъпи млада жена с малък вързоп и дете в ръце. Помогнах ѝ да се качи, отстъпих ѝ мястото зад кабината, че да не я духа толкова силно вятърът, а пък аз се наместих в ъгъла.

Потеглихме. Страшно студено беше. Духаше един влажен, пронизващ вятър. Детето се разплака. Тя го люлееше на ръце, успокояваше го, а то хич и не мислеше да млъкне. Виж ти беда! Трябваше да я настаним в кабината, но там бе старицата, полужива. Тогава побутнах жената по рамото:

— Я го дайте на мен, може да се успокои, а вие се наведете пониско, по-малко ще ви духа.

Сгуших малкото под полушубката си, притиснах го до себе си. То утихна, засумтя с носленце. Хубаво детенце беше, може би на десетина месеца. Държах го от лявата си страна. И изведнъж сърцето ми трепна в гърдите, без сам да зная защо, запърха като ранена птица. Стана ми и тъжно, и радостно. „Ех, никога ли вече няма да бъда баща?“ — помислих аз. А детенцето се сгушило и не иска нищо да знае.

— Момченце ли е? — попитах аз.

Тя кимна. Виждам, замръзнала, сиромашката, палтото ѝ тъничко. А аз и зиме нося мушама над полушубката, в нашата работа без нея не може. Като придържах малкото, аз ѝ подадох свободния ръкав.

— Издърпайте мушамата от гърба ми. Така може да настинете.

— Не, нищо ми няма, не се безпокойте — отказа тя.

— Дърпайте, дърпайте! — настоях аз. — Завийте се, ще ви пази от вятъра.

Тя се загърна в мушамата, аз подвих полите под краката ѝ.

— Стоплихте ли се малко?

— Стоплих се.

— А защо така късно сте тръгнали на път?

— Така се случи — тихо отвърна тя.

В това време навлязохме в дефилето. Тук беше миньорското селище. Всички вече спяха, прозорците бяха тъмни. Кучета с лай се втурваха подир камиона. И тогава се сетих, че не съм я попитал за къде пътува. Не знам защо си мислех, че до рудника, по-нататък няма накъде: идва превалът, а след това нашият участък.

— Вие, струва ми се, пристигнахте! — обърнах се аз към нея и почуках на кабината. — Още малко остава до превала и по-нататък камионът не отива.

— А тук какво е? — попита тя.

— Рудникът. Нима не пътувате за тук?

— Аз... аз, да, за тук — неуверено каза тя. Но след това бързо стана, подаде ми мушамата, пое в ръце детето. То веднага захленчи. Имаше тук нещо не наред, нещастие я е сполетяло. Да я оставя нощем сама, на студа?

— Вие няма къде да идете! — без заобикалки казах аз. — Не си мислете нищо лошо. Дайте тук малкото! — Почти насила го взех от нея. — Не отказвайте. Ще пренощувате у нас в кантона, а после ваша работа. Толкоз! Карай! — извиках аз на шофьора.

Камионът потегли. Тя мълчеше, захлупила лице в дланите си. Не зная, може би плачеше.

— Не се бойте! — успокоих я аз. — Нищо лошо няма да ви сторя... Аз съм кантонерът Байтемир Кулов. Можете да ми вярвате.

Настаних ги у дома. Имахме една свободна стаичка в пристройката на двора, аз легнах там на миндерчето. Дълго не можах да заспя. Размишлявах. Бях неспокоен. Да разпитвам, е неудобно, аз самият не обичам тия работи, и все пак трябваше да се поразпита едно-друго, може да има нужда от помощ. Тя отвърщаше сковано, неохотно. Но аз отгатвах онова, което недоизказваше. Когато човек страда, зад всяка негова дума се крият десет неизречени. Избягала от къщи, от мъжа си. Горда, изглежда. Личи си, че страда, измъчва се, но се държи. Е, няма що, всеки е свободен да постъпва както иска. Тя най-добре си знае. И въпреки това жал ми беше за нея, съвсем млада жена. На девойка прилича, такава една стройна. Навярно е нежна, сърдечна. Как е могъл онзи човек да допусне тя да остави всичко и да избяга? Но то си е тяхна работа. Ще я кача утре на някоя попътна кола и довиждане. Облъскал се бях тоя ден, заспивам и ми се струва, че пътувам в камион, а под полушубката ми е детенцето. Сгушило се, притиска се до сърцето ми.

Станах на разсъмване. Направих си обиколката, но бързо се върнах. Все си мислех какво правят там моите гости. Тихо, за да не ги събудя, запалих печката, сложих самовара. А тя, оказва се, станала вече и се стяга за път. Благодарни ми. Но аз без чай не ги пузнах, накарах я да почака малко. Моят мъничък нощен спътник се оказа забавен малчуган. Голяма радост беше за мен да си поиграя с него... Докато пиехме чай, попитах:

— Вие къде искате да отидете?

Тя помисли и каза:

— В Рибаче.

— Близки ли имате там?

— Не, моите родители живеят в аил, отвъд Тосор.

— О, тогава ще трябва да се прехвърляте на друга кола, неудобно е.

— Но аз не отивам там. Не можем ние да отидем в аила — замислено каза тя на сина си. — Сами сме си виновни.

Предположих, че навярно се е омъжила против волята на родителите си. Така се разбра после.

Тя се приготви да излезе на шосето, но аз я склоних да изчака, да поседи още малко в къщи, за да не стои с детето на вятъра. Кола можех да спра и аз.

Крачех към шосето с натежало сърце. Не зная защо, тъжно и мъчно ми ставаше при мисълта, че след малко те ще си заминат и аз пак ще остана сам.

Отначало не минаваха попътни коли. После пропуснах една, не вдигнах ръка. И самичък се уплаших. Защо правя така? И започнаха моите мъки. Колите профучаваха, а аз все отлагах. Мисля си, ей сега ще спра следващата кола и ръката ми пак не се вдигаше. Хвърли ме в огън. Тя чака там, надява се. Противен станах сам на себе си, а нищо не мога да сторя. Крача по шосето назад-напред. Все си намирам някакви причини, оправдания. Ту кабината студена — стъклата счупени, ту камионът неподходящ, ту шофьорът не ми харесва — кара лудо, а може и да е пийнал. Когато пък минаваха камиони със заети кабинни, се радвах като дете. Дано не е сега, нека още мъничко, още пет минути да поседят у дома. „И накъде ще замине? — помислих аз. — В аила не може, сама каза. В Рибаче — но къде ще се подслони там с детето. Ще го погуби зимата. Нека по-добре да остане тук. Ще поживее малко, ще поразмисли кое как е. Може и да се върне назад при мъжа си. Или пък той ще я потърси...“

Ех, цяло наказание, по-хубаво да бях я извел веднага на шосето и да бях я отпратил! Три часа крачих така и тъпках на място. Намразих себе си. Не, мисля си, ще я доведа и пред нея ще спра кола. Инак нищо няма да излезе. Върнах се в къщи. А тя вече излиза от вратата, измъчила се от чакане. Засрамах се. Погледнах я като провинено момче.

— Притеснихте ли се? — смънках аз. — Няма попътни коли, не че няма, ами някак не са подходящи. Вие извинете... Да не си помислите нещо... За бога, влезте за минутка вътре. Много ви моля.

Тя учудено и тъжно ме погледна. Мълчаливо се върна в къщи.

— Съжالياват ли ме? — попита тя.

— Не, не за това. Разбирате ли... Страх ме е за вас. Трудно ще ви бъде. Как ще живеете?

— Ще работя. Свикнала съм.

— Къде?

— Все ще намеря някъде работа. Но назад няма да се върна и в аила няма да отида. Ще работя и ще живея.

Аз замълчах. Какво можех да й възразя? Тя сега за нищо не мислеше. В нея говореше обидата, гордостта. Тези чувства я тласкаха в неизвестността. Но лесно е да се каже — ще работя и ще живея. Ала не става така изведнъж. А да насилваш човека, не може.

Момченцето протегна ръчички към мен. Прегърнах го. Целувам го и си мисля: „Ех ти, хубавец мой, ще трябва сега да се разделим. Мил ми стана, като свой, роден...“

— Ех, тогава да вървим — тихо казах аз. Станахме. Понесох детето, но на вратата се спрях.

— Работа и тук ще се намери — продумах аз. — Можете да живеете и да работите. Има и мъничка квартирка. Защо да не останете. Не бързайте. Винаги може да заминете. Помислете си...

Отначало тя не се съгласяваше. Но в края на краищата аз я убедих.

Така Асел с малкия Самат останаха при нас на кантона.

Стаичката в пристройката на двора беше студена и аз настоях Асел да се настани със сина си в моята къща, пък аз се пренесох в пристройката. Там ми беше съвсем удобно.

Оттогава животът ми стана друг. На пръв поглед нищо не се измени, както и преди си бях сам, но в мен се съживи човекът, стопли се душата ми след дългата самота. Разбира се, аз и по-рано бях сред хората, но можеш да живееш в близост с тях, да работиш, да дружиш, да вършиш обща работа, да помагаш и да приемаш помощ и въпреки това има такава страна на живота, която с нищо не можеш да замениш. Привързах се аз към детето. Тръгна ли на обиколка, увия го по-топло и го взема със себе си, нося го по пътя. Всичкото си свободно време

прекарвах с него. Не можех да си представя как съм живял по-рано. Съседите ми бяха добри хора, мили бяха и към Асел и Самат. Кой не обича децата? А Асел е сърдечна, искрена, бързо свикна с участъка. Пък аз се привързах към детето и заради нея. Защо да крия, и от себе си не можах да скрия, колкото и да се мъчех. Обикнах я аз. Обикнах я отведнъж за цял живот, с цялата си душа. Всичко преживяно през годините на самота, цялата мъка и страдание, всичко, което бе загубено, се сля в тази любов. Но аз нямах право да говоря за това. Тя чакаше съпруга си. Дълго го чака, макар че не се издаваше. Често, когато работехме на шосето, забелязвах как посрещаше и изпращаше с очакващи очи всяка кола, която минаваше. А понякога вземаше сина си, отиваше на шосето и с часове стоеше там. А той не се появяваше. Не зная кой и какъв човек беше, не питах и тя никога не говореше за него.

Малко по малко времето минаваше. Самат поотрасна. Ех, това пъргаво мило дебеланче! Не зная дали го беше научил някой, или то само започна да ме нарича татко. Щом ме види, хвърли се на врата ми: „Ата, ата!“ Асел го гледаше и замислено се усмихваше. А на мен ми беше радостно и болно. На драго сърце бих му станал баща, но какво можеш да сториш...

Нея година през лятото поправяхме пътя. Колите минаваха, без да спират. Веднаж Асел викна на един шофьор:

— Ей, Джантай, спри!

Камионът профуча с все сила и спря. Асел изтича при шофьора. За какво поприказваха, не зная, но чух как тя изведнъж викна:

— Лъжеш! Не ти вярвам! Върви си! Заминавай веднага!

Камионът продължи, а Асел се втурна през шосето към къщи. Стори ми се, че плаче.

Работата не ми спореше. Кой беше той? Какво й каза? Налягаха ме разни съмнения и догадки. Не се стърпях, отидох си в къщи, но Асел не се показваше. Вечерта все пак отидох при нея.

— Къде е Самат? Затъжих се за него.

— Ето го, тук е — унило отвърна Асел.

— Ата! — протегна ръце към мен Самат. Аз го прегърнах, забавлявам го, а тя седи печална и мълчи.

— Какво се е случило, Асел?

Асел тежко въздъхна.

— Ще замина аз, Баке — отвърна тя. — Не защото тук ми е зле. Аз съм ви много, много благодарна. Но ще замина... Накъдето ми видят очите, и аз не зная къде...

Виждам, че наистина може да замине. Не ми оставаше друго, освен да кажа истината:

— Ех, Асел, нямам право да те задържам. Но и аз не ще мога да живея тук. Ще трябва да замина. А аз вече съм напуснал веднъж пусто място. Какво да ти обяснявам. Сама знаеш, Асел. Ако ти заминеш, за мен ще бъде същото като тогава в Памир. Помисли, Асел... А ако се върне той и сърцето те повика назад, няма да ти преча, ти винаги ще си свободна, Асел.

След тия думи взех Самат на ръце и излязох на шосето. Дълго ходихме ние с него. Нищо не разбираше моето момченце.

Асел остана при нас. Но за какво мислеше, какво бе решила? Стопих се аз през тези дни, лицето ми почерня.

И изведнъж влизам в двора, беше по пладне, гледам, Самат се опитва да ходи както трябва. Асел го прикрепя. Бои се да не падне. Спрях се.

— Баке, твоят син вече ходи, погледни! — радостно се усмихна тя.

Как каза тя? Твоят син! Хвърлих лопатата, приклеках и повиках с ръце детето.

— Ела-ела-ела, меченце мое! Ела при мен, тичкай по земята, тичкай по-смело!

Самат разпери ръчички.

— Ата! — вика то и преплита крачета, тича. Аз го грабнах, както тичаше, вдигнах го високо над главата си и силно го притиснах до гърди.

— Асел! — казах ѝ аз. — Хайде утре да направим празник за децата „прощъпалник“. Ти приготви връвчица от бяла и черна вълна.

— Добре, Баке — засмя се тя.

— Да, да, непременно от бяла и черна вълна.

Аз яхнах кон, препуснах до приятели скотовъдци, донесох кумис, прясно месо и на другия ден поканихме съседите на нашия малък празник „прощъпалник“.

Сложих Самат на земята, вързах крачетата му с черно-бялата връвчица, така че, ако тръгне, да се спъне. А до нея сложих ножици и

изкомандувах на децата, които стояха на другия край на двора:

— Който пръв дотича и разреже вървите, той ще получи първия подарък. А на останалите поред. Хайде, деца! — махнах аз с ръка.

Децата с викове се юрнаха да тичат като на надбягване.

Когато връвта бе прерязана, казах на Самат:

— Хайде, сине мой, тичай сега и ти! Деца, вземете го със себе си!

Децата хванаха Самат за ръце, след тях аз казах, без да се обръщам към някого:

— Хора! Моето жребче вече препусна по земята. Нека бъде бързоног бегач!

Самат потича след децата, после се обърна, викна: „Ата“ — и падна. Ние с Асел едновременно се спуснахме към него. Когато вдигнах момченцето от земята, Асел за първи път ми каза:

— Скъпи мой!

... Ето така станахме мъж и жена.

През зимата заедно със синчето заминахме при старите в аила. Дълго се бяха сърдили те. Ние с Асел трябваше да отговаряме за всичко. Разказах им цялата истина, всичко, както си беше. И те простиха на Асел, заради внука ѝ простиха, заради нашето бъдеще.

Времето течеше неусетно. Самат сега подкара петата година. За всичко между нас с Асел има съгласие и само до едно нещо никога не се докосваме, само за едно нещо не споменаваме. Помежду ни като че има мълчаливо споразумение: онзи човек не съществува за нас...

Но в живота невинаги става така, както искаш. Съвсем наскоро той се появи тук...

Случила се авария по пътя. През нощта. Ние със съседа, моя помощник, отидохме да видим какво е станало. Изтичахме. Един камион се бе врязал в крайпътните камъни. Шофьорът бе изпонаранен, почти в безсъзнание и пиан. Познах го, само името не можех да си спомня. Избавил ме бе веднъж от беда, изтегли на буксир камиона ни през превала. А то не е шега работа — през Долон. По-рано такова нещо тук не е ставало. А той излезе упорит, смел момък. Измъкна ни до кантона. Много ми хареса тогава, по сърце ми дойде. Наскоро след това някой стигна до превала с ремарке. Съвсем малко му оставало, но, види се, нещо му попречило. Обърнал шофьорът ремаркетото в банкета, оставил го и заминал. Още тогава си помислих дали не е той, тая луда

глава. Съжалих, че смелчагата не е успял да постигне целта си. Но след това товарните камиони започнаха да минават превала с ремаркета. Научиха се момчетата и добре направиха.

Ще си кажа честно, в първия момент не знаех, че това е той, човекът, когото Асел бе напуснала. Но и да знаех, пак щях да направя същото. Домъкнах го до къщи и веднага всичко стана ясно. В този момент Асел внесе дърва. Щом го видях, цепениците се изсипаха на пода. Но никой от нас не се издаде. Като че се срещаме за първи път. Най-много от всички бях длъжен да се владея аз, за да не им причиня болка с някоя непредпазлива дума или намек, да не им попреча отново да намерят път един към друг. Тук аз нищо не можех да решавам. Решавах я те: помежду им беше тяхното минало, помежду им беше техният син, с когото аз лежах на леглото, притисках го до себе си и го милвах.

През тази нощ никой от нас не мигна, всеки бе погълнат от мислите си. И аз също.

Асел можеше да си отиде заедно със сина си. Това е тяхно право. Нека постъпят така, както им повелява сърцето и разумът. А пък аз... Но какво ще приказваме, тук не става дума за мен, от мен нищо не зависи, аз не бива да преча...

Той и сега е тук, пътува по нашето трасе. Къде е бил през всичките тези години, какво е работил? Но това не е важно... То си е тяхна работа...

Връщаме се с Байтемир от обиколката. Свечеряваше се. Прибуленият пролетен залез се разливаше по небесната вис над снежните върхове над Тяншан. Колите свиреха и профучаваха по шосето.

— Ето как става в живота — замислено продума Байтемир след известно мълчание. — Не бива сега да заминавам аз от къщи. Ако Асел намисли да си отиде, нека съвестта ѝ бъде чиста, нека ми каже и получи последни напътствия за сина. Той ми е по-свиден от рожден син. Но да им го отнема, не мога... Ето защо няма да замина никъде. Още повече за Памир. То се знае не за вестника разказвам всичко това. Просто като човек на човека...

ВМЕСТО ЕПИЛОГ

С Иляс се разделихме в Ош. Той замина за Памир, а аз по своята работа.

— Щом пристигна, ще потърся Алибек. Нов живот ще започна — мечтаеше Иляс. — Да не си помислите, че съм загубен човек. Ще мине време, ще се оженя, ще си имам дом, семейство, деца — с една дума, като всички хора. И другари, и приятели ще се намерят. И само едно няма да имам — онова, което е загубено безвъзвратно, завинаги... До последните си дни, до последния си дъх ще си спомням Асел и всичко прекрасно, което беше между нас.

Иляс се замисли, сведе глава. След като помълча, добави:

— В деня на заминаването си отидох на езерото, на същото стръмно възвишение. Сбогувах се с тяншанските планини, с Исък Кул. Сбогом, Исък Кул, песен моя недопята! Отнесъл те бих със себе си, с твоята синева и с жълтите ти брегове, но не може, тъй както не мога да отнеса със себе си любовта на любимия човек. Сбогом, Асел! Сбогом, тополчице моя с червена забрадка! Сбогом, любима! Бъди щастлива!...

Издание:

Автор: Чингиз Айтматов

Заглавие: Избрано в два тома. Том първи. Повести

Преводач: Виолета Матева; Недялка Христова; Иванка Васева;
Елена Николова-Руж

Година на превод: 1976

Език, от който е преведено: Руски

Издател: ДИ „Народна култура“

Град на издателя: София

Година на издаване: 1976

Тип: сборник

Националност: Киргизка

Печатница: ДП „Стоян Добрев — Странджата“ Варна

Излязла от печат: ноември 1976 г.

Редактор: Минка Златанова

Художествен редактор: Ясен Васев

Технически редактор: Радка Пеловска

Рецензент: Иван Цветков

Художник: Петър Тонев

Коректор: Евгения Кръстанова; Величка Герова

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/2202>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.